

№ 2(29) 2008

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

	ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Фелікс Рудич. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави		3
Сергій Телешун. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика		15
Юрій Шведа. Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу		19
	ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Галина Кохан. Метод оцінювання в політичній науці		33
	ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Ганна Малкіна. Політична відповідальність глави держави		42
	ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Олена Кривицька. Міжрегіональний „розкол” України: чинники поглиблення		51
Ігор Іванов. Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві		66
Світлана Савойська. Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України		76
	ПАРТОЛОГІЯ	
Юрій Якименко. Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках		89
	СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ	
Олег Масюк. Міфологеми соціального партнерства		101
	НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Денис Сладкий. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки		110
	ВОЄННА БЕЗПЕКА	
Володимир Смолянюк. Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу		120
Володимир Пасічко. Обороздатність держави: теоретичні основи системного дослідження		135
	ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Євген Ніколаєв. Постіндустріальний процес як виклик для інституту держави		144
	АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Ірина Алексеєнко. Процеси централізації та децентралізації світу в теоретичному дискурсі		156
	СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Василь Баранівський. Вчення Карла Маркса та наслідки спроб його реалізації		161
	АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Валерій Денисенко. Політичні аспекти сталого розвитку суспільства		167
	КНИЖКОВА ПОЛІЦІЯ	169
	ОБЕРЕЖНО! ПЛАГІАТ!	
Анатолій Романенко. Ножиці і клей як інструментарій наукового дослідження		172
	ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ	173
Політичний клас в сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку		173
Вийшов у світ № 2 (28) журналу "Соціальна психологія"		174

Рекомендовано до друку

**Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 2 від 25.03. 2008 р.**

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 28.03.2008 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 10,92. Облік.-вид. арк. 10,75. Зам. № 127. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2008

Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави

Фелікс Рудич,

доктор філософських наук,

завідуючий відділом

теоретичних і прикладних проблем політології

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Проблема місця і ролі правлячої політичної еліти, політичного класу у становленні української державності останнім часом інтенсивно досліджується політичною наукою. Відбуваються круглі столи, наукові конференції. Вийшла друком низка монографічних праць [1], періодично публікуються аналітичні матеріали [2]. Безперечний інтерес у цьому плані становить часопис „Политический класс”, що виходить з 2005 року в Російській Федерації і який вміщує ґрунтовні статті із зазначеної проблематики.

Питання правлячої еліти, політичного класу, їх ролі в утвердженні української держави набувають особливої актуальності на нинішньому етапі – на етапі формування та діяльності владних структур після дострокових (вересень 2007 року) виборів до Верховної Ради України.

Виходимо з того, що політичний клас, правляча еліта представляє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили у своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це і депутатський корпус парламенту, і адміністративно-управлінська еліта, і еліта судової влади, і дипломатична еліта, і лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів.

Соціальна значущість політичного класу, правлячої еліти залежить від рівня політичної культури і активності як еліти, так і громадян суспільства, і саме тут поле реалізації конкретики, яку доцільно оглянути пильніше.

Маємо віддати належне правлячій еліті України, як би критично ми до неї не ставилися: за роки незалежності за її участю українська

держава відбулася в усіх формальних вимірах.

За Конституцією „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава” [3]. В суспільно-політичній сфері відбулося становлення владних структур, формується політичний клас, багатопартійна система, діють осередки громадянського суспільства – громадські об'єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друковані та Інтернетвидання. В економічній сфері відбуваються трансформаційні процеси, спрямовані на впровадження ринкових засад. У зовнішньополітичній сфері незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів України визнані світовою спільнотою; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об'єднань та організацій.

Проте – і це теж реальність – сучасний етап розвитку українського суспільства все ще характеризується кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну і духовну сфери. В політичній сфері все ще не подолано апатії і недовіри громадян до діяльності владних структур. В економічній сфері не існує довгострокової стратегії інноваційного розвитку виробництва. В соціальній сфері зростає майнова нерівність, переважна частина населення зубожіє. Найбільш глибокою і небезпечною для суспільства є криза в духовній сфері: спостерігається втрата політичних і соціальних орієнтирів та ідеалів, криза світогляду, суті і смислу повсякденного буття, виникає ідеологія несприйняття нинішньої дійсності.

Отже, головна проблема для України має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятим у цивілізованому світі критеріям. Досвід держав пострадянського простору свідчить, що політика в них страждає на численні „дитячі хвороби”, серед яких, насамперед, неадекватність наявної еліти і її політичних лідерів вимогам часу і потребам суспільства. І Україна не виняток. Після здобуття незалежності правляча політична еліта України так і не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, шляхи вирішення проблем, що постали перед ним, не консолідувала суспільство і не повела його за собою, не змогла зробити для народу того, що повинна була зробити, маючи владу.

Правляча політична еліта здебільш визначається як меншість суспільства, достатньо самостійна, відносно привілейована група (або сукупність груп), яка має відповідні психологічні, соціальні та політичні якості й бере безпосередню участь у формуванні та реалізації політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади, у здійсненні стратегії розвитку суспільства в цілому [4].

Сучасна владна еліта, яка виросла ще в умовах союзної держави, не сформувалась як справжня еліта, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. Правлячу політичну еліту в Україні представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські

функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств. Перші, прийшовши до влади в умовах, коли не існувало досконалих законів, у своїй переважній більшості стали задовольняти власні інтереси. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, виявили безпорадність у вирішенні складних соціальних та економічних проблем, які постали перед суспільством, в результаті чого практично зійшли з політичної сцени, проте не забули, керуючись мораллю „нової буржуазії”, її зневагою до закону, збагатитися особисто. Академік І. Дзюба слушно зазначає: „Відбувся раптовий викид у псевдоеліту, склалася „гримуча суміш”, в якій змішались осколки радянської партійної номенклатури, політичні кар’єристи, демагоги, сумнівного походження скоробагачки” [5].

У результаті в переважній більшості до влади на всіх рівнях прийшла олігархізована, корумпована управлінська еліта. На сучасному етапі правляча еліта об’єдналася в олігархічні клани, нерідко їх називають клієнтелами. Головна їхня мета – особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, сутність якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, приводить до тотальної корумпованості останньої. Корупція пронизує владну вертикаль згори до низу, а „зразки” такої поведінки встановлюються на найвищих щаблях державного управління.

Тижневик „Фокус” в лютому 2008 року опублікував рейтинг 130 найбагатших людей України, економічний статок яких налічує понад 100 млрд. доларів [6]. Очолюють список Р. Ахметов (14,6 млрд.) і В. Пінчук (10,5 млрд.). Серед найбагатших людей бачимо 15 народних депутатів України, в тому числі від Партії регіонів – 11, Блоку Ю. Тимошенко – 3, „Нашої України – Народної самооборони” – 1.

Не можна не погодитися з тим, що причина суспільної неефективності сучасної української правлячої політичної еліти не у браку знань і вмінь, а в тому, що вона не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Проте мораль нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Певною мірою це пояснюється й тим, що переважна більшість представників політичної еліти походить із сільської місцевості або невеликих міст і є носіями традиційної культури, одним з визначальних компонентів якої є трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної кланової відокремленості, простіше – містечковості та кумівства. Використовуючи корпоративні, сімейні зв’язки, клани прагнуть захопити владу в країні чи регіоні або узурпувати її в окремих владних структурах в інтересах своїх представників [7]. Ці риси політичної еліти на нинішньому етапі

стали особливо виразними і, зрештою, визначають цінності, якими вона керується у своїх діях.

Зрозуміло, що така еліта могла створити політичний устрій лише за власною міркою – і створила його. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близькістю до центрів прийняття державних рішень, товщиною гаманця, демонстративним надвитратним особистим споживанням почали вимірювати публічну репутацію того чи того представника еліти. Небезпека криється в тому, що Україна може опинитися в такому стані, коли в суспільстві формуватимуться, за словами Б. Дізраелі, „дві нації, між якими немає спілкування, які мають настільки мале уявлення про звичаї, думки, почуття одне одного, наче вони жителі різних зон, мешканці різних планет. Вони формуються під впливом різного виховання, споживають різні страви, у них різні манери поведінки, і живуть вони за різними законами”.

В результаті між владою і суспільством немає взаєморозуміння, шириться глибоке провалля. До того ж, правляча політична еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. І особливо небезпечним є те, що серед молоді спостерігається стійка тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти „елітарних” позицій у суспільстві можна лише нехтуючи нормами моралі.

На роль справжньої еліти претендує політична еліта, яка нині прийшла до влади. Проте вона, в усякому випадку значна її частина, має переважно те ж коріння, що й та, що від влади відійшла. Чи зможе нова еліта, оволодівши владою, бути справжньою? Час покаже.

Перед Україною нині на весь зріст постало завдання реформувати політичну систему задля зміцнення конституційного ладу, зростання ефективності діяльності державних органів, поглиблення демократичних засад управління, духовного оновлення і морального оздоровлення суспільства, підвищення добробуту громадян, зміцнення національної безпеки та міжнародного авторитету країни.

Відповідно до Закону України „Про внесення змін у Конституцію України” від 8 грудня 2004 року, реформа політичної системи, яка почала діяти з 1 січня 2006 року, спрямована, насамперед, на вирішення інституційних питань: як перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку, досягти оптимального розподілу повноважень Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, якою має бути виборча система формування законодавчої влади. Без сумніву, ці питання важливі і їх необхідно вирішувати, передовсім на конституційному рівні, хоча розв'язуються вони, як свідчить практика, болісно й суперечливо, нерідко на шкоду міжнародному авторитету країни. Зрештою, політична криза, яка супроводжувалася значною кількістю непереконливих з правової точки зору дій (міграція народних депутатів з однієї фракції до

іншої, Укази Президента про розпуск парламенту, тиск політичних сил на Конституційний Суд, призначення і раптове звільнення Генерального прокурора), завершилася достроковими виборами 30 вересня 2007 року.

16 жовтня 2007 року Центральна виборча комісія оголосила результати позачергових виборів народних депутатів України. Визначено кількість депутатських мандатів, які отримали політичні сили, що прийшли до парламенту: Партія регіонів отримала 175 мандатів, БЮТ - 156, „Наша Україна - Народна самооборона” - 72, Комуністична партія України - 27, Блок В. Литвина - 20 [8]. Депутатські фракції БЮТ і „НУ – НС” утворили правлячу коаліцію, уряд очолила лідер БЮТ Ю. Тимошенко. Проте нинішній формат Верховної Ради, який практично не змінився, таїть у собі небезпеку подальшого протиборства політичних сил. Реальність це підтверджує.

Конфлікт між гілками влади, а точніше – між Президентом і Прем'єр-міністром та їхнім оточенням, перманентно триває. Протистояння між гілками влади зумовлюється: болісним процесом перерозподілу повноважень; недосконалістю змін, внесених до Основного Закону; суб'єктивним фактором взаємовідносин між керівниками держави, їх оточенням і опозицією.

На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, політичного лідера, правлячої політичної еліти, які мають бути етично мотивовані.

Нині в Україні триває активний процес формування основних структур громадянського суспільства. Це – політичні партії. Їх головна функція, яка має безпосередній стосунок до громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До груп інтересів належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. В міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. До цього слід додати „третій сектор” – неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Згідно з правовими актами, важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти і відіграє роль впливового інституту громадянського суспільства.

Оцінюючи діяльність структур громадянського суспільства, можна стверджувати, що у них є достатній потенціал, який дає змогу громадянам

брати участь у процесі прийняття політичних рішень з життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте реальний вплив громадських організацій на політичній арені все ще незначний, а їх можливості обмежені.

Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки непростих проблем. Одна з них - удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності Україні не вдалося створити ситуацію, за якої більшість громадян відчували б себе активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр ваги, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі.

Влада - одна з фундаментальних засад суспільства. Вона є скрізь, де наявні усталені об'єднання людей: у сім'ї, у виробничих колективах, в різних організаціях і закладах, у державі. Влада - це здатність системи забезпечити виконання її чинниками взятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. Б. Рассел: „Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей” [9].

Влада, політична влада - це здатність і можливість однієї особи, групи осіб справляти визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян та об'єднань за допомогою різних засобів: волі, авторитету, права, насильства. Сутність політичної влади визначають її функції: формування політичної системи суспільства; управління справами суспільства і держави; створення відповідного типу правління, режиму і, зрештою, державно-політичного устрою.

Політична влада ширша за змістом, ніж влада державна, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади - форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу і переході до застосування в управлінні авторитету і традицій. Культура влади базується на законі й авторитеті громадян, суспільства, правової ідеї.

Остаточний вихід з глибокої політичної і економічної кризи, у якій опинилася наша держава, можливий лише на шляху поглиблення демократії, приведення в дію матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен всієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність розвиненої партійної системи, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції - вирішальні умови незворотності демократичного процесу.

Сильною демократична влада може бути за наявності відповідних ресурсів. Діяльність громадян на підтримку своєї влади, формування реальних зразків їх правової поведінки є вирішальним соціальним

ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження (і не загарбання) речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне і духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе достатньо міцним і надійним економічним базисом, доти будь-які сподівання на проведення сильної авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Ще одна проблема – формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу.

Соціальна структура українського суспільства характеризується на сучасному етапі наявністю чотирьох соціальних прошарків: верхній (правлячий прошарок, який виступає в ролі основного суб'єкта перетворень); середній (підприємці, менеджмент середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні фахівці – цей прошарок є або може бути соціальною опорою політичних та економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості); нижній (переважно люди поважного віку, а також ті, хто не має професії). І, нарешті, „соціальне дно” (напівзлочинні елементи, алкоголіки, наркомани, бомжі тощо).

Зародковий стан, у якому перебуває середній прошарок, боротьба за виживання найчисельнішого базового прошарку, який найближчим часом не може розширити рамки середнього класу, робить відкритою проблему формування масової соціальної бази демократії і громадянського суспільства в Україні.

В умовах подолання тенденції зубожіння, відкритого і прихованого безробіття, низької оплати праці, низьких пенсій, кризи системи охорони здоров'я, корупції в освіті захист соціальних прав населення є центральною проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

XX століття знаменувало перехід усіх західноєвропейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади – провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неpolітичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча і судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування і стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невід'ємний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Саме під цим кутом зору має здійснюватися процес внесення змін до Основного Закону держави.

Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо

реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (Президента, Верховної Ради, уряду), підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки здійснити позитивні зміни в економіці країни, а й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою. Роль політичного лідера, правлячої політичної еліти в цьому процесі незаперечна.

Історичний досвід, особливо першої половини ХХ сторіччя, показує нам найбільш видатних, яскравих і харизматичних лідерів, вождів, політиків, які в складний час не лише виводили свої країни з економічної кризи, але й перетворювали їх на держави, з якими рахувалися в цілому світі: К. Аденауер в Німеччині, Ш. де Голль у Франції, Ф. Рузвельт в США, Й. Сталін в СРСР, У. Черчилль у Великій Британії. Такими прикладами ще не може похвалитися ХХІ сторіччя.

Винятком тут є, при неоднозначному ставленні до цього, восьмирічне перебування на посту Президента Російської Федерації В. Путіна. Журнал „Тайм” (грудень 2007 року) визнав російського президента „людиною року”: „В. В. Путін продемонстрував майстерність керівництва, принісши стабільність нації, яка з нею незнайома, і повернув Росію до світової влади” [10].

Вибори третього Президента України в грудні 2004 року у суспільній свідомості пов'язували з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства. Громадяни, як свідчать результати соціологічних досліджень, бажали бачити на посаді Президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, рішуче поборов бідність, безробіття, викоренив би злочинність, корупцію, клановість. Але й досі цього не сталося [11]. Демократичні декларації в устах нової влади носять риторичний характер, а не свідчать про реальне прагнення орієнтуватися на демократичні норми соціального життя і власним прикладом демонструвати зразки поведінки, які б відповідали не архаїчним (захоплення старовиною, трайбалізм як основний принцип підбору керівних кадрів), а сучасним демократичним цінностям, таким, як верховенство права і рівність усіх перед законом, повага до прав та інтересів кожного громадянина, соціальна солідарність, громадянська активність.

Якими рисами має бути наділений лідер держави, щоб оволодіти ситуацією?

По-перше, він повинен сміливо брати на себе політичну відповідальність і посідати активну позицію стосовно тих процесів, які відбуваються в країні. По-друге, об'єднуючи націю, він має виходити з того, що інтереси і єдність політичної нації – це абсолютний пріоритет стосовно будь-яких інтересів. У цьому контексті важливо проявляти

політичну коректність щодо питань, які не сприймаються нацією в цілому. Проблеми ОУН-УПА, голодомору, входження в НАТО мають вирішуватися на рівні вчених, експертів, широкої громадськості і лише потім пропонуватися владою суспільству в цілому. По-третє, він повинен тримати на високому рівні планку інтелектуальних вимог до самого себе. Особливо коректно слід ставитися до історії власного народу, сприймати її такою, якою вона була насправді. Ш. де Голль: „Справжня школа, яка дає право наказувати, – це висока культура” [12].

Стосовно політичної еліти. Справжня правляча політична еліта в Україні, як свідчить реальність, тільки формується. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана володіти політичною культурою, тобто професійно знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання у своїй сфері, професійно налагоджувати відносини з колегами. При цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у галузі, якою вона керує. Одна з проблем тут — викорінення тотальних проявів корумпованості, що нині проникла не тільки в політичну, а й практично в усі сфери суспільного життя. Для боротьби з корупцією важливо, щоб вищі посадові особи держави були порядними людьми і не перебували під тиском олігархічних кланів. Адже небезпека криється саме в їх оточенні. Тут непоодинокі випадки прояву хабарництва. Але з беззаконням належить боротися за допомогою закону і тільки закону. Концептуальною основою нормативно-правових актів у боротьбі з корупцією мусить бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які б виключали можливість корупційних проявів: має діяти невідворотно механізм політичної, правової відповідальності владних осіб. Т. Джеферсон: „Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш вирвати йому зуби і кігті після того, як він туди увійде” [13].

Якщо цю тенденцію не подолати, то наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки. Жити в аморальній державі може стати нормою. „Через те у нинішньої української влади залишається єдиний вибір – або залучити у свої ряди справжніх професіоналів, які, доклавши титанічних надзусиль, зможуть виправити існуючу ситуацію, або вони будуть зметені вихром історичних змін” [14].

Корінних змін вимагає система виборів парламенту і рад всіх рівнів. Нинішня пропорційна виборча система значно погіршила ситуацію з формуванням представницьких органів. З одного боку, вона віддалила політиків від народу, з іншого – дала можливість проникнути в депутати цілими списками повним непрофесіоналам, які ставлять власні інтереси

вище над усі інші і для цього використовують владу. В результаті нова влада виявилась непрофесійною.

Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох - трьох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу при досконалій виборчій системі і з'явиться справжня владна еліта, правлячий політичний клас, який володіє високими професійними і моральними рисами, стратегічними цілями і волею для їх здійснення. І від того, якими темпами відбуватиметься цей процес, яку стратегію розвитку визначить правлячий політичний клас, залежатиме майбутнє української держави.

І насамкінець: проблема, розв'язання якої значною мірою сприятиме розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, — **напрацювання консолідуючої ідеології.**

Виходимо з того, що громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно відстоювати ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства. Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу відносно найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, ці цінності можуть бути визначені в межах політичної нації, яка спроможна об'єднати країну, що після президентських і парламентських виборів ідеологічно розкололася майже на дві - Схід і Захід - рівні половини. Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати порядок, стабільність, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість.

Кожна держава і її народ прагнуть сформуванню ідею, проект життя громадян своєї країни. Слід погодитися з тим, що національна ідея - це не етична, а державно-політична категорія. Формування національної ідеї - справа не проста. На це, можливо, підуть роки. Але уже сьогодні необхідно вирішувати реальні життєві проблеми, які сприяли б поліпшенню життя співвітчизників. Таким могло б бути питання викорінювання бідності. В майбутньому, коли бідність подолаємо, суспільство могло б сприйняти ідею соціального партнерства, про продуктивність якої свідчить і досвід європейських країн, де цей інститут функціонує багато років.

Важливу роль у розв'язанні цього завдання може і повинна відіграти духовна еліта, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатна апелювати як до сумління, так і до розуму, не повинна дотримуватись позиції відсторонення від державних проблем, а повернути собі втрачений голос, стати справжньою совістю нації і сказати своє слово так, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта. Маємо яскраві, але все ще поодинокі приклади: незаангажовані публікації в засобах масової інформації І. Дзюби, Б. Олійника активно впливають на суспільну думку.

У зовнішньополітичній сфері перед країною, її дипломатичною елітою постало важливе завдання - вибудувати власну, орієнтовану

на національні інтереси політику. Україна мусить мати своє політичне обличчя і діяти, насамперед, у власних інтересах, а не в інтересах інших держав. Щодо моделі реалізації безпеки у світі загалом і в Східній Європі зокрема, прийнятній для України, то важливою передумовою тут є відмова від однополярного центру сили, яким нині є США, і перехід до кількох центрів (США, Росія, ЄС, Китай, Індія). Обираючи шлях власної безпеки, Україна має визначити для себе або модель країн Східної Європи, які є членами НАТО і ЄС, де господарює транснаціональний капітал. Або модель, за якої командні висоти в економіці утримує національний капітал, а сама країна має нейтральний статус, не вступаючи ані в НАТО, ані у військовий союз з Москвою, що гарантує добрі стосунки і з Європою, і з Росією. Останнє положення неоднозначно сприймається політичною елітою, та все ж воно має право на існування.

На сучасному етапі роль української держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка б створила правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила гарантом їх функціонування. Саме інститутам громадянського суспільства належить зосередити зусилля на вирішенні головного питання: як при реформуванні суспільства і влади уникнути хаосу і захистити автономію і свободу людської особистості, не забуваючи при цьому про соціальну справедливість.

Література:

1. **Журавський В. С.** та ін. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації. - К., 1998. - 264 с; **Пахарев А. Д.** Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. - К.: Знание Украины, 2001. - 270 с.
2. Ролі та місцю політичної еліти України у становленні української державності присвячено тематичний випуск журналу „Національна безпека і оборона”. - 2003. - № 9. - 56 с.; спеціальні випуски журналу „Політичний менеджмент”, вийшли друком 2006 р. - 222 с.; 2007 р. - 262 с.
3. Конституція України. - К.: Парламентське видавництво, 2006. - С. 5.
4. Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2-е вид., доп. і перероб. - К.: Генеза, 2004. - С. 182 - 183.
5. **Дзюба І.** На еліту надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. - 2003. — № 9. С. 36.
6. Див.: Фокус. - 2008. - № 9. - С. 26 - 29.
7. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. - С. 666.
8. Див.: Оголошено офіційні результати виборів // Урядовий кур'єр. - 2007. - 17 жовтня.

Фелікс Рудич

9. Цит. за: Політологічний енциклопедичний словник. – С. 87.
10. Цит. за: **Медведев Р.** Владимир Путин. Восемь лет спустя // 2000. – 2008. – 8 - 14 февраля.
11. Див.: **Врублевський В.** Портрет президентів в оправі історії. До річниці „режимної перезміни” // День. - 2005. - 9 грудня.
12. Цит. за: Человек и его миссия. Шарль де Голль - великий французький націоналіст // День. - 2006. - 9 сентября.
13. Антология мировой политической мысли. - В 6. т. - Т. I. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. - М., 1997. - С. 535.
14. Цит. за: **Карасев В., Корниенко У.** Конституционный цикл: продолжение следует // День. - 2007. - 10 февраля.

Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика

Сергій Телешун,

доктор політичних наук,

завідуючий кафедрою

політичної аналітики і прогнозування

Національної академії державного управління

при Президентові України

Прогноз про те, що експансія бізнесу у владу одержала максимально відкриті форми в 2006 році, виявився точним. Як і питання про те, якою буде політика Президента, якими будуть шляхи розвитку України в цілому. Коли „помаранчеві” події тільки почали розвиватися, автор спрогнозував три варіанти їх розвитку. Перший (досить соціально нестабільний) – боротьба політичних і соціальних інститутів між собою із залученням внутрішніх і зовнішніх акторів. Другий – період формування базових принципів демократії та загальних правил гри. І третій – потяг до авторитаризму, спроби сконцентрувати адміністративні, правові й фінансові ресурси в одних руках.

У нестабільній ситуації бізнес-проекти й корпоративні групи завжди прагнуть знайти механізми впливу на систему влади, щоби максимально ефективно провести процеси доприватизації найбільш рентабельних основних фондів і ресурсів, які визначають обличчя майбутньої України, за моїми розрахунками, до 2017 року. Зараз дуже важливо, перебуваючи в системі влади, не тільки придбати, але й легалізувати та захистити надбане.

Природно, всі ці процеси вимагають відносної дешевизни й гарантійних зобов'язань, які реалізуються тільки при прямому впливі на владу або при входженні в неї. Звернімо увагу: на політичних „тусовках” чи то в Києві, чи в Батурині, чи в Давосі присутні одні й ті ж особи. Вони дозволяють політичним суб'єктам (ключовим політичним акторам, партіям тощо) організаційно й медійно реалізовувати соціально-політичні проекти, водночас домовляючись про „ціну” гарантій і правила гри. Але ці правила й гарантії стосуються тільки 1 – 3 % населення України.

Варіанти концентрованого впливу зосереджені на трьох напрямках: або

ти обслуговуєш групи впливу Президента як ключової особи в державі, тобто ведеш ті чи інші соціально-культурні, політичні, особистісні проекти. Або ти фінансово-медійно й організаційно підтримуєш реальних претендентів та їх політичні проекти в системі виконавчої влади. Або йдеш у систему представницької влади – депутатський корпус – і звідти вже безпосередньо впливаєш на прийняття рішень, усуваючи посередників-лобістів. Партії в цій ситуації стають технолого-політичним додатком реалізації корпоративних інтересів і засобом публічного захисту й нападу.

Так, коли говоримо про Партію регіонів, то маємо на увазі партію неоліберального типу великого капіталу з наявністю 4 – 5 (залежно від ситуації) груп впливу, які формують через політичний інструмент свої економічні інтереси. Блок Юлії Тимошенко – більш організований і мобільний проект, що має як неоліберальні, так і соціально-популістські характеристики з латентними бізнес-важелями впливу. Йдеться про „ключових” депутатів і не тільки, які „курують” міністрів, реалізуючи ті чи інші бізнес-проекти. На думку експертів, можна говорити про 5 – 8 фінансово-політичних гравців впливу, які „вручну” курують галузі економіки через своїх політичних представників у Кабінеті Міністрів.

Досить близькими за малюнком дій у сфері „сірого” (дивись вітчизняні і закордонні ЗМІ) лобізму є представники „младо”-націонал-ліберального напрямку НУ-НС, які репрезентують 4 – 6 груп впливу, що жорстко конкурують. У цьому випадку вихід В. Балогі з партії можна оцінювати не тільки з позиції політичної конкуренції, але й конкуренції з групами економічного впливу з наступним створенням нового комплексного політико-економічного проекту з „новими – старими” гравцями. У цьому ж ключі діють й інші, менш впливові фракції у Верховній Раді.

Резюмуючи, ще раз підкреслимо, що головним фактором ведення бізнесу і влади є нестабільність інститутів влади, брак єдиних правил гри у вигляді прозорого законодавства й судової гілки влади, а також вплив процесу легалізації капіталу через адміністративні й політико-правові ресурси.

Десь з 2002 року, коли партії ще зберігали формально публічний вигляд, кількість депутатів у парламенті, пов'язаних з бізнесом, збільшилася в чотири рази. За словами самих народних обранців, Верховна Рада підходить до кваліфікованої більшості мільйонерів у доларовому еквіваленті. За моїми підрахунками, 67 % депутатів Верховної Ради ведуть „реальний” бізнес (маємо на увазі не обов'язково особисту участь, але обов'язкове прийняття ключових рішень), 8 – 15 % – через родичів або сателітні структури. І ще залишається невелика група депутатів, які в тій чи іншій формі лобіюють проекти, не маючи власних бізнес-активів, але одержують ренту, або, грубо кажучи, „відкат” до 30 %, і завдяки цьому можуть брати участь у суспільно-політичній діяльності.

Згадаймо останнє голосування щодо закону про держзакупівлі тощо,

коли за нього проголосували фракції Партії регіонів, БЮТ, комуністів, литвинівців і частина НУ – НС. Одержано мало не конституційну більшість у заблокованому парламенті. Тому теза про відокремлення влади від бізнесу досить спірна. Говорити зараз про професійну політику не випадає. Якщо говоримо про „сірий” бізнес, то маємо всі підстави говорити й про „сіру” політику.

Я не прихильник тотального відокремлення бізнесу від політики, особливо коли бізнес є соціально-відповідальним. Потрібно, і дуже голосно, говорити про прозорі взаємини бізнесу і влади, які мають на меті створення політико-правового буфера прямого впливу, який би унеможлиблював прямий вплив грошей на владу і навпаки. Політико-економічний лобізм навиворіт – це пряма корупція, присмачена демократичною риторикою боротьби з цим закономірним для сьогодишньої України явищем. Отож нині весь бізнес, що має прибуток понад \$1 млн., перебуває під владою різних рівнів, тому що ця сума, за словами депутатів, мінімально необхідна для того, щоби потрапити до партійного списку. А щоб очолити галузеве міністерство, необхідно мати до \$40 млн. Найцікавіше, що ці цифри взято із заяв політиків, але, за словами представників органів прокуратури, при всьому огроми заяв політиків у ЗМІ жодна кримінальна справа за фактом не була порушена й доведена до логічного завершення. Це може свідчити, що сьогодні політика стала одним з різновидів бізнесу, а звинувачення – це лише технологічна складова політичної боротьби й політичної конкуренції.

Зараз у нас обмаль чисто політичних фігур, тобто ідеологічних ньюсмейкерів і політичних менеджерів. Я не маю на увазі лише „голів, що говорять”. У цьому випадку можна таож запропонувати класифікацію тих, хто обслуговує бізнес-інтереси: „бойовиків”, „спікерів”, „менеджерів”, „скарбників”, „коментаторів”, „ляльководів” і власне бізнесменів. У принципі всі вони потрібні. Але в цьому випадку говоримо про їх процентне відношення в публічній політиці. І виходить, що „публічних політиків” дуже мало. Адже політик – це ідеологічний ньюсмейкер, що вміє запропонувати інтелектуальний продукт реорганізації влади, спрогнозувати його ефективність і демократичним шляхом у конкурентній боротьбі нав'язати його суспільству. При цьому у нас немає стрункої системи законодавчих норм, які б регулювали питання власності і власників, що, у свою чергу, провокує політико-економічних гравців на політичну й судову сваволю. У цьому явищі питання рейдерства характеризує бажання політичного й економічного істеблїшменту максимально сконцентрувати власність у своїх руках, незалежно від того, політична вона чи економічна. І кожен у цій боротьбі мріє одержати надприбуток. Тобто йдеться не про консенсусні дії політиків і бізнесменів в ім'я державних інтересів, а про те, щоб хоча б тимчасово стати монополістом і одержати надприбуток.

Публічний політик, за логікою, поводитьсь по-іншому. Він повинен враховувати основні інтереси політико-економічних гравців задля

створення збалансованої, тобто консенсусної, а отже й стабільної моделі влади, доступної більшості громадян (мінімум 30 % суспільства). Тому що політика – це абсолютно самостійний різновид бізнесу, схема якого аж ніяк не вкладається в прокрустове ложе традиційного поняття бізнесу.

У 2002 – 2006 роках усе було дещо по-іншому. Тоді був певний прошарок політичних лобістів бізнесу. Ці люди не були жорстко пов'язані з бізнесом, вони були реальними політиками й репрезентували інтереси бізнесу, який фінансував їхні політичні проекти.

Вибори 2007 року й наступний колапс Верховної Ради – результат дій бізнесу, а не об'єктивної політичної ситуації.

Тут необхідно виокремити кілька моментів. Перший – брак єдиних правил гри. Другий – брак традицій, які дозволяють дотримуватися єдиних правил гри. Можуть закинути, що, мовляв, Конституція недосконала. Але ж не буває досконалих конституцій. Найбільш досконалою й демократичною конституцією був Основний Закон М. Бухаріна – Й. Сталіна. Але ж ми знаємо, як вона реалізовувалася. Зверніть увагу на Перехідні положення Конституції України 1996 року. Там вказується на необхідність якнайшвидшого прийняття трьох законів. Яких саме – тепер мало хто пам'ятає. А це багатостраждальний закон про Кабінет Міністрів, закон про Президента і закон про Регламент діяльності Верховної Ради. Вони повинні були розподілити функції взаємовідносин гілок влади. Ось і все. Але ніхто – ні влада, ні опозиція – про це не згадує. Отже, вони політично й економічно не зацікавлені в цьому. Тому що сьогодні головну роль відіграє політико-економічна доцільність – перебування при піраміді влади, що створює кількісну і якісну політико-адміністративну перевагу при створенні нових правил гри „під себе”, найчастіше вдаючись при цьому до псевдodemократичної демагогії.

Так що нині йдеться про приватизацію владних і матеріально-ресурсних повноважень. Для цього в основних фінансово-промислових груп є політичні групи впливу, медійні і фінансові ресурси, завдяки яким точиться боротьба за політико-адміністративні ресурси.

Скільки це триватиме? Мій прогноз – 5 – 8 років. Стільки в основному знадобиться на легалізацію капіталу й установлення єдиних правил гри. Після чого ці правила будуть „спущені” населенню, і почне формуватися середній клас, що обслуговуватиме ці правила.

У природі існує таке поняття, як „рудиментарний відкат”. Бізнесмени йдуть з політики, їм там не цікаво. Їм має стати нецікаво – це ключова фраза. А доти, доки політика дає прибуток більший, ніж інші легальні й нелегальні види діяльності, і захищає його, про це не може бути й мови. Тобто на першому місці за прибутковістю в Україні стоїть політика. На другому – продаж газу. На третьому – земля. Далі йдуть зброя, наркотики, проституція тощо.

Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу

Юрій Шведа,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Львівського національного університету

ім. І. Франка

Виборча поведінка стала однією зі сфер наукових досліджень, яка дає можливість з'ясувати стосунки, що виникають між виборцями і політичними партіями, котрі виражаються в акті голосування. Виборці і політичні партії відіграють суттєву роль в процесі виборчого змагання, де „результат виборів не є винятково процесом діяльності політичних партій, як і не є результатом винятково рішення самих виборців... є він продуктом взаємовпливів між партіями і виборцями” [16, с. 7].

Дослідники дотримуються переважно кількох основних концепцій аналізу електоральної поведінки.

Концепція географії виборів пояснює результати волевиявлення виборців впливом на них географічних факторів. Її засновник А. Зігфريد, аналізуючи виборчі кампанії у Франції, звернув увагу на існування районів, де досить довго політичні симпатії виборців лишаються незмінними, хоча структури політичних партій і політичних систем, а також політична ситуація в країні зазнавали суттєвих змін. Висновок А. Зігфрида полягав у тому, що стабільність політичних поглядів виборців у цих районах пояснюється своєрідністю природних та соціальних умов.

Концепція багатофакторної оцінки виборів пояснює результати волевиявлення виборців впливом не одного, а множини факторів. Її розробили вчені Наффілдського коледжу (США). Суть концепції полягає в тому, що, поряд із статистичними даними про результати виборів, при аналізі слід враховувати і роль поточної політики до виборів і особливо в період виборчої кампанії, відбір кандидатів, взаємозв'язок між партійною і виборчою кампаніями, становище політичних партій тощо.

В основі концепції оцінки виборів на основі соціальних опитувань лежить соціально-психологічний напрям досліджень електоральної поведінки, започаткований вченими Мічиганського університету

(США).

Концепція впливу виборців із змінними перевагами на результати виборів пояснює результати виборів впливом на них позиції виборців із змінними настроями. Береться до уваги категорія виборців, які під час різних виборчих кампаній голосують за різні партії. Вони не мають чіткої політичної орієнтації і роблять вибір напередодні голосування, часто під впливом випадкових мотивів. За дослідженнями німецьких вчених, численність таких виборців коливається в межах 10 - 15 %. А це може справляти суттєвий вплив на результати виборів, а відтак і на стабільність політичних інститутів та політичної системи загалом. Важливе значення у цій концепції має проблема з'ясування передумов і причин такого явища. Щодо цього існує кілька точок зору. Так, представники Мічиганської школи вважають, що передумовою нестабільних виборчих симпатій є неоднорідний характер інформації. Відзначається певна закономірність: чим різноманітнішою є інформація, тим вища ймовірність зміни політичних симпатій (преваг) виборцями. Більшість вчених робить висновок, що рішення, які приймають виборці, визначаються: а) економічною та політичною ситуацією в країні; б) можливостями особистої самореалізації в процесі виборів.

У межах цієї концепції аналізується також питання про причини зміни симпатій (преваг) виборців. Основний висновок: якщо раніше такі виборці характеризувалися як аполітичні та непоінформовані, то нині вони незалежні і при своєму виборі виходять з позицій власного розуміння політичної та економічної доцільності. Така трактовка пояснюється теорією „економічних основ політики”, яка розглядає виборця як людину, котра в умовах ринкової економіки діє за законами ринку. Виборець обирає з програм, запропонованих різними партіями, ту, яка найбільше відповідає його політичним та економічним інтересам. Відтак він стає „непостійним” виборцем. Останнім часом дослідники схилиються до думки, що виборці зі змінними перевагами – це мобільні в соціальному і політичному сенсі громадяни. Вони належать зазвичай до середнього міського класу. І ще один висновок: сільське населення голосує більш традиційно. Відсоток виборців із змінними перевагами тут значно нижчий, ніж серед міського населення [7, с. 249].

Процес взаємодії партій та виборців особливо залежить від характеру електорату. Загалом вирізняють два його типи – структурований і неструктурований.

Виборче рішення структурованого електорату є результатом тривалої партійної ідентифікації, зумовленої структурою соціо-політичних поділів в країні. Іншими словами, виборче рішення відображає соціальні та політичні чинники, які впливають на характер голосування. Такі „голоси приналежності” зумовлюються міцними зв'язками партії з певною соціальною групою.

Неструктурований електорат реагує на політичні проблеми, важливі

для нього в певний час, а тому він нестабільний. Такі виборці слабо пов'язані з політичними партіями, а відтак часто змінюють свої переваги.

Виборчу поведінку зазвичай прийнято аналізувати на рівнях індивідуальному, аби зрозуміти мотиви, якими керуються окремі виборці під час голосування, та груповому (інтегрованому), щоб зрозуміти характер соціальних зв'язків, які виникають на виборчому рівні.

Виборча поведінка на індивідуальному рівні

Більшість дослідників виборчої поведінки дотримується думки, що сучасний електорат самодіяльний і підготовлений, що він має досить високий рівень освіти і йому доступні різні джерела інформації. Такий виборець схильний до індивідуальної оцінки інформації, а не керується своєю приналежністю до певної соціальної групи. В такій ситуації йдеться про „голоси думки” (Vote of opinion), а „голоси приналежності” (Vote of belonging) відходять на другий план.

А. Парізі та Г. Пасквіно (1980) вирізнили три типи виборчих голосів на індивідуальному рівні.

Голос думки (Vote of opinion). Цей тип голосів є виразом рішення виборця, прийнятого на підставі багатьох пропозицій і програмових рішень, репрезентованих політичними партіями. „Голос думки” притаманний виборцям, які належать до середнього класу і, частково, до груп робітничого класу, що працює у великій промисловості. Цей тип голосів пов'язаний з появою комунікаційних та організаційних структур, які об'єднують виборця з тими, кого обирають. Істотну роль тут відіграють два чинники: 1) мас-медіа, які, як канал політичної інформації, окреслюють коло даних, що уможливають прийняття остаточного рішення; 2) підвищення рівня освіти, що дає виборцю можливість отримати більше інформації, що стимулює його приймати самостійне рішення. Завдяки цим чинникам формується орієнтація, яка становить базу голосів думки. Наслідками такого способу формування виборчої поведінки є: а) високий ступінь непевності щодо підсумків виборів – цей тип голосу формує дуже широку та відкриту виборчу конкуренцію; б) значна залежність партій від зміни громадської думки; в) нестабільність і змінність виборчої поведінки, що значно узалежнює цей тип голосу від різного роду консультацій (наприклад, регіональних, національних) [13, с. 14 – 15].

Симптомом домінування „голосу думки” є зростання важливості певних політичних питань для рішення індивідуального виборця. І. Бадж і Д. Фарле називають це явище раціональним вибором (rational choice). Це означає, що виборець оцінює здобутки і втрати, пов'язані з його лінією поведінки. Якщо цей баланс позитивний, то виборець приймає остаточне рішення [3, с. 7].

Загалом процес прийняття виборчого рішення стає домінуючим через необхідність спрощення вибору. Іншими словами, виборець спрощує комплекс політичних проблем, орієнтуючись на найістотніші для нього

питання. І голосує за партію, яка отримує його найвищу позитивну оцінку.

І. Бадж і Д. Фарле, спираючись на результати виборчих досліджень в 23 демократіях (в тому числі 15 європейських), зауважили, що у виборах домінували чотири групи програмових питань [3, с. 36]. З 140 проаналізованих європейських виборів у 120 істотну роль відіграла оцінка попередньої діяльності уряду (пов'язана з думкою виборців щодо потенційної здатності конкретної партійної команди ефективно керувати політикою держави), в 60 – оцінка конкретного кандидата, в 54 – проблема розподілу національного доходу, в 50 – проблеми міжнародної політики. У Данії, Фінляндії, Голландії, Норвегії та Великій Британії у всіх виборах важливу роль відіграє оцінка попередньої політики уряду. Оцінка ж особистих якостей кандидата є основним мотивом виборчого рішення у Великій Британії, Німеччині та Ірландії. Проблема розподілу національного доходу особливо проявляється у парламентських виборах у Великій Британії, Данії та Італії, а питання, пов'язані з міжнародною політикою, у Фінляндії, Норвегії, Німеччині та Великій Британії. У деяких країнах виникають одночасно й інші політичні питання, загального впливу яких на виборчу поведінку не слід недооцінювати. Наприклад, у Франції та Німеччині значну роль відіграє проблема громадської безпеки і спокою, у Бельгії – етнічні проблеми і проблема зміни конституції, в Фінляндії – сільськогосподарські проблеми і конфлікт центр – периферія, в скандинавських країнах та Голландії – проблематика прав і громадянських свобод, в Італії і Голландії – релігійні проблеми.

Дж. Гофріхтер, аналізуючи результати соціологічних досліджень в 1986 – 1989 роках, зауважує, що в 12 країнах Західної Європи дві групи політичних респондентів оцінили як особливо важливі проблеми, пов'язані з охороною довкілля, та економічні проблеми (безробіття, стабільність цін, соціальне забезпечення) [8, с. 124 – 128]. В другій половині 1989 року проблема безробіття вийшла на перший план. В середньому 95,3 % респондентів визнало саме її найістотнішою, а близько 94 % – проблему довкілля. В Греції, Іспанії, Ірландії, Італії, Франції і Португалії домінували економічні питання. Натомість в Німеччині, Данії і Голландії переважали проблеми довкілля [7, с. 97].

І. Бадж і Д. Фарле виокремили й конкретні політичні проблеми (issues), істотні у виборах в 14 тематичних групах. Політичними проблемами, які найчастіше піддавалися оцінці виборців, були: а) раціональне сприйняття партії, яка здійснює державну владу – ефективність управління, економічна стабільність, корупція тощо; б) особисті риси кандидатів; в) міжнародні відносини; г) соціоекономічний розподіл національного доходу, пов'язаний, насамперед, з політикою держави добробуту (у скандинавських країнах та Австрії). Решта 10 політичних проблем виступали як істотні в 8 – 20 % досліджуваних виборах. За приклад тут може правити проблема конституційних змін у Бельгії (простежується

вона у 6 з 10 виборів), або ж проблема суспільного устрою і громадського порядку у Франції та ФРН (3 з 7) [3, с. 34 - 37].

Деякі політичні проблеми, представлені політичними партіями, можуть збільшити кількість голосів виборців. Кореспондує це з типом „голосів думки”: виборець голосує за партію, які найліпше відображають його погляди і політичний темперамент.

Отже, добір політичних питань політичними партіями може впливати на модифікацію виборчої поведінки електорату, схильного до „голосу думки”. Показово, що соціалістичні партії, прагнучи поліпшити свою виборчу позицію, наголошують, як правило, на соціоекономічних проблемах. Буржуазні ж партії акцентують увагу на проблемах суспільного устрою і громадського порядку, моральних і релігійних питаннях, а також на питаннях зменшення державного контролю та регламентації політичного процесу.

Не слід, однак, переоцінювати значення конкретних політичних проблем як чинника, що сприяє здобуттю додаткових голосів. І. Бадж і Д. Фарле вважають, що у виняткових ситуаціях партія може розраховувати на здобуття 10 - 12 % голосів в результаті ефективної акцептації актуальних політичних проблем. Близько 30 - 50 % виборчих голосів має бути результатом інших чинників.

Голос приналежності (Vote of Belonging). Наскільки „голос думки” стосується процесу змін, настільки „голос приналежності” стосується тягlosti, залежності від існуючої соціальної структури. Цей тип виборчої поведінки підтверджує суб’єктивну ідентифікацію виборця з політичною силою, яка має органічний зв’язок із соціальною групою, до якої належить виборець. „Голос приналежності” є сумою соціальної і партійної ідентифікації виборців. Цей тип голосів не пов’язується з прискіпливою оцінкою програми партії - на перший план виборець висуває групову (партійну) ідентифікацію. „Голос приналежності” віддається в межах так званої обмеженої автономії, коли голосування за певну партію обумовлюється почуттям ідентифікації, а не апробації програми. Такий голос пов’язаний із соціальною базою виборця. (В Італії, наприклад, фермери репрезентують тип католицької приналежності й голосують, передусім, за християнських демократів, тоді як робітництво підтримує лівих).

„Голос приналежності” пов’язаний з партійною орієнтацією виборця. В дуже вузькому вигляді він відображає зміни в політичному середовищі (події на політичній арені), результати індивідуальних виборчих консультацій [9, с. 236].

П. Конверт вводить поняття нормального голосу (Normal Vote). Він акцентує увагу на існуванні серед більшості виборців тривалого зв’язку з політичними партіями [4, с. 27]. Це є певною аналітичною конструкцією, яка спирається на існування партійної ідентифікації. Оцінка величини „нормального голосу” є результатом співвідношення загальної кількості

голосів, отриманих політичною партією, з голосами тієї частини партійного електорату, яка переймається конкретно політичною проблемою.

Голос змін (Vote of Exchange). Він не є простим вираженням думки щодо політичної програми чи підтвердженням групової приналежності. Він свідчить про зв'язок виборця і з тими, кого обирають. У цьому випадку предметом вибору є завжди конкретна структура, оскільки саме такий актор може безпосередньо реагувати на очікування виборця. „Голос змін” – це щось на зразок торгів, скерованих на забезпечення певних потреб або зміцнення певних інтересів виборців. У цьому випадку (на противагу „голосу думки”) зв'язок між рішенням виборця і задоволенням інтересів є миттєвим і персоніфікованим. Існує безпосередній, особистий контакт між виборцем і тим, кого обирають. Очікується, що кандидат принесе користь виборцю чи групі, яку він репрезентує. Часто підкреслюється, що „голос змін” характерний для частини суспільства, котра перебуває поза політичною системою або на її периферії. Якщо цей тип голосів не може знайти безпосереднього вираження в стосунках між двома зацікавленими сторонами, тоді, як правило, він переходить у „голос протесту”. Це може набирати також характеру абсцесії під час акту голосування. В італійському випадку „голос змін” асоціюється з міською та сільською малою буржуазією або ж зі старим середнім класом. Найчастіше він детермінується економічною ситуацією в регіоні, яка й визначає кількість і характер індивідуальних потреб, а також можливість їх реалізації та силу цього голосу [13, с. 235 – 236].

Виборча поведінка на інтегрованому рівні

В характері виборчої поведінки на інтегрованому рівні може спостерігатися елемент сталості чи зміни. Про те, який з них домінує в конкретній національній партійній системі, зумовлюючи виборчу поведінку, можна судити на основі аналізу кількох виборів. Природно, можуть відбуватися зміни у поведінці виборців у двох послідовних виборах (так звані критичні зміни), але це буває рідко.

На виборчу поведінку впливають соціально-політичні поділи (посилення старих чи формування нових) і здатність політичних партій швидко реагувати на зміни. Якщо політична партія спроможна швидко реагувати на нові проблеми, наприклад, шляхом зміни своєї програми, то вона може розраховувати на підтримку попереднього електорату. Якщо ж партія не вишукує шляхів розв'язання назрілих соціальних проблем, то вона може втратити попередню виборчу базу, яка „перенесе” свої голоси на інші угруповання.

Структура соціально-політичних поділів у сучасних суспільствах, набираючи різних форм і створюючи різні конфігурації, впливає на формування партійних систем. Формувалися вони зазвичай в час поширення загального виборчого права на початку XX століття. Саме цей фактор став „каталізатором”, що зумовлював процес „замороження”

структури соціально-політичних поділів. Цей термін увів у науковий обіг С. Роккан. Як засадничу причину „замороження” він подав факт певної мобілізації електорату в країнах Західної Європи в межах тривалих соціально-політичних поділів [15]. Запровадження загального виборчого права було останнім політичним явищем, яке призвело до потужної мобілізації нових виборців. Відтоді процес формування стабільної виборчої лояльності став вважатися завершеним. Це явище можна позначити терміном „загосподарювання” електорату політичними партіями.

Припущення С. Роккана в 1970-х роках підтвердили емпіричні дослідження Р. Роуза і Д. Урвіна, які вивчали нові тенденції в процесі надання політичним партіям підтримки електорату в 1945 - 1970 роках [17, с. 296].

Так, в 1960-х і на початку 1970-х років більшість політологів була переконана в існуванні тривалих і сталих зв'язків між електоратом і політичними партіями. Однак вже в 1970-х роках з'явилися симптоми, які свідчили про часткове „розмерзання” партійних систем та про очевидні зміни в політиці партій. У Бельгії, наприклад, відродились конфлікти на етнічній основі, що зумовило поділ трьох основних бельгійських партій (соціалістичної, ліберальної і християнсько-демократичної) на дві окремі частини, які репрезентували інтереси валлонців і фламандців.

З'являються й нові партії виразно етнічного спрямування. У Норвегії в результаті референдуму 1972 року щодо вступу держави в Євросоюз відновився конфлікт „центр - периферія”, який зумовив тимчасовий розпад традиційних виборчих коаліцій. У Голландії релігійні партії (католицька і протестантська), намагаючись зупинити ерозію власного електорату, створили 1980 року єдину християнську партію, що, безперечно, не могло не вплинути на характер виборчої поведінки. В Італії наприкінці 1970-х та на початку 1980-х років рівень підтримки комуністичної партії наблизився до рівня підтримки християнських партій. У виборах 1983 року ця різниця становила всього 3 %. У Данії 1973 року стався справжній „виборчий землетрус”. Кількість партій, репрезентованих в парламенті, зросла з 5 до 10. Рівень виборчої підтримки традиційних партій (соціал-демократичної, соціально-ліберальної, ліберальної і консервативної) знизився з 84 % до 58 %. Прогресивна партія, яка лише виникла, отримала несподівано високу підтримку виборців (15,9 %) і стала другою за популярністю.

Згодом постало питання про те, чи в контексті змін, які відбувалися з початку 1970-х років в політичних системах, справджується гіпотеза про „замерзання систем”. М. Маге було здійснено дослідження, подібне до тих, що їх виконували Р. Роуз і Д. Урвін. Відтак було зроблено висновок, що партійні системи Західної Європи не можна трактувати як стабільні за своєю природою [12, с. 92]. Такого ж висновку дійшов і М. Шамір [18, с. 70]. Аналізуючи процес еволюції європейських партійних систем (від кінця ХІХ століття), він зауважив, що домінуючою рисою їх є не стабільність, а зміна. Вчений стверджував, що „... більшість партійних систем не

можна сприймати як стабільні, і тим більше, як „заморожені”. Гіпотеза „замерзання” має відійти” [18, с. 70]. Так само Дж. Лане та С. Ерссон оцінили домінуючі виборчі тенденції, починаючи з 1920-х років. Вони поставили під сумнів засадничий характер гіпотези С. Ліпсета і С. Роккана [11, с. 94 - 132]. М. Маге, М. Шамір, як і Дж. Лане та С. Ерссон, оцінюють процес зміни/тривалості через примат виборчої підтримки окремих політичних партій. Якщо навіть ця підтримка змінюється, то загальний електорат сучасних сімей політичних партій все ж залишається стабільним.

З 1945 року й до кінця 1970-х років середня виборча підтримка соціалістичних партій становила близько 31 % (в 1970-х вона зменшилась на 2,7 % порівняно з 1950-ми роками), християнсько-демократичних – 22 % (зниження на 3,3 %), консервативних – 15 % (зростання на 2,1 %), ліберальних – 11 % (зростання на 1,9 %). Підтримка партій нового типу відносно помірна (наприклад, для партій зелених вона становила в 1970-х роках 2,3 %, а нових лівих партій – 2,9 %).

Отже, гіпотеза про „замерзання партійних систем” видається досить обґрунтованою, принаймні в межах виборчої підтримки основних політичних партій. Партійні системи залишилися досить стабільними хоча б тоді, коли йдеться про домінуючий уклад соціо-політичних поділів [6]. „Старі” поділи, можливо, і втратили свою гостроту, однак і далі становлять досить значну основу виборчої поведінки. Загалом „нові” соціальні поділи (наприклад, постматеріалізм проти матеріалізму) не досягли ще такого значення, щоб можна було говорити про їх домінування в процесі структурування міжпартійної конкуренції.

Проблема полягає в необхідності відокремлення індивідуальної та інтегрованої (партійної) виборчої поведінки. Занепадає груповий стиль голосування, зростає явище індивідуалізації виборчого рішення. Мотиви, якими керується індивідуальний виборець, загалом не детермінуються його становищем в межах соціальної структури. З’явилося багато нових політичних проблем (охорона довкілля, ставлення до держави загального добробуту, проблеми мігрантів тощо), які посідають значно важливіше місце в ієрархії цінностей виборця, ніж ті, що зумовлюються його соціально-демографічним становищем. У політиці, однак, відбувається так, що ці нові проблеми вмонтовуються в традиційний уклад ліві – праві, посилюючи його. В 1990-х роках цей уклад значно відрізнявся від попереднього, однак він продовжує детермінувати біполярний характер ідеологічного змагання, що спирається на конкуренцію лівих і правих цінностей.

Типологія виборчої поведінки на інтегрованому рівні

Встановлення домінуючого в певній партійній системі типу виборчої поведінки може бути підставою для окремої політичної типології. Ця проблема детально описана в американській літературі. Загалом виокремлюють три домінуючі типи виборчої поведінки: стабільна виборча поведінка; зміна виборчої поведінки (перенесення виборчих преференцій);

втрата партійної лояльності.

Стабільна виборча поведінка. До 1960-х років виборча поведінка в Західній Європі характеризувалася стабільністю. Це означає, що виборець регулярно голосував за одну партію і цим підтверджував свій зв'язок з цим угрупованням. Таку виборчу лояльність визначали на основі партійної і соціально-культурної ідентифікації.

Партійна ідентифікація означає, що спосіб голосування залежить від лояльності до певної політичної партії, а не до певної соціальної групи, а тому вона часто іменується психологічною ідентифікацією. Соціально-культурна ідентифікація базується на тому, що головним мотивом голосування є причетність до певної соціальної групи. Цей тип ідентифікації розвивався переважно в Європі, де партійна лояльність невіддільна від соціальної структури та домінуючих у ній соціальних поділів. Тут електорат становить не окрему групу, а спільноту інтересів, зумовлених соціальним становищем і однаковим сприйняттям певних цінностей [5, с. 2].

Дослідники проблем політичної лояльності звертають увагу на відмінності в процесі формування зв'язків між політичними партіями і соціополітичною структурою регіону. В США обидві великі партії стабілізувалися в суспільстві значно раніше, ніж релігійні, професійні чи класові спільноти. Відтак домінуюча двопартійна схема змагання обумовила агрегацію інтересів, а також груп в широкі, досить нетривкі виборчі коаліції. Вони репрезентують окремі соціальні групи. Ідеологічні конфлікти в США набрали фрагментаризованого характеру, що означає появу асиметричного укладу політичної лояльності стосовно обох великих партій [14, с. 752 - 753].

Сформовані в такий спосіб тривалі партійні лояльності визначаються поняттям психологічної ідентифікації з конкретною політичною партією. Більшість виборців сформувала стабільні форми партійної орієнтації, які відображають позиції, успадковані від попередніх генерацій, щодо сприйняття певних політичних партій та їх лідерів. У такому укладі психологічна ідентифікація з політичною партією стає незалежним джерелом мотивації політичної позиції, а також виборчого рішення громадян, а оцінка виборцем конкретної політичної проблеми, кандидата чи події залежить від характеру його партійної лояльності. Дослідники помітили, що в США досить часто стабільна партійна лояльність не обов'язково відбивається в акті голосування. Це означає появу „несвропейських” процедур, які полягають в тому, що партійна лояльність та акт прийняття рішення виборцем не мають причинно-наслідкового зв'язку. Досить часто спостерігається ситуація, коли виборець ідентифікується з однією партією, а голос віддає за іншу. Пов'язано це, очевидно, з характером суспільно-політичного середовища. Порівняно з європейським, воно слабше структуроване (наприклад, партійна лояльність часто розвивається незалежно від соціального контексту, а

характер ідеологічних конфліктів залишається дуже складним), більше піддається впливу функціональних та кон'юнктурних чинників, а також більш відкрите до індивідуалізації політичного заклику.

Довго вважалося, що партійна лояльність відображає специфічні риси політичних партій, партійної системи та домінуючого типу партійної конкуренції. Отже, передбачалося, що політичний контекст може спричинити формування особливих форм партійної лояльності. Однак слід звернути увагу на специфічний аспект, що виникає з прийняттям такого підходу. Без уваги на те, чи виборець самоідентифікується з конкретною формальною організацією (партією), чи вирішальним є почуття групової ідентичності, лояльність до партії, її спроможність контролювати електорат в обох випадках залежить від процесу, який часто не залежить від неї. Можна, очевидно, розмірковувати, чи процес безпосереднього (психологічного), а чи опосередкованого (через ідентифікацію з соціальною групою чи організаційними репрезентантами її інтересів) зв'язку виборців з партіями є ефективнішим стосовно бачення її інтересів.

Спробуємо поглянути на цю проблему з дещо іншого боку: проаналізуємо виборчу лояльність в країнах Західної Європи.

Чи справді стабілізацію виборчої поведінки в цьому регіоні слід розглядати лише в категоріях соціально-структурної парадигми? Очевидно, щоб це стверджувати, необхідно було б зважити на результати досліджень індивідуальної виборчої поведінки. Показово, що К. Бакер, вивчаючи німецьку партійну систему, дійшов висновку, що соціально-структурна ідентифікація застосовується тут через ідентифікацію психологічну і, власне вона може бути найкращим способом передбачення, особливо серед молоді, індивідуальних виборчих рішень. Б. Річардсон, підсумовуючи результати своїх соціологічних досліджень 1980-х років у Німеччині, Великій Британії і Голландії, зауважив, що в середньому від 50 до 70 % респондентів мали доволі міцний психологічний зв'язок з партіями. Б. Річардсон, на відміну від К. Бакера, не вважає, що тут маємо справу з заміною однієї моделі на іншу. Обидва джерела стабільності виборчої поведінки діють одночасно, і в результаті індивідуальна виборча поведінка часто проявляється як результат різних мотивів, не обов'язково пов'язаних з однією із згаданих раніше теоретичних моделей інтерпретації механізму партійної ідентифікації. Б. Річардсон пропонує трактувати ставлення виборців до партії як до щільного укладу принципів і поведінки, яка є відображенням рівною мірою: а) його соціальної (групової) позиції; б) досвіду, що нагромаджувався роками, і збагаченому можливістю здійснення більш зрілої і суб'єктивної оцінки політики, що може бути результатом, наприклад, підвищення рівня освіти пересічного виборця; в) прив'язки до певних цінностей, які безпосередньо поєднуються з політикою партії та її виборчими гаслами [7, с. 82 – 83].

Зміна виборчої поведінки (перенесення виборчих преференцій). На початку 1970-х років у Західній Європі було зафіксовано зміни у виборчій

поведінці. Виборці перестали голосувати за партії, з якими себе досить довго ідентифікували (протягом однієї – двох виборчих кампаній), і перенесли свої виборчі симпатії на інші політичні угруповання.

Зміна виборчої лояльності може бути результатом змін у соціальній базі підтримки, традиційно пов'язаній з конкретною політичною партією. В результаті спостерігаємо зміну розподілу голосів між конкуруючими у виборах політичними партіями. Успіх, наприклад, політики Нового курсу в США був пов'язаний із зростанням підтримки Демократичної партії серед робітничого класу, католиків та афроамериканців. Незначний спад підтримки соціалістичних партій в Європі в 1970-х роках (з 30,5 до 29,5 %) пов'язаний із зменшенням частки робітничого класу, що працював на великих промислових підприємствах. У цей період змінювався характер виборчих коаліцій. (Це могло бути результатом, наприклад, участі у виборах нових соціальних груп, які раніше утримувалися від голосування, чи приєднання до партії частини виборців, які голосували за інші партії).

Перенесення виборчих преференцій базується на двох чинниках: зміні джерел підтримки політичних партій; зміні в розподілі виборчих голосів.

Зміна бази партійної підтримки може викликати зміну напрямку партійної політики та її програми. Темпи таких змін залежать від характеру проблем, які намагаються вирішити конкуруючі партії, значення нових політичних питань і реакції партійних еліт на їх появу. Різновиди змін виборчої лояльності можна подати у вигляді критичних і часткових змін. Останні, у свою чергу, поділяються на секторальні та середовищні [10, с. 24].

Критичні зміни стаються не часто. Прикладом можуть бути вибори в Данії 1973 року, в результаті яких парламентське представництво здобули 10 політичних партій. До 1973 року в данському парламенті було представлено в середньому 6 партій. У наступних 8 виборах кількість партій коливалася між 8 та 11. 1973 року з'явилися три нові буржуазні угруповання – Прогресивна партія, Центристські демократи і Християнсько-демократична партія. Разом вони здобули 27 % голосів виборців. Цікавий випадок з Прогресивною партією, створеною 1972 року. Вона здобула 16 % голосів і стала другою парламентською фракцією. Усі стабілізовані партії зазнали суттєвих втрат. Так, Соціал-демократична партія здобула 25 % голосів (1971 року – 37,3 %), Консервативна партія – 16,7 % (1971 року – 9,2 %). 1973 року рівень перенесення виборчої підтримки був найвищим в історії Данії і становив 29,1 %.

Після 1973 року настала стабілізація новосфрагментованої партійної системи. У чергових парламентських виборах брало участь 11 партій, хоч одна або дві з них час від часу втрачали представництво в парламенті (не долали 2 % виборчого бар'єра). Наприклад, комуністи, які від 1979 року не представлені в парламенті. Від 1973 року тут не з'явилося

жодної нової більш-менш помітної політичної партії. Фрагментаризації партійної системи 1973 року сприяв період зміни виборчої лояльності (realignment), який охоплював і вибори 1975 та 1977 років. З 1970-х років вибори супроводжуються певною зміною виборчих голосів, однак у межах політичного укладу, що постав після 1973 року.

У Європі значно частіше спостерігаються часткові зміни виборчої лояльності (тут вирізняють два різні уклади: секторальний і середовищний).

У Німеччині та США відбувалися зміни секторального характеру, пов'язані з переформуванням підтримки однієї чи кількох партій.

У 1970-х роках СДПН у Німеччині здобула підтримку значної частини середнього класу при збереженні потужного впливу серед робітничого класу. Ефектом секторальних змін стало зміцнення виборчої підтримки ХДС, що, при одночасній ерозії лояльності робітничого класу стосовно СДПН, призвело до численних виборчих поразок соціал-демократів.

В США конкретна політична проблема – гарантування громадянських прав „чорної меншини” – стала причиною переорієнтації політичних еліт стосовно цієї проблеми. Прихильники поширення громадянських прав для чорношкірих переорієнтували свою підтримку на Демократичну партію, а противники реформ – на Республіканську.

Сутність секторальних змін проявляється у своєрідному обміні підтримкою між партіями. Одна партія, втрачаючи підтримку частини електорату, знаходить її, здобуваючи підтримку іншої групи виборців. У США так відбувається з обома партіями. Отже, зміна виборчої лояльності загалом не впливає на розподіл голосів.

В Італії зміна підтримки виборцями політичних партій відображає процес середовищних змін (переформувань), які розуміються як зміни соціального оточення політичної системи. Зменшується динамічна експансія певної соціальної групи, особливо професійної. Кількісні (демографічні) зміни пов'язані, як правило, з якісними (різні політичні принципи електорату). В результаті вони можуть впливати на поразку чи успіх політичної партії (коаліції). В Італії після 1945 року фермерський сектор зменшився, тоді як зросли групи великого бізнесу і сфери послуг. Це обумовило скорочення електорату, традиційно зорієнтованого консервативно. Відтак послабилася підтримка консервативних партій (насамперед Християнсько-демократичної).

Середовищна зміна виборчої орієнтації є продуктом змін у соціальній структурі і не піддається контролю еліт. Це може спровокувати певну їх реакцію. Секторальні зміни виборчої лояльності часто стають результатом попередніх змін на рівні еліт, а нерідко й результатом модифікації, здійсненої самими партіями, зорієнтованими на розширення бази підтримки шляхом зміцнення виборчої платформи через додаткові програмові пропозиції, перегляд свого ставлення до певних вимог, раніше навіть для них фундаментальних.

Процес секторальних змін обумовлюється формуванням ефективних зв'язків між свідомістю мас і діяльністю еліт.

У Західній Європі спостерігаємо явище перенесення виборчих преференцій між політичними партіями, яке відбувається переважно в межах існуючих сімей політичних партій. Після 1945 року виборча підтримка лівих партій (комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних, екологічних) не зазнала жодних змін і коливається між 40,5 % (від 40,2 % до 40,6 %). Підтримка центристських партій (аграрних і ліберальних) в середньому становила 8,5 % (від 8,2 % до 8,9 % виборчих голосів), а правих – 39 % (від 39 до 38,4 %).

Останнім часом в постіндустріальних країнах спостерігається процес зниження партійної лояльності: слабшає зв'язок між соціальною верствою і конкретною партією, яка була її політичним представником. Така модель зміни виборчої поведінки (realignment) передбачає, що її нестабільність в межах партійної системи є перехідним феноменом. Проявляється вона в період переходу від одного стабільного виборчого періоду до іншого. Модель зниження партійної лояльності стосується переважно змін більш фундаментальних і тривалих, особливо якщо йдеться про їх наслідки. Політичні партії перестають виконувати традиційні функції (наприклад, інтеграції чи мобілізації) і в результаті втрачають контроль над виборчою поведінкою електорату. Ця модель інтерпретації виборчої поведінки призводить до послаблення ролі політичних партій і, зрештою, до заміни їх іншими інститутами, ефективнішими у творенні зв'язків між громадянами і владою. Спочатку цей процес трактувався як початкова фаза зміни виборчої лояльності. Виборці втрачали симпатію до конкретної партії і підтверджували це своїм голосуванням. В результаті поставала нова партійна лояльність. В 1970-х роках цей процес стали трактувати як окремий феномен, пов'язаний з кризою партій, і визнали його як суттєву рису виборчої поведінки [2, с. 233 - 239].

Тут, однак, постає питання: чи слід зниження партійної лояльності трактувати як окрему категорію в процесі дослідження виборчої поведінки? Можливо, стосовно США вона й має певне підтвердження, однак ситуація змінюється, коли предметом дослідження стають партійні системи Західної Європи. Постає питання: коли зміна виборчої поведінки переростає в процес зниження партійної лояльності, які індикатори вказують на кризу партій? І чи справді в Західній Європі спостерігається такий феномен?

Можє, однак, виявитись, що зниження лояльності стосовно однієї партії є явищем, на загал, тимчасовим. Тим більше, що поява партії нового типу дає можливість частині незадоволеного електорату прихилитися до неї.

Однак теза про кризу „стабілізованих” партій загалом не свідчить про кризу партій як форми організації сучасного електорату.

Література:

1. **Bartolini S., Mair P.** Policy Competition, Spatial Distance and Electoral Instability // West Europe Politics, 1990, vol. 13 (4).
2. **Beck P.** Dealignment. - In: Electoral Changes in Advanced Industrial Democracies / Ed. by R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck, Princeton: Princeton UP, 1984.
3. **Budge I., Farlie D.** Explaining and Predicting Elections, Issue Effect and Party Strategies in 23 Democracies. - London: Allen and Urwin, 1983.
4. **Converse P.** The Concept of a Normal Vote. - In: Elections and the Political Order / Ed by A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. - New York: Wiley, 1986.
5. Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Volatility / Ed by Crewe I., Denver D. - London: Croom Helm, 1985.
6. **Gallagher M., Laver M., Mair P.** Representative Government in Western Europe. - New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1992, Part III.
7. **Herbut R.** Systemy partyjne w Europie Zachodniej – ciągłosc i zmiana. Studium porownawcze. - Wrocław: Wyd.UWr., Politologia XIX, 1996.
8. **Hofrichter J.** Evolution of Environmental Attitudes in the European Community // Scandinavian Political Studies, 1990, vol. 13 (2).
9. **Katz R.** Preference Voting in Italy: Votes of Opinion, Belonging and Exchange // Comparative Political Studies, 1985, vol. 18 (2).
10. **Key V.** A Theory of Critical Elections // Journal of Politics, 1955, vol. 17.
11. **Lane J., Ersson S.** Politics and Society in Western Europe. - London: Sage, 1987.
12. **Maguire M.** Is There Still Persistence? Electoral Change in Western Europe, 1948 - 1979. - In: Western European Party Systems: Continuity and Change / Ed.by H. Daalder, P. Mair. - London: Sage, 1983.
13. **Parizi A., Pasguino G.** Changes in Italian Electoral Behaviour: The Relationships Between Parties and Voters. - Italy in Transition / Ed by P. Lange, S. Tarrow. - London: Frank Cass, 1980.
14. **Richardson B.** European Party Loyalties Revisited // American Political Science Review, 1991, vol. 85 (3).
15. **Rokkan S.** Citizens, Elections, Parties. - New York: McKay, 1970.
16. **Rose R., Mc Allister I.** Voters Begin to Choose. From closed-class to open elections in Britain. - London: Sage, 1986.
17. **Rose R., Urwin D.** Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945 // Political Studies, 1970, vol. 18 (3).
18. **Shamir M.** Are Western European Party Systems Frozen? // Comparative Political Studies, 1984, vol. 17 (1).

Метод оцінювання в політичній науці

Галина Кохан,

аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

В сучасній українській політичній науці метод оцінювання використовується досить рідко, тоді як в західній традиції він є основою прикладних досліджень, перевірок ефективності реалізації державних програм і недержавних проєктів. Проблема полягає в тому, що й досі не існує чіткого визначення, чим є оцінювання та яким має бути механізм його застосування в українських політичних дослідженнях. Це, звісно, обмежує можливості української політичної науки. Відтак метою статті є визначення ролі методу оцінювання в політичній науці та окреслення основних варіантів його використання.

Оцінювання має кілька споріднених значень, кожне з яких стосується застосування певної шкали цінностей, наслідків альтернатив політики, державних програм. В цілому категорія оцінювання є синонімічною щодо експертизи, рейтингу та оцінки – термінів, за якими стоять спроби аналізу наслідків політики, певного комплексу цінностей. У конкретнішому сенсі оцінювання означатиме уточнення інформації стосовно вартості чи цінності наслідків політики. Якщо наслідки політики справді мають цінність, то вони сприяють досягненню мети й виконанню завдань політики. У цьому випадку альтернатива політики чи державна програма набувають певного рівня дієвості, а це означає, що проблеми політики з'ясовані або ліквідовані [4, с. 421].

Окремо можна визначити підхід до оцінювання, який трактує оцінювання як процес визначення якості, вартості і цінності речей, а оцінку як продукт цього процесу. На думку М. Скрівена [13, с. 4], значення оцінювання як галузі прикладних соціальних наук перебільшується. Оцінювання є ключовим аналітичним процесом в усіх дисциплінарних практичних наукових пошуках. Воно позиціонується як інструмент, що дає різні можливості міждисциплінарним наукам (на рівні з логікою, дизайном) та допомагає утвердити автономію певної дисципліни.

Міждисциплінарний підхід вимагає постановки двох завдань: розробки

базового плану оцінювання й уточнення меж процесу, що охоплюють всі необхідні сфери оцінювання, вдосконалюють внутрішні комунікації, забезпечують глибоке вивчення джерел. Оцінювання програми, згідно з міждисциплінарним підходом, – це лише один напрям загальної дисципліни оцінювання, який дає можливість проаналізувати вже вирішені проблеми. Оцінювання програм є сферою, у якій використовуються багато дослідницьких технологій з соціальних наук, застосовуються знання з таких наук, як право, логіка, етика тощо [13, с. 4]. Тобто, оцінювання політики – це систематична оцінка якості й ефективності політики, результатів її здійснення для вивчення її впливу на суспільство і вироблення рішень [5, с. 19].

Функціональний підхід до оцінювання пропонує А. Кларк. На його думку, оцінювання має орієнтувати на певну дію. Воно застосовується для визначення цінності чи впливу на політику, програму, практику, процес надання послуг для того, щоб подати рекомендації стосовно зміни. Важливо, щоб оцінювачі розуміли сильні і слабкі сторони різних дослідницьких методів і методологій, які вони можуть творчо застосовувати для досягнення цілей оцінювання [9, с. 3].

П. Россі і Х. Фрімен звертають увагу на те, що „основною роллю оцінювання є поліпшення знання щодо оцінюваних питань політичного процесу”. Аналітик оцінювання є нейтральною фігурою, котра забезпечує замовника інформацією, але не приймає рішень [11, с. 113].

При розгляді різних підходів до трактування оцінювання особливу увагу варто звернути на визначення, запропоноване К. Вайс. Вона називає оцінюванням систематичну оцінку операцій та/або результатів програми чи політики у порівнянні з комплексом явних чи неявних стандартів з метою вдосконалення програми чи політики. Тут виокремлюється п'ять ключових елементів [3, с. 25]. Перший – систематична оцінка. Наголос на систематичність свідчить про науково-дослідницьку природу процедур оцінювання. Оцінювання здійснюється за строгими правилами, прийнятими у сфері дослідження. Другий і третій елементи визначають, на що саме спрямовується дослідження – на результати програми чи на вивчення процесів. У багатьох оцінювальних кампаніях для реципієнтів, замовників важливі і процес виконання програми, і її результати. Четвертим елементом є стандарти (норми), згідно з якими здійснюється порівняння. Після того, як дані про процеси і результати зібрано, настає етап оцінки якості програми шляхом порівняння її показників з певним комплексом очікуваних результатів. Незалежно від того, на чому зосереджується оцінювання (на процесах чи результатах програми), елемент порівняння і ухвалення рішень існує завжди. Іноді критерії, за якими ухвалюють рішення, впливають з офіційного переліку цілей програми і політики, що визначаються до початку впровадження програми. Цілі програми під час її виконання можуть змінюватись. Іншими стандартами (критеріями) оцінювання можуть бути очікування учасників

програми і політичного процесу. Критерії оцінювання застосовуються за фактом (ретроспективно).

В. Данн пропонує такі критерії оцінювання: результативність, ефективність, адекватність, справедливість, доцільність [4, с. 424].

Результативність демонструє, чи має певний варіант вирішення проблеми своїм результатом ціннісний наслідок дії, виконання завдання програми. Цей критерій часто вимірюється в термінах одиниць товарів чи послуг або їх грошового еквівалента. Ефективність акцентує увагу на кількості зусиль, необхідних для забезпечення певного рівня результативності. Її часто визначають через калькуляцію витрат коштів на одиницю товару чи послуг або через ділення обсягу товарів чи послуг на одиницю їх вартості. Програми, які досягають найвищої результативності за рахунок найменшої вартості, вважаються ефективними [4, с. 301].

Адекватність означає міру, до якої будь-який рівень результативності задовольняє потреби, цінності або можливості, що спричинили появу проблеми.

Критерій справедливості тісно пов'язаний з правовою і соціальною раціональністю і стосується розподілу результатів і зусиль між різними групами суспільства. Справедливою вважається політика, у якій впливи і зусилля розподіляються чесно, справедливо. Державні програми, розроблені для перерозподілу доходів, оцінюються саме за критерієм справедливості. Визначаючи завдання для суспільства в цілому, аналітик може віднаходити критерії суспільного добробуту, тобто сукупного задоволення, яке відчують усі члени суспільства. Та жоден з цих критеріїв не може вважатися цілком задовільним. Справа в тому, що різні погляди на раціональність суспільства в цілому або адекватність правових норм не можуть зникнути через звернення до певних економічних принципів (критерії В. Парето і Н. Калдора – Д. Хікса) або до формальних філософських засад (критерій Д. Роулза).

Критерій доцільності пов'язаний з субстантивною раціональністю, оскільки питання про доцільність політики стосуються не індивідуальних сукупностей критеріїв, а двох чи більшої кількості критеріїв у комплексі. Доцільність трактується як ціна або вартість завдань політики і логічність припущень, що лежать в основі цих завдань. Критерій доцільності має обов'язково виходити за межі сукупності критеріїв, відтак не може бути стандартного критерію оцінювання [1, с. 122].

П'ятий елемент, як зазначає К. Вайс, є одним з ключових елементів визначення оцінювання: це мета оцінювання – вдосконалення програми чи політики. Оцінювання – це практичний інструмент поліпшення функціонування програми чи перерозподілу ресурсів на користь досконаліших програм. Метою оцінювання може бути опис явища, з'ясування зв'язків між змінними та причинно-наслідкового зв'язку між ними [3, с. 245].

Що стосується політичної науки, то тут вчені дотримуються різних

думок щодо проблеми оцінювання – від оцінювання як процесу, спрямованого на оцінку якості політики, до оцінювання як методу міждисциплінарних наук. Увага при цьому акцентується на елементах і методах оцінювання.

В. Данн ділить спроби, які можна вважати оцінюванням, за трьома підходами до них.

Перший підхід вчений визначає як псевдооцінювання. Тут використовуються дескриптивні методи для продукування надійної та обґрунтованої інформації щодо наслідків політики без спроби поставити під сумнів їх значення або цінність для осіб, груп чи суспільства в цілому. Основне припущення полягає в тому, що критерії міри значення або цінності самоочевидні й несуперечливі. У процесі псевдооцінювання аналітик, як правило, використовує чимало методів (квазіекспериментальну схему, опитувальники, випадкову вибірку, статистичні методи) для з'ясування варіантів наслідків політики з огляду на змінні затрат на політику й процеси політики. Але будь-який наслідок політики розглядається як такий, що апріорі відповідає завданню. До основних форм псевдооцінювання належать різновиди моніторингу: соціальний експеримент, звіт щодо соціальних систем, соціальний аудит і синтез дослідження й практичної діяльності [4, с. 238].

Другий підхід – формальне оцінювання, яке за зовнішніми ознаками нагадує псевдооцінювання [4, с. 425]. Основне припущення його полягає в тому, що визначені цілі й завдання відповідають критеріям міри значення або цінності політики і програм. Різниця між псевдооцінюванням і формальним оцінюванням полягає в тому, що для ідентифікації, визначення й конкретизації формальних цілей і завдань формальне оцінювання використовує законодавчі акти, програмові документи та інтерв'ю з виробниками політики й адміністраторами. Відповідність цим формально проголошеним цілям не підлягає сумніву. В процесі такого оцінювання найчастіше використовуються критерії результативності і ефективності.

Одним з основних різновидів формального оцінювання, який передбачає спробу здійснити моніторинг досягнень формальних цілей і завдань після впровадження політики чи державної програми протягом певного часу, є підсумкове оцінювання. За ним оцінюються результати стабільних і визнаних альтернатив і програм державної політики. Формальне оцінювання, навпаки, передбачає спробу здійснення постійного моніторингу досягнень формальних цілей і завдань. Однак не слід перебільшувати розбіжності між підсумковим і формальним оцінюванням, оскільки основною його характеристикою є відтинки часу, у які здійснюється моніторинг наслідків політики. Отже, розбіжності між підсумковим і формульним оцінюванням є переважно розбіжністю в мірі оцінювання [10, с. 15].

Дещо іншу градацію типів оцінювання висуває К. Вайс. У залежності

від спрямовання оцінювання (на результат чи на процес) вона пропонує розрізняти оцінювання розвитку і ретроспективне оцінювання. Оцінювання розвитку означає форми діяльності з оцінювання, які слугують щоденним потребам персоналу, задіяного в програмі. Цей тип оцінювання корисний „для попередження персоналу про очікувані слабкі сторони або ненавмисні невдачі програми, а також для забезпечення належного функціонування відповідальних за функціонування програми” [4, с. 426]. Оцінювання розвитку передбачає, до певної міри, безпосередній контроль над діями в широкому спектрі ситуацій у державному і приватному секторах. Таке оцінювання передбачає засоби прямого контролю, які можуть використовуватися для невідкладної адаптації до нового досвіду, набутого через систематичні маніпуляції зі змінними затрат на політику й процеси політики [12, с. 205].

У свою чергу, оцінювання після закінчення програми, або ретроспективне оцінювання, передбачає моніторинг і оцінювання програм після їх застосування протягом певного часу. Воно часто зосереджується на проблемах і вузьких місцях процесів впровадження альтернатив політики й державних програм.

Ретроспективне оцінювання процесів потребує добре налагодженої внутрішньої системи звітування, що уможливорює постійне генерування інформації, яка стосується певної програми (наприклад, кількості обслуговуваних цільових груп, типів надання послуг і характеристик персоналу, задіяного в штатних програмах). Системи управління інформацією в державних установах іноді припускають ретроспективне оцінювання процесів за умови, що вони містять інформацію як стосовно процесів, так і їх наслідків [2, с. 389]. Прикладом такого типу оцінювання може бути впровадження стратегій розвитку в американських урядових агенціях, коли через певний час надсилається звіт про проміжні результати впровадження програми стратегії, що дає змогу керівництву та ініціативній групі, відповідальній за впровадження стратегії, відстежувати, коли нововведення в діяльності агенції спрацьовує не так, як очікували її розробники, і ще на стадії її реалізації вносити корективи або, якщо це неможливо, врахувати їх в подальшій роботі агенції.

Як особливий підвид ретроспективного оцінювання виокремлюють ретроспективне оцінювання наслідків, яке теж передбачає моніторинг, але без будь-яких засобів прямого контролю над затратами на політику й процесами політики. У кращому випадку засоби контролю є опосередкованими, або статистичними: оцінювач прагне ізолювати впливи великої кількості різних факторів через використання кількісних методів [14].

Деякі дослідники окремим видом оцінювання вважають експериментальне оцінювання, що передбачає моніторинг оцінювання наслідків в умовах безпосереднього контролю над затратами на політику й процесами політики [4, с. 428].

Отже, напрями оцінювання відрізняються залежно від того, які методи використовуються, наскільки ґрунтовне оцінювання необхідно провести, які рівні оцінювання охоплюються, хто здійснює дослідження і яким методологічним інструментарієм він володіє, на досягнення яких результатів спрямовується дослідження.

Метод оцінювання за своєю формою є прикладним, оскільки мета його застосування – вироблення знання про впровадження, виконання і максимальну ефективність політичних курсів і програм. На думку деяких дослідників, цей метод не має власної методології. Він відрізняється від неоціночних методів скоріше в об'єкті чи меті, аніж в структурі чи застосуванні. М. Патон дотримується думки, що основні наукові методи пов'язані з доповненням існуючого тіла знання, „програма дослідження здійснює інформування щодо рішень, уточнення дій, зменшення невизначеностей і дає інформацію про програми й політичні курси” [9, с. 35].

Слід зазначити, що оцінювання можна робити як на вході кампанії, так і після її закінчення; обидва види оцінювання можна застосовувати в одній програмі. Все залежить від того, якої мети добивається аналітик. Відколи оцінювання було визнане як окремий вид діяльності, основні питання оцінювання пов'язувалися з результатами діяльності. Наприклад, оцінювальні кампанії зосереджувалися на питаннях, чи досягає програма цілей, яких планувалося досягти, і якими є результати програми.

Зараз замовників оцінювальних програм цікавлять не лише результати програм, а й процеси їх виконання. Р. Тейлор зазначав, що в результаті його дослідження у сфері освітньої політики тридцяти вищих навчальних закладів протягом восьми років, було виявлено, що в перший рік навчання „лише у 2-х чи 3-х закладах навчання здійснюється згідно із заявленою програмою”. Перед тим, як оцінити результативність програми, треба з'ясувати, яким чином вона здійснювалась [3, с. 34]. Іншою причиною дослідження процесів може бути бажання громади знати, як виконується та чи інша урядова чи муніципальна програма. Наприклад, які види послуг надаються учасникам програми? Наскільки вони відповідають планам її ініціаторів? Як часто учасники програми досягають успіху? Які існують проблеми? Чи задоволені програмою клієнти? В цьому випадку виникає потреба в системному дослідженні того, що відбувається в межах програми [1, с. 122].

Отже, можна окреслити щонайменше три ситуації, коли необхідно мати дані про процеси програми. Перша – це ключові питання, пов'язані саме з процесами програми, коли замовники бажають дізнатися, що відбувається. Друга – коли ключові питання пов'язані з результатами програми: нас цікавить, що викликало саме ці результати. Третя ситуація – оцінювач намагається пов'язати результати програми з конкретними елементами процесів, що відбуваються в її межах [3, с. 35].

У кожній програмі оцінювання застосовується певна методика, за

допомогою якої впорядковують дані, що використовуються в дослідженні. К. Вайс у цьому випадку вживає термін „мірило” (measure), яке й ми будемо використовувати для позначення даних, котрі можна виразити в кількісному вигляді, аби охарактеризувати певне явище. За класичним визначенням Е. Стівена [13, с. 3], „у найширшому розумінні вимірювання – це присвоєння числових значень об’єктам або подіям за певними правилами”. Отже, непросто розрізнити мірило і поняття [3, с. 235].

Для того, щоб мірило вважалось якісним і надійним, воно повинно мати такі характеристики:

- **достовірність (valibility)** визначає, якою мірою той чи інший індикатор відображає поняття, яке він характеризує. Індикатор має вимірювати саме те, що ним треба виміряти. Вимога достовірності зумовлює необхідність застосування мірила до адекватного матеріалу;

- **надійність мірила (reliability)** визначає, наскільки повторні вимірювання явища дають ідентичні результати. Під час оцінювання часто виникає проблема оцінки даних;

- **напрямок (direction)**. Для потреб оцінювання мірило результатів повинно мати напрям, тобто один край його шкали вважається сприятливим, а інший – несприятливим;

- **чутливість до відхилень (sensitivity to differences)**. Мірило, яке для значної кількості випадків дає близькі результати, або для якого всі вони зосереджуються на великій ділянці шкали, що не може вважатись корисним в процесі аналізу;

- **термін чинності (currency)**. Коли мірило передбачає постановку людям запитань, доцільно запитувати про умови і події, що відбуваються зараз або відбулися зовсім недавно;

- **реалістичність зв’язків (realistically connected)**. Добираючи мірила результатів, оцінювач намагається осмислити очікування її ініціаторів на віддалену перспективу і на основі цього сформулювати мірила, що відображають такі очікування;

- **неупередженість методу збирання даних (unbiased by the data collection method)**. Запобігання систематичному спотворенню мірил через певну їх неадекватність (наприклад, мірило не повинно бути чутливим до способу збирання даних);

- **доступність інформації (accessibility)**;

- **систематичність (system)**. Всі мірила мають бути визначені у всіх деталях [3, с. 174].

Аналізуючи розробку мірил, які використовуються для кількісного оцінювання, окрему увагу слід приділити якісному оцінюванню процесів для того, щоб дізнатися, які аспекти програми персонал та учасники вважають найважливішими, для кого і в який час [14]. Якісне оцінювання процесів програми може враховувати й умови оточення. Необхідна також інформація про послуги, які мають надаватися згідно з програмою. Для найповнішої картини дослідження найкраще комбінувати якісні і кількісні

методи оцінювання.

Підсумовуючи, відзначимо, що напрям оцінювання залежатиме від того, на що спрямований цей процес, на якій стадії замовник або сам дослідник має бажання перевірити дієвість, результативність і ефективність процесу дослідження.

Системне бачення процесу оцінювання представила К. Вайс. Вона відійшла від трактування оцінювання лише як комплексу цінностей або аналітичного процесу, зорієнтованого на оцінку ефективності політики, і охарактеризувала оцінювання як системну оцінку результатів/процесів програми, стандарти, на яких ґрунтується ця оцінка, мета оцінювання. Важливе значення надається критеріям оцінювання, які демонструють вимоги дослідника до процесу дослідження, до очікуваних результатів.

В американській практиці оцінювання найчастіше використовується система критеріїв, запропонована В. Данном, особливо під час оцінювання державних програм, результати яких порівнюються згідно з критеріями ефективності, результативності, а також з критерієм справедливості. Наприклад, якщо в США спеціалісти вирішують, чому варто віддати перевагу – фінансовій вигоді чи соціальній справедливості, то в Україні, на жаль, зупиняються на досягненні максимальної економічної вигоди, досягненні економічної результативності процесу. Результати оцінювання в кожному випадку залежать від того, який тип оцінювання застосовує аналітик і на яке явище спрямований цей процес.

Отже, в політичній науці існує немало визначень оцінювання, є різні думки щодо того, на що має спрямовуватися оцінювання, яких результатів можна досягти за його допомогою. У залежності від цілей оцінювання і методологічної бази дослідника варіюються й типи оцінювання.

Метод оцінювання є важливим інструментом політичних досліджень і заслуговує на вивчення його особливостей і застосування у вітчизняній політичній науці.

Література:

1. Аналіз вигід і витрат: Практичний посібник / Секретаріат Ради Скарбниці Канади. - К.: Основи, 2000. - 174 с.
2. Боардмен Е., Грінберг Д., Вайнінг Е., Веймер Д. Аналіз вигід і витрат. Концепції і практика. - К.: Видавництво „АртЕк”, 2003. - 589 с.
3. Вайс К. Оцінювання. - К.: Основи, 2000. - 671 с.
4. Данн В. Державна політика: вступ до аналізу. - Одеса: АО Бахва, 2005. - 504 с.
5. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / Під ред. Дем'янчука О. - К.: видавництво „Факт”, 2004. - 220 с.
6. Approach to Principal Evaluation // European Urban and Regional Studies. - 2003. - Vol. 10.- No. 2. - P. 153-171.
7. Brown G., Irby B., Neumeyer C. Taking the Lead: One District's

Approach to Principal Evaluation // NASSP Bulletin. – 1998. – No. 18. // <http://bul.sagepub.com/cgi/content/abstract/82/602/18>

8. **Catano N., Stronge J.** What Are Principals Expected to Do? Congruence Between Principal Evaluation and Performance Standards//NASSP Bulletin. – 2006. – No. 90. – P. 221. // <http://bul.sagepub.com/cgi/content/abstract/90/3/221>

9. **Clarke A.** Evaluation Research: An Introduction to Principles, Methods and Practice / SAGE Publication. // http://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=4_FTxEELbSbwC&oi=fnd&pg=PP8&sig=jdmigo__f4uFoPKZVFTEh6kn9Zk&dq=Policy+Evaluation+methods#PPT4,M1

10. **Dagley D., Orso K.** Integrating Summative, Formative Modes of Evaluation // NASSP Bulletin. – 1991. – No. 72 // <http://bul.sagepub.com/cgi/content/abstract/75/536/72>

11. **Freeman H., Rossi P.,** others. Evaluation: A Systematic Approach. –New York: SAGE Publications. – 2006. – P. 113.

12. **Patton M.** Qualitative Research & Evaluation Methods. – Pensilvenia: SAGE Publications. – P. 205 // http://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=FjBw2oi8El4C&oi=fnd&pg=RA3PA1&dq=Evaluation&ots=bss6gFHGuE&sig=6_R2C5pEd_Bc5jnjdVpIqjvxc-A

13. **Scriven M.** Evaluation Thesaurus.Fourth Edition / SAGE Publications – P. 3-4.

14. Theory And Practice Of Program Evaluation. - Toronto: University of Toronto Press, 2005. – P. 6 // <http://www.phs.utoronto.ca/>

Політична відповідальність глави держави

Ганна Малкіна,

кандидат політичних наук,
асистент кафедри політичних наук
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

У статті розкриваються політичні і політико-правові механізми реалізації відповідальності глави держави в зарубіжних країнах та в сучасній Україні. На основі узагальнення зарубіжного досвіду формулюються рекомендації щодо вдосконалення інституту імпідменту Президента України.

Політична відповідальність – це відповідальність за здійснення публічної влади, основною формою якої є влада держави. Вищими органами державної влади є глава держави, парламент, уряд, вищі суди. Конституційний статус глави держави – монарха чи президента – визначається трьома основними принципами: незмінюваності, нейтральності і невідповідальності, що суттєво відрізняють його від статусу інших органів держави та їх посадових осіб.

Незмінюваність полягає в неможливості усунення глави держави з поста юридичним, законним шляхом. Якщо повноваження парламенту за певних підстав можуть бути припинені достроково главою держави, уряд може бути відправлений у відставку парламентом або главою держави, то повноваження самого глави держави іншим органом достроково не припиняються. Незмінюваність монарха є абсолютною – він перебуває на престолі довічно і може залишити його лише за власним бажанням або за станом здоров'я. Незмінюваність президента, який обирається на певний строк, є відносною – в більшості країн конституції передбачають можливість дострокового припинення його повноважень за настання певних підстав в порядку особливої процедури – імпідменту, а в деяких країнах – за волевиявленням виборців (шляхом референдуму).

Нейтральність глави держави впливає з його функції представника всієї держави всередині країни та в зовнішніх зносинах і означає, що він повинен бути політично нейтральною постаттю, стояти поза політичною боротьбою, виступати арбітром, посередником у конфліктах між різними

політичними силами та органами державної влади. Монарх не може належати до будь-якої політичної партії. Кандидат у президенти зазвичай є представником якоїсь політичної сили, користується її підтримкою на виборах. Однак у разі обрання президентом він не повинен виявляти прихильність до будь-якої політичної сили. На підтвердження своєї політичної нейтральності президент на час перебування на посту може призупинити членство у політичній партії з власної ініціативи або зобов'язаний зробити це за законодавством.

З незмінюваністю і нейтральністю глави держави пов'язана його невідповідальність, яка полягає в тому, що він, як незмінювана і політично нейтральна посадова особа, не несе юридичної відповідальності за свої дії, здійснювану політику. Невідповідальність монарха є абсолютною – він не відповідає за будь-які, навіть кримінально карні дії. В конституціях монархічних держав є прямі застереження щодо невідповідальності (недоторканності) монарха, наприклад: „Особа Короля недоторканна; його міністри відповідальні” (ст. 88 Конституції Бельгії 1994 р.); „Король не несе відповідальності за свої дії; його особа недоторканна” (§ 13 Конституції Данії 1953 р.); „Особа Короля недоторканна, і він не підлягає відповідальності” (ч. 3 ст. 56 Конституції Іспанії 1978 р.); „Король не може бути притягнений до відповідальності за свої дії” (§ 7 гл. 5 Акта „Форма правління” Швеції 1974 р.) [1].

Конституції багатьох держав містять аналогічні застереження і стосовно президента, наприклад: „Президент не повинен нести відповідальності перед будь-якою палатою Парламенту або будь-яким судом за здійснення чи виконання повноважень і функцій, які відповідають його посаді, або за будь-яку дію, яку він вчинив або мав намір вчинити для здійснення чи виконання таких повноважень і функцій” (§ 8.1° ст. 12 Конституції Ірландії 1937 р.); „Президент не несе відповідальності за свої офіційні дії” (ч. 1 ст. 11 Конституції Ісландії 1944 р.); „Президент Республіки за свою діяльність політичної відповідальності не несе” (п. 53 р. III Конституції Латвії 1922 р.); „Президент Республіки не несе відповідальність за здійснення своєї функції” (ч. 3 ст. 54 Конституції Чехії 1992 р.). Однак, на відміну від монарха, в більшості країн президент за певних підстав може бути притягнений до політичної відповідальності у формі усунення з поста в порядку імпідменту або за результатами референдуму і в разі скоєння злочину нести також кримінальну відповідальність.

Імпідмент – це конституційно встановлений порядок притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб держави (президента, міністрів, суддів вищих судів тощо) за порушення ними законів [2]. У багатьох країнах застосування процедури імпідменту передбачається лише стосовно президента.

За наявності в кожній країні специфічних особливостей, процедура імпідменту має і певні спільні риси. Ініціювати розгляд у парламенті питання про імпідмент президента в більшості країн може щонайменше

третина парламентаріїв (у Литві, ФРН – четверта частина). На основі проведеного із залученням тією чи іншою мірою судових і правоохоронних органів парламентського розслідування формулюється звинувачення президента, по якому проводиться голосування. Для підтримання звинувачення й усунення президента з поста в більшості країн потрібно, щоб за це проголосувало не менше двох третин парламентаріїв. Є країни, де для підтримання звинувачення досить абсолютної більшості голосів (Італія, Франція), і такі, де для цього вимагається навіть три чверті голосів парламентаріїв (Білорусь, Ісландія, Казахстан, Фінляндія). У випадку скоєння президентом злочину після усунення з поста він притягується до кримінальної відповідальності як звичайний громадянин.

Якщо парламент двопалатний, то в одних країнах ініціювання процедури імпідменту і формулювання звинувачення відбувається в нижній палаті, а остаточне рішення приймається у верхній палаті, яка перетворюється на судову колегію (США, Бразилія), а в інших країнах рішення приймається на спільному засіданні палат парламенту (Італія, Польща, Франція). В Індії та ФРН рішення щодо імпідменту може ухвалити будь-яка з палат парламенту. В деяких країнах остаточне рішення про імпідмент приймає конституційний (Італія, Словаччина, Угорщина, ФРН, Чехія) або спеціальний (Греція, Польща, Франція) суд.

Конституції по-різному визначають види правопорушень, за вчинення яких президент може бути притягнений до відповідальності в порядку імпідменту. Іноді такі правопорушення обмежуються тільки державною зрадою (Казахстан, Франція, Чехія). Нерідко поряд з державною зрадою зазначається також „інший тяжкий злочин” (Білорусь, Росія). Чи не найширшим є коло підстав для імпідменту президента США – він може бути усунений з посади після засудження в порядку імпідменту за державну зраду, хабарництво або інші тяжкі злочини і проступки (розд. 4 ст. II Конституції США 1787 р.).

За такими конституційними формулюваннями приховується велика різниця в обсязі юридичної відповідальності глав держав та ефективності самого інституту імпідменту. В Казахстані, Франції і Чехії притягти президента до відповідальності практично неможливо, оскільки малоімовірно, щоб обрана (народом чи парламентом) главою держави авторитетна особистість опустилася до переходу на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, шпигунської діяльності, надання іноземній державі допомоги в проведенні підривної діяльності проти власної держави тощо, що складає ознаки державної зради як кримінального злочину.

Так само практично неможливо притягти президента до відповідальності за „інший тяжкий злочин”. Не тільки через малоімовірність скоєння президентом такого злочину, а й через практичну неможливість його доведення стосовно наділеного юридичною недоторканністю і широкими повноваженнями в усіх сферах державної діяльності чинного глави

держави.

За найширшого кола підстав для імпічменту президента США (воно охоплює не тільки злочини, а й проступки, під якими в контексті інституту імпічменту розуміються взагалі негідні вчинки) притягнення глави держави до відповідальності тут трапляється рідко. В історії США процедура імпічменту в повному обсязі застосовувалась щодо президента тільки двічі: 1868 року стосовно Е. Джонсона (справа про незаконну відставку військового міністра), в 1998 - 1999 роках стосовно У. Клінтона (справа про лжесвідчення і перешкоду правосуддю у зв'язку з історією М. Левінські). В обох випадках справа була порушена Палатою Представників, але в Сенаті не отримала необхідні для осуду дві третини голосів. 1974 року справу про Уотергейт було порушено проти Р. Ніксона, однак вона не розглядалась у Сенаті через добровільну відставку президента [3].

Як підставу для усунення президента з поста в порядку імпічменту конституції багатьох держав передбачають не тільки державну зраду чи інший тяжкий злочин, а й навмисне (чи грубе) порушення ним конституції і законів (Австрія, Італія, Литва, Польща, Словаччина, Угорщина, ФРН та ін.). У такому випадку притягнення президента до відповідальності в порядку імпічменту є більш реальним, оскільки до „навмисного порушення конституції і законів” він вдається значно частіше, ніж до скоєння кримінального злочину. Однак випадки усунення президента з поста і на такій підставі є рідкісними. 2004 року за „грубе порушення Конституції” в порядку імпічменту був усунений з поста президент Литви Р. Паксас. Це єдиний випадок у Європі. Загалом відомі ще два випадки усунення президента з поста в порядку імпічменту: наприкінці ХХ століття президента Бразилії Ф. Колора і президента Індонезії А. Вахіда [4]. Набагато частіше, особливо в латиноамериканських країнах, президенти вимушено залишали свій пост під тиском мас, які протестували проти їх політики.

Рідкість випадків усунення президента з поста в порядку імпічменту свідчить, що стримувальним чинником в системі стримувань і противаг інститут імпічменту виступає не як засіб притягнення глави держави до відповідальності, а як сама можливість такого притягнення. „Вважається, - зазначають українські дослідники, - що інститут імпічменту має насамперед запобіжне значення, бо притягнення президента до відповідальності в порядку імпічменту трапляється у політичній практиці держав порівняно рідко” [5].

В парламентарних республіках, де президент обирається парламентом і здійснює свої повноваження під контролем уряду, інститут імпічменту не має суттєвого значення. В президентських і змішаних республіках він відіграє важливу роль не як засіб дострокового припинення повноважень президента, а як парламентська противага президенту в системі стримувань і противаг, засіб реального впливу органу законодавчої влади на главу держави, який так чи інакше (формально і реально або тільки

реально) очолює виконавчу владу.

В усіх зазначених випадках йдеться про притягнення президента до відповідальності в порядку імпідменту внаслідок вчинення ним правопорушення: державної зради чи іншого тяжкого злочину, порушення конституції або законів. Така відповідальність є політичною – стосується здійснення державної влади, і водночас юридичною, оскільки настає у випадку вчинення її суб'єктом правопорушення.

Конституції деяких держав передбачають можливість притягнення президента до відповідальності у формі дострокового припинення повноважень без будь-яких правопорушень з його боку за результатами загальнонаціонального референдуму. Така відповідальність є політичною (пов'язана зі здійсненням державної влади), правовою (передбачена конституцією, однак не є юридичною відповідальністю у звичайному її розумінні, оскільки настає без вчинення правопорушення). У цьому полягає одна з основних особливостей політичної відповідальності – вона може наставати і без скоєння правопорушення. Найчастіше до політичної відповідальності без будь-яких правопорушень з його боку притягується – парламентом чи главою держави – уряд, наслідком чого стає його відставка. Стосовно президента така відповідальність передбачена, зокрема, конституціями Австрії, Ісландії, Словаччини. Ініціатором усунення президента з поста шляхом референдуму виступає парламент. У випадку підтримання виборцями президента на референдумі політичну відповідальність несе сам парламент (нижня палата) – він розпускається.

Якщо інститут імпідменту президента характерний для більшості країн з республіканською формою правління, особливо для президентських і змішаних республік, то інститут дострокового припинення повноважень президента за результатами референдуму не набув поширення. Одна з причин полягає в тому, що в системі стримувань і противаг імпідмент розглядається як парламентська противага президенту, особливо праву останнього розпустити парламент, тоді як можливість використання парламентом референдуму з метою дострокового припинення повноважень президента може бути засобом невинного тиску на нього, протиставлення референдуму загальним виборам президента, дестабілізації політичного становища в країні. В. Шаповал у цьому зв'язку зазначає, що „навіть у тих країнах, де згадуваний референдум передбачений в основному законі, він залишився поза державною практикою. Причиною цього є його „радикальність”, яка не тільки уможливила протиставлення референдуму іншій основній формі безпосередньої демократії – прямим виборам, а й може спричинити дестабілізацію політичної системи суспільства, а також негативні наслідки загалом для соціуму” [6].

Конституції деяких держав передбачають поєднання імпідменту й референдуму щодо дострокового припинення повноважень президента.

Так, у випадку вчинення тяжких діянь, якими порушуються положення Конституції, президент Румунії може бути усунений з посади Палатою Депутатів і Сенатом на спільному засіданні більшістю голосів депутатів і сенаторів після консультації з Конституційним Судом. Пропозицію про усунення з посади можуть висувати не менше однієї третини від числа депутатів і сенаторів. Якщо пропозиція про усунення з посади схвалюється, то не пізніше, ніж через 30 днів, призначається референдум для усунення президента (ст. 95 Конституції Румунії 1991 р.). Конституція не передбачає розпуску парламенту у випадку підтримання виборцями президента на референдумі. Референдум з такими результатами стосовно Президента Румунії Т. Бесеску відбувся 2007 року – без будь-яких негативних наслідків для парламенту.

Політична відповідальність президента може мати не тільки правовий, а й моральний характер. Моральна відповідальність президента реалізується, наприклад, на президентських виборах. Конституції більшості держав передбачають, що одна й та сама особа не може бути президентом більше двох термінів підряд. У деяких країнах одна й та сама особа може переобиратись на пост президента і без обмежень. На виборах політична відповідальність президента перед виборцями реалізується через їх відмову в обранні його на наступний строк. У такому випадку йдеться не про правовий механізм притягнення президента до відповідальності, а про моральний осуд виборцями його політики. Така відповідальність унеможливується, якщо особа на пост президента переобиратись не може (не має права).

Порівняльний аналіз інституту політичної відповідальності глави держави в зарубіжних країнах дає змогу з'ясувати його особливості в Україні. Конституція України 1996 року встановила недоторканність Президента України: „Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень” (Ч. 1 Ст. 105) і передбачила можливість притягнення його до відповідальності тільки в порядку імпідменту: „Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпідменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину” (Ч. 1 Ст. 111) [7].

Встановлена Конституцією України процедура імпідменту досить складна: „Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту приймається Верховною Радою України не менш

як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину” (Ч. 2 - 6 Ст. 111).

На основі цих конституційних норм усунути Президента України з поста практично неможливо. По-перше, тому що підставою для усунення Президента України з поста визнається тільки вчинення ним державної зради або іншого злочину (що для глави держави мало ймовірно), але не порушення Конституції і законів України (до чого він часто вдається). Прикладами порушення президентами України (як нинішнім, так і попередніми) Конституції можуть бути: несвоєчасне підписання законів, ухвалених парламентом; відмова підписувати закони після подолання парламентом президентського вето щодо них; непризначення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою; призначення та звільнення керівників деяких центральних органів виконавчої влади і голів місцевих державних адміністрацій; видання актів без скріплення їх підписами (контрасигнування) глави і членів уряду; навіть (як показала політична криза 2007 року) розпуск парламенту без відповідних правових підстав. Однак такі дії не визнаються злочинами чинним кримінальним законодавством України. Це означає, що Президент України не може бути притягнений до відповідальності за навмисне порушення Конституції.

По-друге, через невідповідно завищені вимоги щодо парламентської більшості, необхідної для реалізації процедури імпічменту: питання про усунення Президента України з поста ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (щонайменше 226 народних депутатів); рішення про звинувачення Президента України приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (щонайменше 300 народних депутатів); рішення про усунення Президента України з поста приймається не менш як трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради України (щонайменше 338 народних депутатів). Потрійне голосування в однопалатному парламенті та ще й з такими вимогами щодо більшості не застосовується у демократичних державах. Як зазначалось вище, у більшості країн для ініціювання процедури імпічменту необхідна одна третина голосів парламентаріїв, а для прийняття відповідного парламентського рішення – дві третини.

По-третє, через надмірне розширення кола учасників процедури імпічменту. Крім народних депутатів як членів Верховної Ради України та її спеціальної тимчасової слідчої комісії, до нього належать ще „спеціальний прокурор і спеціальні слідчі”, статус яких не визначено ні в Конституції, ні в законі, а також Конституційний Суд України і Верховний Суд України, кожний з яких з тих чи тих причин (у тому числі й через

симпатії суддів до глави держави) зможе звести нанівець усю процедуру імпідменту.

Аналіз конституційного інституту імпідменту Президента України в контексті відповідного зарубіжного досвіду свідчить про необхідність його суттєвого вдосконалення. Характерно, що попередня Конституція України, згідно зі змінами, внесеними до неї Законом Української РСР „Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР” передбачала можливість усунення Президента України з поста Верховною Радою Української РСР у разі порушення ним Конституції і законів шляхом голосування або за результатами всеукраїнського референдуму: „Президент Української РСР користується правом недоторканності. У разі порушення Президентом Конституції і законів Української РСР Президент може за висновком Конституційного Суду Української РСР бути зміщений з посади Верховною Радою Української РСР. Рішення про зміщення Президента в такому разі приймається більшістю не менш як дві третини від загальної кількості народних депутатів Української РСР. Верховна Рада Української РСР може призначити всеукраїнський референдум з питання про дострокове припинення повноважень Президента за ініціативою громадян Української РСР” (Ст. 114⁹) [8].

У порівнянні з цією статтею, норми Конституції України 1996 року щодо імпідменту Президента є кроком назад – до авторитарного і невідповідального президентського правління. Удосконалення інституту імпідменту Президента України, на нашу думку, в подальшому має відбуватись шляхом розширення правових підстав – передусім щодо навмисного порушення Президентом Конституції України, а також шляхом спрощення самої процедури імпідменту за рахунок обмеження кола її учасників і зниження до двох третин парламентської більшості, необхідної для усунення його з поста.

Система органів державної влади, в якій дві третини складу парламенту виступають проти глави держави, не може нормально функціонувати. В такому випадку повноваження одного з органів – президента чи парламенту – мають бути достроково припинені. Суддею в цьому питанні має бути народ. Тому одночасно зі спрощенням процедури імпідменту доцільно було б також передбачити можливість проведення за ініціативою Верховної Ради України всеукраїнського референдуму щодо дострокового припинення повноважень Президента України (у разі порушення ним Конституції і законів України або й без них) і розпуску парламенту у разі підтримання виборцями на референдумі глави держави.

Реальна можливість усунення Президента України з поста в порядку імпідменту або за результатами ініційованого Верховною Радою України всеукраїнського референдуму зовсім не обов’язково дестабілізуватиме політичну ситуацію в країні, але обов’язково слугуватиме важливим стримувальним чинником стосовно самого глави держави, примушуватиме

його рахуватися з парламентом і Конституцією України.

Література:

1. Тут і далі посилання на конституції зарубіжних країн зроблено за виданнями: Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. В. В. Маклаков. – 3-е изд., перераб., доп. – М., 2001; Конституции государств Европы. В 3 т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 2001.
2. **Шляхтун П. П.** Конституційне право: словник термінів. – К., 2005. – С.172.
3. Импичмент // <http://ru.wikipedia.org>
4. Там само.
5. **Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В.** Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз. – К., 2004. – С. 5.
6. **Шаповал В. М.** Сучасний конституціоналізм. – К., 2005. – С. 337.
7. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 2006.
8. Закон Української РСР „Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР” від 5 липня 1991 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 445.

Міжрегіональний „розкол” України: чинники поглиблення

Олена Кривицька,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Дослідники демократичного транзиту пострадянських держав дійшли висновку, що країнам, які перебувають в перехідному стані, необхідно, перш за все, сформувати національну систему соціально-політичної ідентичності, а вже після цього переходити до розбудови державних інститутів і формування широкого комплексу громадянських свобод. Цей висновок стосується й України, оскільки поки ми не визначимося з новим змістом загальнодержавної системи ідентичності, то говорити про успішність демократичного транзиту неможливо.

Щоби демократичні реформи в країні здійснювалися ефективно, необхідно сформувати нову модель загальнодержавної ідентифікаційної системи. Хоча нинішні паростки громадянського суспільства й можна вважати одним з головних результатів української трансформації, все ж ряд скандалів початку 2005 року, що увійшли в хронічну стадію і, що ще гірше, перетворилися на засіб здійснення державної політики, дозволяють говорити про латентну кризу державної влади. Ця криза носить не тільки політичний, але й соціально-економічний характер, причому в регіональному вимірі. Проблему, що виникла, швидко вирішити, як видається сьогодні, неможливо, відтак розкол, у ситуації якого опинилася Україна, навіть у випадку його непоглиблення, ще довго накладатиме відбиток на стиль і методи політичного керівництва.

Криза висвітлила жорстку поляризацію України на „Захід” і „Схід”. Колаж влади, що спостерігався в ході президентських виборів 2004 року, є не тільки результатом виборчої кампанії, але й продуктом історичного розвитку України. До того ж, специфіка тих виборів полягає в тому, що вони стали і причиною, і наслідком не стільки зміни влади, скільки чергового міжелітарного перерозподілу власності як усередині країни, так і між зарубіжними зацікавленими особами. Заклики до

поглиблення демократизації в таких умовах стають лише ширмою для цього перерозподілу. У зв'язку з цим останнім часом значно зросло (і надалі зростатиме) розчарування у новій владі серед більшості українських громадян, які чекали від неї швидких і помітних соціально-економічних змін. Адже голосування, а тим більше - вулична підтримка кандидатів обумовлюються не стільки їх популярністю, скільки одіозністю представників старого керівництва, а також вибором того чи іншого вектора розвитку України чи заперечення того, що пропонують опоненти.

Зауважимо, що подібна картина „розколу” країни, але не настільки інтенсивна, спостерігалася і під час усіх попередніх президентських виборів. У найближчому майбутньому ситуація може стати безпрецедентною, бо історично обумовлений і штучно підтримуваний розкол країни, громадської думки та політикуму в контексті очікуваних результатів політичного реформування стає картою у боротьбі за виконавчу чи законодавчу владу. Політична криза висвітлює окрім політичних і цілу низку соціально-економічних суперечностей регіонального характеру, які поглиблюються проросійськи налаштованою частиною населення, котрі замовчувалися і своєчасно не розв'язувалися. Насамперед це стосується націєбудівництва.

Процес формування національної ідентичності, як правило, збігається зі становленням національної державності. Поєднання у соціальній політиці елементів етнонаціоналізму та полікультуралізму породило протиріччя в цілісності сприйняття загальнонаціональної державності. Нагадаємо, що і в Конституції України, ухваленій 1996 року, обидві ці моделі націєбудівництва присутні. Їх існування можна пояснити самою суттю перехідного періоду. Дискусії початку 1990-х років концентрувалися навколо ідеї федеративного устрою України. Проте цю ідею відкинули прихильники моноетнічної моделі, які вбачали в ній загрозу ще не сформованій державності.

Ідеї полікультуралізму поступово входять у суспільну свідомість, утверджуючись як нормативне уявлення про мовну компетентність, а також про перспективи розвитку етнокультурних спільнот і громадських організацій. Якщо оцінювати діяльність останніх з точки зору цілеспрямованого формування громадянської нації, то можна констатувати, що етап становлення культурно-етнічних спільнот відображає, передусім, стратегію самоорганізації на регіональному рівні, а не цілісність розвитку всього національно-державного утворення. На сьогодні ідея полікультуралізму не знайшла концептуального відображення в межах державної політики і не оформлена інституційно.

Про амбівалентність державної політики України пишуть навіть західні аналітики. Так, С. Гантінгтон підкреслює, що „Україна є розщепленою країною з двома різними культурами”. Він аргументує свої висновки результатами президентських виборів 1994 року, коли Західна Україна голосувала за Л. Кравчука, а Східна - за Л. Кучму. Посилаючись на одного

з американських оглядачів, С. Гантінгтон робить висновок: „Ці вибори відбивають, навіть кристалізують розрив між європеїзованими слов'янами Сходу і Західною Україною, а також дозволяють припустити, що Україна може стати російсько-слов'янською. Це не стільки етнічна поляризація, скільки розбіжності культур” [1].

З С. Гантінгтоном погоджується інший британський аналітик – А. Вільсон. Він вважає, що важливою характерною властивістю України є „серединна основа між українською і російською ідентичностями, котра реально існує, але суперечить логіці державності, яка має консолідувати” [2]. Західні аналітики наголошують на проблемі „двох Україн”, котру, як вони вважають, українські політологи намагаються не зачіпати.

У перебігу політичної кризи в Україні протистояння Сходу і Заходу країни викликалося не тільки культурними та національними особливостями, але й різницею в економічному розвитку регіонів. Об'єктивні показники дозволяють перевести політичний конфлікт між прихильниками двох кандидатів у президенти в іншу площину – протистояння промислово розвинених східних областей, що стали економічними донорами, і слабко розвинених у промисловому відношенні західних регіонів. У економічно потужних регіонах перевагу мають соціально-економічні потреби, у слабких же дефіцит промислового потенціалу компенсується культивуванням національних почуттів.

Оскільки громадянське суспільство в Україні тільки починає складатися, становлення української нації як політичної відбувається надто повільно і до того ж болісно. Помилка українського політикуму і багатьох суспільствознавців полягає в тому, що вони у своїх численних проектах і програмах часто апелюють не до громадянськості, а до етнічності українців. А це гальмує процес перетворення культурної української нації в націю політичну. На нашу думку, необхідно йти іншим, більш результативним шляхом – від культивування громадянськості з її правовим та соціально-економічним наповненням до усвідомлення єдності, територіальної цілісності та загальнонаціональної гідності політичної нації.

Прогнозування поступу громадянського суспільства ґрунтується також і на виявленні тенденцій розвитку етнокультурного поля України. Радикальні соціальні зміни в Україні кінця XX — початку XXI століть призвели до глибокої кризи у сфері конструювання та підтримання соціальних ідентичностей. Фундаментальні перетворення охопили, в першу чергу, царину політико-державних і національно-етнічних відносин. Поява нових державно-політичних утворень спричинила процес перегляду всієї системи категоризації навколишнього світу та місця в ньому індивідів і соціальних груп.

Однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільно-політичних реалій стало формування та підсилення регіональної ідентичності на окремих територіях, що відзначаються стійкою історико-

культурною, економічною та соціальною специфікою. В ході двох останніх виборчих кампаній (2004 і 2006 рр.) спостерігалась безпрецедентна політична мобілізація виборців на основі актуалізації регіональної ідентичності. Головну роль у цьому процесі, на нашу думку, відігравали не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності.

Бурхливі політичні події, пов'язані з виборами 2006 і 2007 років, викликали жвавий інтерес до проблем регіоналізму та регіональної специфіки окремих територій з їх жителями. Нинішні культурно-цивілізаційні колізії в Україні спонукають до змістового переосмислення суспільних цінностей, що передбачає аналіз духовних, соціокультурних та історичних коренів як Заходу і Центру України, так й індустріальних східних регіонів.

Як зазначалася вище, регіональні відмінності поліетнічного українського суспільства зумовлені багатьма об'єктивними чинниками, найбільш значимими є наступні.

1. Етнічна своєрідність регіонів. У західних областях значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки ця територія тривалий час належала до складу інших держав, то, внаслідок прагнення до самозбереження, у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті. Тут більш розвинена психологія індивідуального господарювання та підприємництва, більш поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Центральна і Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу, який найменше „розбавлений” інонаціональними елементами. Переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які в останні десятиріччя розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з психологією близькою до селянської. Традиції приватного підприємства значною мірою тут були знівельовані за радянської влади, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією і Білоруссю.

Особливою етнонаціональною специфікою відзначаються Крим і Південно-Східний регіон. Останній традиційно промислова зона, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найбільш строкатий порівняно з рештою території України. Значний його відсоток – росіяни і представники південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію.

2. Регіональна дислокація основних конфесій. Вплив УПЦ (МП) поширюється переважно на Схід і Південь, УПЦ (КП) – Київ та Центр, римо-, греко-католицької, автокефальної і протестантських церков – на Захід і частково на Центр.

3. Регіональна диференціація економічного потенціалу та ефективність

його використання. Основний економічний потенціал країни зосереджений у східному і південному регіонах, де історично домінують російська мова і культура - порівняно з переважно українськими центральними і майже суцільно українськими західними територіями. За оцінкою фахівців Інституту соціології НАН України, у шести регіонах України (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій Харківській областях та в Києві) зосереджено 48,4 % основних засобів країни, 52,6 % – виробництва валової доданої вартості, 65,4 % – виробництва промислової продукції, 49,2 % – обсягу інвестицій [3].

4. Регіональна диференціація політичної та економічної еліти України. „Донецька”, „луганська”, „дніпропетровська”, „київська” групи - звичні назви для визначення різних центрів впливу та концентрації капіталів. Ця обставина не може не усвідомлюватися як населенням, так і регіональними лідерами, а також штучно активізуватися деякими політичними силами, які „працюють” на етнічному полі. І більшість українських політичних партій сформувалися не навколо певних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

5. Регіональна диференціація мовної практики, ментальності, геополітичних, культурних, ціннісних орієнтацій.

6. Розігрування багатьма політичними силами „карти” регіональної своєрідності України під час парламентських та президентських виборів. На останніх президентських виборах можна було спостерігати, як деякі політтехнологи розігрували карту регіональної своєрідності території України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. Деякі політики, ЗМІ наполегливо нагадували українським громадянам, що Україна - не монолітна держава. Актуальність цієї проблеми загострилася у зв'язку з достроковими парламентськими виборами 2007 року.

Цілком очевидно, що поглиблення зазначених відмінностей загрожувє територіальній цілісності України та громадянському миру. І це поглиблення лежить у площині дії суб'єктивного чинника: діяльності (або бездіяльності) влади, політичних та економічних еліт, партій. З огляду на перипетії конституційної реформи, надзвичайно важливо зберегти керованість державою, не дати зламати вертикаль виконавчої влади. Держава сильна тоді, коли сильні і центр, і регіони.

Актуальною проблемою українського суспільства є його консолідація. Мовою політики, консолідація - це пошук злагоди, здорових інтеграційних консолідацій в масовій поведінці та громадській думці. Мовою життя - це побудова громадянського суспільства і формування української політичної нації (що, у принципі, одне й те саме). Україні, щоб вижити як нації, необхідно постійно робити рефлексію й ідентифікацію стосовно культурних, ціннісних координат, що є європейською традицією ідентифікації соціуму.

Який шлях у контексті регіональних відмінностей, полікультурності, подвійної ідентичності доцільний для України?

Вважаємо, що в контексті наявності регіональних відмінностей єдиним перспективним шляхом цивілізаційного поступу країни є збереження унітарності держави і формування української політичної нації. Політична нація – це громадянське суспільство, сформоване на території певної держави (моно- чи поліетнічної), яке характеризується розвиненими інститутами народовладдя, єдністю політичного, соціального та економічного життя, спільними культурою, мовою та цінностями громадян, свідомих своєї окремішності у світовій співдружності націй. Єдиний засіб запобігти дезінтегративним проявам в Україні – зміцнення усвідомлення громадянами їх єдності, формування у них спільного національного почуття і спільної національної ідентичності, які б домінували над іншими видами ідентичності – етногрупової, станової, професійної тощо.

Проблема „розколу країни” „виникає” щоразу, як тільки розпочинаються якісь кардинальні зміни, загострюється суспільна ситуація чи з'ясовуються стосунки під час виборчої кампанії. Про різницю між Сходом і Заходом говорили під час здобуття незалежності 1991 року. Демонстрували карти поділу „по Дніпру” після другого туру президентських виборів 1994 та після перемоги опозиції за партійними списками 2002 року. Найбільшої гостроти це питання набуло 2004 року в ході президентської виборчої кампанії і „помаранчевої революції”, спрямованої проти спроби фальсифікувати вибори на користь кандидата, асоційованого зі Сходом. Ця проблема використовувалася для спекуляцій і під час парламентських виборів 2006 року.

За опитуванням Центру імені О. Разумкова, восени 2005 року 55,9 % респондентів дотримувалися думки, що поділ суспільства „на дві частини, які перебували у конфлікті між собою”, що виник під час виборчої кампанії, зберігся [4]. Навіть на більш різке запитання, поставлене КМІСом, чи є поділ на Схід і Захід поділом на **ворогуючі** сторони, ствердно відповіли 34,7 % респондентів. До речі, сторона, що вважає себе переможеною, відчуває це гостріше: на Заході твердження про поділ на ворожі табори поділяють 23,9 %, у Центрі – 29,5 %, на Півдні – 33,5 %, на Сході – 54 %. Понад те, загалом 10,7 % опитаних вважають, що суперечності загострились, а 44 % – що ситуація не змінилася; нівелювання суперечностей помітили лише 22,9 % (по регіонах ці три показники розподілилися нерівномірно: Захід – 6 %, 41 % і 36,7 %, Центр – 7,8 %, 42,6 %, 25 %, Південь – 12,1 %, 38,8 %, 23,4 %, Схід – 17,6 %, 55 %, 5,5 %) [5].

Проблема „розколу” має глибоке історичне коріння, пов'язане з часами Руїни, коли Лівобережжя і Правобережжя мали різних гетьманів, тяжіли до різних союзників і, зрештою, опинилися в межах різних держав. „Розкол” став одним із стереотипів сприйняття України: західні автори вже традиційно говорять про „несподівану націю” (Е. Вільсон), проводять саме по території України міжцивілізаційний кордон на карті

„зіткнення цивілізацій” (С. Гантінгтон). Навіть в сучасних працях, в яких уже враховано досвід „помаранчевої революції”, йдеться про унікальне завдання створити єдину націю, яке постало перед Україною [6].

Зазначимо, що подібний слід залишився в історії й інших європейських народів, зокрема – польського, німецького, італійського. Однак міжрегіональні відмінності в Україні глибші, оскільки мають одразу кілька вимірів – географічний, економічний, культурний. До цього додається певна розмитість об’єднавчої ідеї, „спільного знаменника”, до якого зводилася б ідентифікація жителів різних регіонів. Хоча, як буде продемонстровано нижче, уявлення про таку спільність у суспільстві існує, розбіжності не переходять у серйозні вимоги щодо сепаратизму.

Українське суспільство виграло б набагато більше від переведення міжрегіональних відмінностей у конструктивне річизце та практичної реалізації гасла „Єдність у багатоманітності”. Інакше реальні чи позірні розбіжності не дозволятимуть повністю реалізувати можливості співпраці між регіонами і вводитимуть сусідів у спокусу скористатися цими розбіжностями для досягнення своїх цілей. Переплетення зазначених чинників спричиняється до формування у громадян, які живуть у різних регіонах країни, різних ціннісних орієнтацій: різних поглядів на роль людини, суспільства і держави, на геополітичну належність країни, на ідентифікаційні переваги, життєві пріоритети.

Держава й досі не знайшла адекватних методів залагодження проблеми „розколу”, а насамперед вироблення єдиного (всеукраїнського) ціннісного, поняттєвого, символічного простору. Це завдання постає перед новою владою особливо гостро, оскільки в ході виборчих кампаній 2004 і 2006 років проблема розколу ще й штучно підігрівалася, а регіональні відмінності свідомо виводилися на перший план – насамперед політичними силами, що їх асоціюють зі „старим” режимом, і найнятими ними російськими та вітчизняними політтехнологами. Без подолання проблеми „розколу”, без припинення процесу формування негативних взаємних стереотипів у жителів різних регіонів через різницю в ціннісних орієнтаціях годі сподіватися на динамічний поступ країни, на інтенсивний соціальний та економічний розвиток.

Очевидно, що в Україні й досі діють чинники, які сприяють збереженню „розколу”. Їх дія зумовлена географічними особливостями територій, структурою виробництва, що визначає основні форми зайнятості та відповідні поведінкові орієнтації, історією формування і взаємодії основних суспільних груп, яка визначає менталітет та особливості світосприйняття. Цих чинників виявилось недостатньо, аби розірвати країну, але вони й далі працюють на збереження проблеми „розколу” в замороженому стані, не дозволяючи остаточно зняти її з порядку денного.

Розглянемо чинники, які підтримують проблему „розколу”.

1. Розмитість національної ідеї, яка об’єднувала би різні регіони. В Україні й досі не вироблено єдиної системи цінностей, яка стала б

визначальною для самоідентифікації громадян, точкою відліку для такої ідентифікації. „Пошук національної ідеї” багато в чому перетворився на самодостатній процес (особливо в національно-патріотичному дискурсі), однак він (цей процес) так і не породив результату. В експертних колах наприкінці 1990-х - на початку 2000-х років почали говорити навіть про певні сурогати національної ідеї - як-от європейську інтеграцію як мету, що схвально сприймається громадянами в усіх регіонах країни.

Одним з важливих далекосяжних результатів „помаранчевої революції” стала демонстрація того, що можливість об'єднати суспільство навколо чітко окреслених цінностей є достоту реальною. Цінності „Майдану” - свобода слова, права людини, чесні і прозорі вибори - зуміли об'єднати жителів усіх регіонів, різні соціальні верстви, громадян різного віку. Попри націленість „Майдану” на боротьбу, цінності, що ним сповідувалися, зробили цю боротьбу принципово, підкреслено мирною. Після „Майдану” стало можливим говорити навіть про своєрідну „місію” України - бути зразком і провідником демократичних змін у геополітичному регіоні. Здавалося, що від „оборони” (вигадування спільної національної ідеї) українська нація могла перейти „в наступ” - почати відігравати активну роль у процесах, які відбуваються в Східній Європі і на теренах колишнього СРСР загалом. Проте „помаранчева революція” не зняла проблеми „розколу”. Навпаки, велика частина суспільства, особливо в південних і східних регіонах, відсторонилася від „помаранчевих” подій, сприймаючи їх як чужі для себе [7]. Після того, як виявилось, що реальність насправді далека від оптимістичних очікувань, у переможених 2004 року політиків з'явилися аргументи для того, щоби ставити цінності „Майдану” під сумнів. Ці цінності мають пройти серйозне випробування в українському суспільстві, адже воно ще має усвідомити, що для повноцінної їх реалізації потрібні час та зусилля і влади, і громадськості. Й у будь-якому випадку ці цінності мають бути прийняті більшістю громадян у всіх регіонах.

2. Регіональні особливості ціннісно-ідеологічних орієнтацій українського суспільства. Важливим позитивним чинником етнополітичного розвитку українського суспільства є безконфліктність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору, а також те, що не існує міжцивілізаційного розколу в полікультурному просторі країни при одночасній наявності політичних, ціннісно-ідеологічних відмінностей. Однак регіоналізаційні виклики (етномовні відмінності між сходом і заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо) поставили українське суспільство перед складною проблемою збереження і реалізації демократичного потенціалу та досягнення політичної консолідації. Соціокультурна строкатість та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій свідчать про істотні відмінності як в політичних преференціях громадян, так і в їх ставленні до реальностей економічного, соціально-політичного та культурного ґатунків.

3. Відмінності жителів різних регіонів за основними критеріями самоідентифікації є одним з чинників, що підтримують проблему „розколу”.

Опитування громадської думки свідчать, що в різних регіонах по-різному оцінюють питання мови і культури, події історичного минулого і зовнішньополітичну орієнтацію держави. Більше того, жителі різних регіонів вважають, що між ними існують глибші культурні відмінності, ніж з громадянами сусідньої країни. За результатами опитування, проведеного Центром імені О. Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року [8], більшість респондентів у всіх регіонах відзначили значну схожість в культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44,2 %), а також українців в Україні і росіян в Україні (48,6 %). Водночас у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої ж думки щодо культури, традицій і поглядів жителів Галичини і Донбасу (9,2 %). Більшість жителів усіх регіонів загалом добре ставиться до жителів інших її країв (у середньому 63 %). Однак у ставленні одне до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставляться до жителів Сходу і Півдня 57 %, а серед останніх 50 % висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході і Півдні є помітно кращим (73 %), ніж до регіонів своєї ж країни - Центральної (62 %) і Західної України (50 %), Галичини (50 %).

Значна різниця спостерігається й у ставленні жителів різних регіонів до ідентифікаційних питань (зокрема, режиму використання мов), а також до „знакових” подій історії та прозахідних чи проросійських зовнішньополітичних орієнтирів. За даними цитованого опитування, за надання російській мові статусу другої державної виступає принципово різна частка громадян: на Заході - 3,2 %, у Центрі - 27,1 %, на Півдні - 54,8 %, на Сході - 57,8 %. Натомість за збереження статусу державної мови винятково за українською та за використання російської лише на побутовому рівні на Заході виступають 78,6 %, у Центрі - 41 %, на Півдні - 12,2 %, на Сході - 14,6 % респондентів. „Компромісний” варіант - збереження української мови як єдиної державної із запровадженням російської як „офіційної” на регіональному рівні - обстоюють 15,3 % опитаних на Заході, 25,1 % - у Центрі, 14,2 % - на Півдні і 21,3 % - на Сході.

Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики є відносини з країнами Європейського Союзу (58,8 %), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня - відносини з Росією (62,1 % і 56,6 % відповідно).

Цікаво, що і для жителів Центру країни російська перспектива видається привабливішою за європейську: за пріоритетність російського вектора зовнішньої політики виступають 32,4 % опитаних, європейського - 26,8 %. Аналогічні дані зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в різних міжнародних структурах (ЄС, НАТО): вступ

до ЄС схвалюють 64,6 % опитаних на Заході і 29,6 % на Сході, вступ до НАТО – 31,3 % і 7,2 % відповідно. Крім того, цитоване опитування засвідчує наявність ще більших розбіжностей в оцінках подій минулого. Тут простежуються регіональні особливості, які не вкладаються в схему „Захід + Центр проти Схід + Південь”. Так, найбільше тих, хто хотів би відновлення СРСР, – на Півдні (27,2 %; при цьому 46,2 % бажають такого відновлення навіть попри те, що усвідомлюють неможливість цього). Й у Центрі, і на Сході обидві категорії „ностальгуючих” складають разом близько 51 % (щоправда, в Центрі понад 31 % респондентів розуміє, що СРСР відновити неможливо; на Сході таких 27 %). Водночас на Заході обидві категорії „ностальгуючих” трохи перевищують 15 % [9].

З іншого боку, на Заході лише 36 % готові визнати адекватність боротьби проти фашизму назви „Велика Вітчизняна війна”; в інших регіонах цей радянський термін вважають прийнятним дві третини опитаних. Нейтральна назва „Друга світова війна” сприймається позитивно більш ніж 40 % на Заході і менш ніж 30 % у решті регіонів. 60 % опитаних на Півдні і 54 % на Сході вважають історію України невід’ємною від історії Білорусі й Росії. В Центрі таку думку поділяють 41,5 %, на Заході – 17,4 % опитаних. Єдиними спадкоємцями історії й культури Київської Русі готові визнати себе 46 % респондентів на Заході, 26 % – в Центрі, 17,6 % – на Сході. Найменшою популярністю користується така думка на Півдні – 9,6 %. Щоправда, оскільки в цьому опитуванні до складу Південного регіону віднесено й АРК, то перекіс результатів може пояснюватися якраз урахуванням думки жителів півострова щодо історичної та культурної спадщини.

Регіональні розбіжності в оцінці знакових подій минулого і перспектив майбутнього відбилися і на оцінці сьогодення. Опитування фонду „Демократичні ініціативи”, проведене в листопаді 2005 року, виявило істотні відмінності в оцінках населенням різних регіонів України правильності напряму розвитку країни. Якщо в Західній Україні 48,8 % опитаних були певні, що в Україні всі процеси відбуваються в правильному напрямі, то в Центрі так вважали 24,7 %, на Північному Сході – 12,96 %, на Південному Сході – 18 %, на Півдні – 14,9 %, а в Донбасі – лише 4,7 % [10].

З наближенням виборчої кампанії, активізацією агітації різних політичних сил і посиленням орієнтації виборців на месиджі „своїх” партій зафіксована відмінність увиразнилася: за даними опитування КМІС, у лютому 2006 року вважали, що країна рухається в правильному напрямі, 35,5 % респондентів на Заході, 22,1 % – у Центрі, 11,8 % – на Півдні і лише 4,7 % на Сході [11].

Зрештою, по-різному ставляться українці з різних регіонів і до тих інститутів, які дозволяють здійснювати безпосередній вплив на владу, насамперед до виборів. Джерела цих розбіжностей потребують додаткового дослідження: чи тут справа у різному ступені віри в спроможність громади вплинути на стан справ у державі, чи в недовірі до державних механізмів

як таких, а чи у сприйнятті держави як своєї, а отже, вартої уваги і зусиль, чи як **чужої**, а відтак нецікавої. Як би там не було, але за опитуванням, проведеним у жовтні 2005 року Центром ім. О. Разумкова, з виборчою системою України знайомі 41,6 % опитаних на Заході 37,9 % – у Центрі, але тільки 19,1 % на Сході. Права виборців та особливості виборчих процедур „дуже добре” знають 18,7 % респондентів на Заході і 11,7 % – на Півдні. Натомість більшість громадян у всіх регіонах (від 53,6 % у Центрі до 63,1 % на Заході) переконані, що знають ці права і процедури „приблизно” [12].

Політизація ідентифікаційних питань, перетворення їх на чинник політичної боротьби на підставі більшої **зручності** і **звичності** для жителів східних і південних областей спілкуватися російською мовою загрожує не просто збереженням чи поглибленням відмінностей – ці відмінності можуть лягти в основу ідентифікації, надаючи нового значення протиставленню „Ми – Вони” („**Я – російськомовний, неукраїномовний**” замість „**Я – українець**”). Накладаючись на контекст передвиборчих (і поствиборчих, оскільки формування і діяльність парламентської більшості та уряду, згідно зі змінами до Конституції, вельми не просте політичне дійство) політичних обвинувачень, такий новий спосіб ідентифікації може ще далі відштовхувати жителів різних регіонів одне від одного.

Отже, регіональний чинник, який став очевидним в умовах президентських виборів 2004 року, інтегрує низку регіональних особливостей полікультурного поля України. На нашу думку, позачергові вибори 2007 року до парламенту продемонстрували, що, не відрізняючись за рівнем української ідентичності, прихильники партії В. Януковича, „Нашої України” та БЮТ істотно відрізняються стосовно національностей, які визначають вектор геополітичної орієнтації „Схід – Захід”.

Україна не є унікальною в сенсі територіальних відмінностей. Такі відмінності спостерігаються в кожній країні, де для цього існують історичні причини, багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення, нерівномірність соціально-економічного розвитку, різні геокультурні та, відповідно, геополітичні орієнтації громадян. Самі по собі такі відмінності не становлять загрози цілісності громадянської нації та територіальній цілісності держави. Ризик виникає тоді, коли ці відмінності поєднуються і набувають чітко окресленої географічної локалізації – тоді вони здатні набути характеру протиріч.

Україні, по-перше, притаманні всі зазначені відмінності в найбільш ризикованому їх поєднанні (йдеться про ототожнення національно-етнічної ідентичності з конфесійною і водночас з культурно-цивілізаційною; великим групам громадян України (регіональним спільнотам) властиве саме таке поєднання цих трьох ідентичностей, але для кожного регіону – інших), та головне – з чіткою регіональною локалізацією. По-друге, в Україні ще не сформувалася не лише громадянська нація, але й „національна ідея” – чітка державна стратегія розвитку країни, яка могла б стати основою консолідації нації. Тривале збереження такого стану може

перетворити ризик на загрозу.

Підсумовуючи, окреслимо основні чинники політичного, економічного, соціального, соціогуманітарного характеру, які зумовлюють збереження зафіксованого у 2004 - 2006 роках міжрегіонального розколу, поглиблення регіональних відмінностей ідентичності громадян України, взаємного відчуження жителів регіонів.

Чинники політичного характеру

Надто тривалий трансформаційний період, брак стійкого курсу, чіткої стратегії розвитку держави і суспільства. Йдеться, насамперед, не про наявність різного рівня документів - урядових, національних і державних програм і планів, програмових виступів президентів України на національному і міжнародному рівнях, президентських послань до парламенту тощо. Таких документів не бракувало. Йдеться про їх суперечливість, непослідовність, а головне про практику необов'язковості їх виконання, що спричиняє колосальний розрив між деклараціями і реаліями політичного та соціально-економічного життя країни.

Як зазначалося вище, трансформаційний період зумовлює кризу ідентичності суспільства, а її глибина і тривалість залежать значною мірою від здатності політичної еліти, по-перше, запропонувати прийнятні для суспільства виміри розвитку і тим самим задати певні ціннісні координати, необхідні для формування його нової ідентичності; по-друге, неухильно дотримуватися обраного курсу розвитку і тим самим забезпечити її стійкість та можливість виконання нею функцій соціальної мобілізації.

В Україні ціннісні координати досі не вироблені. Країна хитається між „західним” і „східним” векторами розвитку - не лише в сенсі геополітичної інтеграції, але й цивілізаційного, ціннісного вибору. Це відбивається і в оцінках України її громадянами: протягом останніх п'яти років у суспільній свідомості домінує характеристика України як маловпливової європейської держави, яка ще пошукає своє місце у світі: у грудні 2005 року цю характеристику відзначили більшість (65,6 %) опитаних - від 61,7 % на Сході до 69,1 % на Заході [13]. У свою чергу, такі оцінки власної держави відбиваються на громадянській ідентифікації українців, рівні гордості за свою країну.

Політико-інституційні статуси регіонів

За експертними оцінками, в Україні, внаслідок неефективності центральної державної влади, сформувалася ультра-консервативна модель місцевого самоврядування - замість консервативно-ліберальної, як того вимагає Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Україною 1997 року. Це свідчить про переважання в суспільстві (насамперед в його політичній еліті) суміші політико-правових культур (неототалітарної, радикально-популістської, олігархічної і традиційно-

номенклатурної).

Як вже зазначалося, події виборчих кампаній 2004 - 2007 років виявили проблему регіонального сепаратизму, яка насправді є проявом тенденції „федералізації” виконавчої влади на місцях – рівень її автономії перевищує встановлений законодавством рівень самостійності. Головні аргументи прихильників федеративного устрою України зводилися до наступних:

1) основною світовою тенденцією, викликом ХХІ століття буде децентралізація всіх сфер суспільного життя, яка максимально використовуватиме федералістські принципи, що обумовлюється об’єктивними і суб’єктивними факторами;

2) на кінець 1980-х років у світі налічувалося понад 50 федеративних держав, де проживало близько 70 % населення планети, і процес федералізації дедалі поширюється, особливо в Західній Європі, зачепивши навіть такі bastiони унітаризму, як Велика Британія, Франція та Іспанія;

3) федеративний устрій може бути досить надійним запобіжником для відродження тоталітарного режиму на класовій чи національній основі;

4) федеративна форма держави може краще враховувати і задовольняти специфічні особливості (економічні, мовні, релігійні, ментальні тощо) різних регіонів;

5) у складі України вже є Автономна Республіка Крим, а за федеративний устрій виступає значна частина населення південно-східних областей.

За результатами опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова та КМІС у травні 2005 року, відносна більшість українців виступає проти ідеї федеративного устрою країни. Повністю проти федералізації виступає 29,5 % опитаних, швидше не погоджується - 12,9 %, швидше погоджується - 15,5 %, повністю погоджується - 12,6 %. Найбільшою підтримкою ідея федералізму користується у Східному регіоні (повністю підтримують - 21 %, швидше підтримують - 24,6 %), у Центральному і Південному регіонах проти неї виступає відносна більшість опитуваних (46,9 % і 39,8 %), у Західному регіоні абсолютна більшість (53,1 %) виступає проти перетворення України на федерацію [14].

Основні аргументи прихильників унітаризму:

1) політику краще реалізовувати в умовах унітарної, централізованої держави;

2) на кінець 1980-х років у світі існувало близько 120 унітарних держав, де проживала майже третина населення Земної кулі;

3) проблеми, які постають перед Україною, як і рештою пострадянських країн, краще вирішуватимуться в умовах унітарної форми державного устрою;

4) Україна завжди чи майже завжди існувала в умовах унітаризму;

5) значна частина населення, особливо західних і частково центральних

областей, стоїть на позиціях унітаризму.

На нашу думку, етнічна структура українського суспільства не дає підстав для перегляду існуючого територіального устрою, а розмови про можливу федералізацію зумовлені політичною кон'юнктурою, яка посилюється під час виборчих перегонів.

Політичні спекуляції навколо регіональних відмінностей в Україні

Як свідчать результати соціологічних опитувань, існує кілька основних проблем, в розумінні та оцінці яких між жителями різних регіонів країни спостерігаються суттєві розбіжності. До них, як правило, відносять: оцінки певних подій і явищ в історії України (зокрема, діяльності ОУН - УПА), так зване мовне питання (про стан захисту української/російської мови і статус російської мови в Україні), „церковне питання” (що охоплює проблеми як міжконфесійних відносин, так і створення єдиної помісної православної церкви), проблема зовнішньополітичних орієнтацій громадян (насамперед питання приєднання України до НАТО). Під час президентської кампанії 2004 року до цього переліку додалися проблеми „регіонів-донорів і регіонів-реципієнтів” та федералізації України.

Результати соціологічних досліджень свідчать також, що зазначені проблеми жодним чином не належать до тих, які хвилюють громадян України найбільше мірою або потребують, на їх думку, першочергового розв'язання. Навіть після завершення парламентської виборчої кампанії 2006 року „мовну проблему” як таку, що потребує негайного вирішення, відзначили лише 14,3 % громадян; проблему наближення України до НАТО - 13,6 %; посилення впливу США/Росії в Україні - 10,9 % та 7,5 %, відповідно; церковно-релігійна ситуація в Україні - 1,5 % опитаних [15].

Водночас відзначено „чутливість” питань, пов'язаних з емоційною складовою особистісної чи групової ідентичності (а названі питання належать саме до таких), що сприяє формуванню під час електорального протистояння негативних стереотипів, ідентифікації за типом „свої - чужі”, відчуття політичних опонентів як ворогів. Кампанії завершуються, емоційна напруга спадає, але стереотипи все ж залишаються, взаємна відчуженість поглиблюється.

Чинники економічного характеру

На формування регіональних відмінностей значно впливає відносний рівень економічного розвитку та потенціалу, а також ступінь автономії економічного розвитку. Аналіз показників економічного розвитку та характеру економічної діяльності в регіонах України свідчить про суттєві відмінності між ними.

На нашу думку, ці чинники стоять на перешкоді процесу формування відчуття близькості, єдності жителів різних регіонів у загальнонаціональному масштабі, а отже й формуванню спільної

ідентичності українських громадян.

Література:

1. Див. **Huntigton S. P.** The Clash of Civilization and the Remaking of World Order. – London / Touchstone books. 1997. – P. 166.
2. Див. **Wilson A.** Elements of a Theory of Ukrainian Ethnonational identity // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 1 – P. 31-54.
3. Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 26.
4. Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. – 28 жовтня – 3 листопада 2005 р.
5. Дзеркало тижня. – 2005. – 19 листопада. – № 45. – С. 2.
6. Див.: Brzezinski scholars Forum Materials. – Kiev, 2005.
7. **Паніна Н.** Українське суспільство 1994 - 2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С. 88.
8. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України // Результати соціологічного дослідження. – К., Центр імені О. Разумкова, лютий 2006 р. – С. 10 – 15.
9. Там само.
10. Українська правда. – 5 грудня 2005 // www.pravda.com.ua/news/2005/12/5/36335.
11. Політичні орієнтації населення України: за два місяці до виборів. – К.: КМІС, лютий 2006 р.
12. Вибори - 2006: умови, суб'єкти, наслідки / Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу „Політичні партії в Україні на старті виборчої кампанії – 2006”. – К.: Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, грудень 2005. – С. 12 – 13.
13. **Паніна Н. В., Головаха Є. І.** Тенденції розвитку українського суспільства (1994 - 2005 рр.). – К., 2005. – С. 149, 150.
14. Див.: **Паніна Н. В.** Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – с. 21 – 43.
15. **Паніна Н. В.** Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 27 – 30.

Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві

Ігор Іванов,
кандидат політичних наук,
заступник директора Білоцерківської філії
Державної академії статистики, обліку та аудиту
Держкомстату України

Незавершеність процесів культурно-мовної ідентифікації в Україні переросла в досить серйозну політичну проблему. Відтак автор ставить за мету проаналізувати зміст двомовності та її вплив на політичну ідентифікацію.

Поняття „ідентичність” увійшло в політичний лексикон у другій половині ХХ століття. Це засвідчило те, що прагнення людини відчувати себе частиною певної політичної спільноти є актуальним. Політична ідентифікація як елемент політичної самосвідомості у взаємозв'язку з мовою (як ідентифікаційним чинником) є важливим фактором націєтворення.

За М. Драгомановим, „наш народ один з найталановитіших народів між слов'янами. Стверджують це одностайно всі спостерігачі і дослідники, визначаючи за українським народом, а також за його мовою, яскраво виявлену оригінальність” [1, с. 19], що зобов'язує зберігати, розвивати та поширювати одвічні цінності українського етносу.

Більшість вчених вважає, що двомовність – це лише одночасне або поперемінне користування двома мовами як на особистісному, так і на суспільному рівні. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, але й може спричинятися певними обставинами, корені яких сягають у минуле. Наука розглядає двомовність як індивідуальну, колективну, координативну, субординативну, так і активну чи пасивну. Дехто з дослідників дотримується думки, що двомовність є чинником інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення.

Проблеми двомовності, мовні питання в процесі етнонаціонального розвитку і формування політичної ідентичності досліджували, зокрема, Л. Аза, М. Антонович, І. Дзюба, В. Котигоренко, Т. Клименко, В. Лісовий,

О. Майборода, Л. Масенко, П. Надолішній, Л. Нагорна, П. Толочко, М. Шульга, Л. Шкляр.

Як вважає О. Майборода, радянська політична русифікація призвела до того, що російська мова стала мовою повсякденного вжитку для понад половини мешканців України, що було аргументом для постановки питання про надання їй статусу другої державної мови. Внаслідок цього українське законодавство з мовного питання стало предметом подвійного тлумачення. З одного боку, положення закону про мови, а також положення Конституції, що держава забезпечує всебічний розвиток української мови у всіх сферах суспільного життя в Україні, були правовим обґрунтуванням українізації насамперед державної служби та освіти. З іншого боку, гарантування цими ж правовими актами вільного розвитку і функціонування російської мови дало підстави домагатися збереження існуючих масштабів її поширення [2, с. 583 -584].

Звернімо увагу: відразу після Переяславської ради (1654 р.) царський уряд розпочав масовий наступ на українську духовність, маючи на меті знищення історичної окремішності українського етносу. Далі – більше. 1720 року цар Петро I видав указ про заборону книгодрукування українською мовою. 1775 року за наказом Катерини II царські війська знищили Запорозьку Січ. Тоді ж було закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях [3, с. 185].

Конфліктність нинішніх мовних проблем в Україні закорінена в деформаціях мовної ситуації, успадкованих від колоніального минулого. Протягом кількох століть російська мова поступово витісняла українську на значній території її поширення в головній функції – функції засобу спілкування [4, с. 5].

Русифікація продовжувалася і в радянські часи, незважаючи на рішення XII з'їзду РКП(б), який 1923 року, за вказівкою В. Леніна, постановив: „Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (української, азербайджанської, узбецької, киргизької та інших) є не чим іншим, як спробою закріпити панування великоруської національності” [5, с. 646]. Відтак і досі не виправдалися сподівання А. Луначарського: „Від самостійного культурного розвитку українського народу можна чекати дуже відрадних результатів, бо немає жодного сумніву, що це одна з найбільш обдарованих гілок слов'янського дерева” [6, с. 10 - 11].

І. Дзюба констатує, що українська культура не тільки не знайшла належного їй провідного місця в Україні, але навіть не зрівнялася з російською, залишаючись далеко на другорядному місці як її доважок; переважна більшість робітничого класу, науково-технічної, інженерної та іншої інтелігенції, взагалі міського населення залишається поза сферою української культури, яку для них цілком замінила російська [7, с. 161].

Як же розуміють проблему двомовності сучасні українські вчені?

На думку В. Котигоренка, російськомовність значної частини поліетнічного населення України зовсім не означає включення всього цього лінгвомасиву у високу російську культуру. Функціонально російська мова в колишньому Радянському Союзі, а отже і в Україні, обслуговувала, з одного боку, ідеологію, політику, науково-технічну сферу та бюрократичний апарат, а з іншого – працювала на „низькі” сфери мовної поведінки. Подібного не позбавлена й українська мова, у тому числі і в незалежній Україні. У відповідних непривабливих іпостасях російська і українська мови були і, на жаль, лишаються атрибутом маргінального прошарку, який не володів і не володіє ні своєю національною, ні іншою мовою у межах, необхідних для освіченої людини. Цей прошарок не був і не є носієм жодної з національних культур як феномена, що інтегрує цінності, створені народом. Отож двомовність свідчить не лише про належність частини українського соціуму до двох культур, а й про включеність чималої людності у поле маргінального безкультур'я [8, с. 165 - 166].

Л. Нагорна зауважує, що сьогоднішня українська двомовність – це прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в межах двох культур і двох багато в чому різних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання, залежно від обставин, тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настановлень та орієнтацій [9, с. 9].

І справді, те, що ми називаємо двомовністю, це не самостійне явище, а наслідок масової етномаргінальності і пов'язаного з нею психологічного роздвоєння. Змінити ситуацію можна буде лише тоді, коли буде подолано кризу ідентичності.

Поняття „двомовність” давно стало дуже розмитим. На думку В. Лісового, двомовність може означати: „фактичне володіння двома мовами; володіння і застосування різними групами населення лише однієї з двох мов; використання у державних установах будь-якої з двох мов; обов'язкове володіння двома мовами для державних службовців” [10, с. 142 - 143]. Ідентичні погляди на цю проблему знаходимо й у О. Майбороди [11, с. 65].

Попри зазначені негативи двомовності все ж можемо констатувати, що вона як така, одночасно з іншими своїми іпостасями, є одним з показників культурної плюралістичності України, що сприяє розвитку суспільства завдяки взаємозбагаченню здобутками [12, с. 67]. Знайомство з цінностями іншої культури робить людину більш толерантною і більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Слід погодитися з думкою Л. Нагорної, що „одномовне середовище звужує кругозір, перешкоджає об'ємному сприйняттю фарб сучасного світу. Вершинні здобутки української культури – твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки – були б немислимі без оволодіння геніями українського слова багатствами світової культури,

і російська, німецька та інші мови відкрили їм вікно у світ” [13, с. 278].

Найдавніша, найгостріша і дуже актуальна проблема двомовності в Україні не може не викликати суперечностей. І цілком зрозуміло, що серед вчених немає єдиного погляду на цю проблему. Існують три точки зору щодо цієї проблеми. Згідно з першою, є доцільним запровадження другої державної мови – російської (О. Лановенко, О. Кубеліус, П. Толочко, М. Шульга та інші). Інші вчені виступають проти запровадження російської мови як державної (І. Дзюба [14, с. 5], В. Коваль [15, с. 79 - 84], М. Жулинський [16, с. 15 - 26], О. Чередниченко [17, с. 108 - 110], О. Ткаченко [18, с. 3 - 8], Л. Масенко [19, с. 54 - 57] та інші). Третій погляд: мовної проблеми в Україні не існує – В. Пироженко [20, с. 50 - 53].

Проаналізуємо детальніше ці думки. Вчені і політичні діячі, які вимагають запровадження другої державної мови, зазначають, що майже половина населення України, особливо у Східних регіонах і в Криму, розмовляють російською мовою. Вони наводять приклади інших демократичних країн, де запроваджено дві чи кілька державних мов. Так, П. Толочко вважає, що російська мова, як і російська культура в цілому, не можуть вважатися чужими для українців. З українською мовою і культурою їх пов'язує спільність джерел, етнічна спорідненість носіїв, а також співавторство росіян і українців у творенні двох культур [21, с. 21]. Йому заперечує М. Дністрянський [22, с. 286]. Надання статусу державної російській мові, з одного боку, може порушити цілісність і стабільність України, а з іншого – і Конституція України, і відповідний закон створюють досить широкі умови для нормального функціонування російської мови. На думку вченого, регіональна структура інформаційної сфери, порівняно з етнічною, свідчить не про дискримінацію російської мови, а навпаки – про триваючу інерцію політики русифікації радянського періоду. Він доходить висновку, що, зважаючи на означені чинники та історичні засади державності, недоцільно змінювати чинні конституційні положення щодо статусу мов.

М. Дністрянського підтримує І. Дзюба: „Хто насправді є в Україні двомовними: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи і російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову і українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур'я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях, не кажучи, звісно, про „геополітичний чинник” [23, с. 7].

Політологічний аналіз двомовності, поглядів її прихильників і супротивників дозволяє зробити висновок, що вимоги прихильників двомовності не є об'єктивними, оскільки нинішня мовна ситуація в Україні склалася не природним шляхом – впродовж століть формувалася система духовно-культурної залежності України від Росії. Проблема

державного унормування співіснування мов різних етносів завжди постає в поліетнічних країнах. У мовному законодавстві багатьох держав існують три підходи до розв'язання цієї ситуації. Перший полягає в тому, що державною мовою обирається мова однієї національності, яка зробила основний вклад у формування країни і переважає кількісно інші етнічні групи (французька, англійська, іспанська та інші мови). Другий шлях мовного спілкування в умовах двомовності щодо визначення державної мови має місце в країнах, де важко визначити якусь одну корінну націю, наприклад, в Люксембургу, де функціонують дві офіційні мови – німецька і французька, у Швейцарії з її трьома офіційними мовами – німецькою, французькою та італійською. Є і третій варіант, коли законодавством закріплено статус двох офіційних мов – місцевої національності і мови колишньої метрополії. Це практикується переважно у постколоніальних країнах (гінді та англійська в Індії, ірландська та англійська в Ірландії). Формально у цих країнах головна роль відводиться національним мовам, насправді ж панівне становище залишається за мовами колишніх метрополій. „Особливість України полягає у тому, що вона належить де-юре до першої з трьох груп, які аналізуються, а насправді – більш до третьої, з фактичним домінуванням мови колишньої метрополії” [24, с. 68 – 69]. Саме цим пояснюється одне з головних протистоянь щодо застосування російської мови як державної. Про державний статус російської мови в Україні варто буде говорити тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею [14, с. 5].

Більш категорично висловлюється проти двомовності Л. Масенко, яка вважає, що „функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя. Це стан нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави” [19, с. 56].

Аналіз практики застосування мов свідчить, вважає В. Пироженко [20, с. 50], що мовної проблеми як такої в Україні не існує. Практично все населення України, продовжує він, розуміє дві найпоширеніші в країні мови – українську і російську. Ситуація, що склалася на момент набуття Україною незалежності, в принципі могла б вважатися оптимальною: все населення знає так чи інакше дві мови, проте кожен розмовляє тією, якою йому зручно, повністю при цьому розуміючи свого іншомовного співрозмовника.

З такою думкою погодитися важко. Незалежно від того, чи були процеси асиміляції викликані практичними потребами, чи у своїй основі були добровільними, чи були вони результатом планової насильницької русифікації, їх вплив на самосвідомість і національне буття українського етносу був руйнівним. Адже впродовж століть російська мова в Україні виконувала не лише інформаційну і комунікативну, а й суто політичну та

ідеологічну функції, виступаючи знаряддям панування російського етносу над українським. Не прораховані усі можливі наслідки надання російській мові статусу другої державної. Чи не призведе це до того, „що російська мова, будучи реально панівною, – запитує І. Дзюба, – невдовзі стане єдиною державною, а українська залишиться державною декларацією?” [23, с. 5].

У братньому посланні українців сербському товариству „Зоря” на початку ХХ століття зазначалося таке. На слов'янському з'їзді у Москві з нагоди етнографічної виставки більшістю голосів було ухвалено рішення про використання російської літературної мови як свідчення слов'янської єдності. Проте це рішення ми не можемо визнати ні справедливим, ні корисним, а в гегемонічному пануванні однієї мови слов'янської над іншими вбачаємо не ознаку вільного єднання, а велику перешкоду суспільному прогресу і свободі слов'янських народів, перешкоду, яка може приректи слов'янську думку на закостенілість та одноманітну безперспективність, корисні лише задля егоїстичних цілей одного з наших братів. [25, с. 409].

Минуло століття, і бачимо, що в царині мовних питань немає істотних зрушень. Свідченням тому є ліквідація органів державної влади з питань мовної політики: Департамент з мовної політики Держкомнацміграції ліквідовано 2000 року; відділ нагляду з мовної політики в Кабінеті Міністрів України і раду мовної політики при Президентові України – 2001 року. На сьогодні в структурах Міністерства освіти і науки, Міністерства культури, Держкомтелерадіо немає жодного управління з питань мовної політики [26, с. 9].

Окремі фахівці з мовних питань роблять сумні висновки. О. Черниш так обґрунтовує вимоги щодо надання російській мові офіційного статусу. У російської мови є багатовікові напрацювання. Це – міст у світову культуру й науку, до Т. Драйзера і Г. де Мопассана, Т. Манна й навіть до М. Гоголя... до яких „українського моста” поки ще немає” [27]. Цей висновок викликав неабияку стурбованість майстрів слова. А. Шевченко обґрунтував зворотне: тільки у 1970-х роках вийшло українською мовою 8-томне, а у 1920-х роках – 10-томне видання творів Г. де Мопассана. До того ж, вийшло – 6 томів творів В. Шекспіра, 12 томів – Д. Лондона [28, с. 2]. Можна продовжити низку видань українською мовою великих майстрів художнього слова. Тому дослідження О. Черниша носять не науковий, а скоріше політичний характер.

Дослідники й досі не відійшли від стереотипів ХХ століття. Ми не можемо погодитися з думкою, що політичну ідентифікацію українських громадян ускладнює їх приналежність до так званих російськомовних українців (О. Гринів) – це ніби імперський рудимент. І це при тому, що близько 60 % українських росіян народилося в Україні, 81 % з них розуміє українську мову, 45 % вільно володіють нею, всі вони сприймають українську культуру [29, с. 57]. Крім того, 83,4 % сімей росіян бажають, щоб їхні діти вивчали українську мову [30, с. 89].

До речі, питання походження української мови не втрачає актуальності й досі. Але згадаймо: О. Потебня вважав, що українська мова існувала вже в часи Київської Русі [31, с. 33], а східнослов'янська мовна територія в глибоку давнину становила певну спільність – руську мову, що згодом поділилася на два наріччя, одне з яких утворило основу української мови. Це знайшло підтвердження у М. Максимовича [32, с. 84 - 85], який зазначив, що українська мова формувалася у Південній Русі в X - XI століттях.

Процес становлення східнослов'янських мов і періодизацію історії української мови досліджували Г. Півторак [33, с. 10], Ю. Карпенко [34, с. 8], В. Німчук [35, с. 4 - 15]. На думку Г. Півторака, українську мову можна вважати окремішньою з XI - XII століть, коли остаточно сформувалася її фонетична система. За Ю. Карпенком, періодизацією історії української мови є: спільна східнослов'янська мова (IV - X століття), давньоукраїнська мова (XI - XIV століття), староукраїнська мова (XV - XVIII століття), нова українська мова (XIX - XX століття). Отже, еволюція української мови до певного періоду здійснювалася природним шляхом. І не тільки російська мова, як стверджує О. Черниш, але й українська здійснює вплив на світову культуру.

Мовне питання в Україні в останні роки з царини філологічної перейшло в площину політичну. У передвиборчих програмах на парламентських виборах 1994 року і президентських виборах 1999 року порушувалися питання, пов'язані з проблемами двомовності, але не вирішувалися, хоча ці програми підтримувалися на Сході і Півдні України. Поняття офіційного статусу російської мови не пояснювалося. Замовчувалося питання про те, що офіційність української і російської мов стане обов'язком для державних службовців. Політичні партії, які вписували у передвиборчі програми гасла двомовності, не мали перспективи їх реалізації. Л. Кучма 1994 року, здобувши перемогу над Л. Кравчуком за допомогою, зокрема, гасла „двомовності”, швидко відмовився від наміру його реалізації [36, с. 17].

В. Ющенко як кандидат у президенти України оприлюднив чергову серію проектів указів (2004 р.), якими гарантувалася можливість публічного використання російської мови. Головна відмінність підходів до двомовності двох кандидатів у президенти України – В. Ющенка і В. Януковича полягала у наступному: у проекті В. Ющенка записано, що мову обирає громадянин, а чиновник мусить мати достатню кваліфікацію, щоб дати громадянину змогу реалізувати своє право. Тому чиновники в певних місцевостях мають бути дво- або й тримовними – звісно, у визначеному посадовими інструкціями обсягу, що враховує специфіку їх роботи з громадянами. Пропозиція В. Януковича передбачала можливість використання практично у всіх сферах однієї з двох офіційних мов. При цьому він не вказував, хто обиратиме мову, хто муситиме прийняти вибір, як і не згадує про механізми реалізації права вибору [37, с. 18].

В. Янукович під час парламентських виборів 2006 року заявляв: „Ми

– за надання російській мові статусу державної. Наше гасло: „Дві мови – один народ”. Він наголошував, що після парламентських виборів його партія ініціюватиме питання про надання російській мові статусу другої державної, а також заявляв про можливість проведення референдуму і наступного внесення змін до Конституції України. Однак раніше було прийнято Постанову уряду № 1546 від 02.10 2003 року „Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 - 2010 рр.” [38, с. 15 - 16]. В загальній її частині зазначається, що у державотворчому процесі українській мові відводиться провідна роль.

Висновки

Мова формує етнічну свідомість. Оригінальна структура і етнічна свідомість, пов'язана з нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окремою мовою, а етнічне утворення – окремим народом.

Одним з головних факторів мовної проблеми в Україні є те, що, попри русифікацію в царські та радянські часи, український етнос відстоював національну культуру і мову. Велике значення мало й те, що основну частину населення України становили селяни як природні носії етнічних рис. Українському етносу потрібен час для того, щоб подолати кризу, виробити механізм контролю за поширенням рідної мови, що стане основою для зміцнення державності.

Запровадження двомовності в сучасних умовах є передчасним, оскільки, по-перше, значна частина політичної еліти і лідери політичних партій не підтримують ідею двомовності, пам'ятаючи, що Росія була метрополією відносно України; по-друге, українська мова не увійшла у всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, а призначення мови – обслуговувати їх; по-третє, двомовність нині використовується в політичних спекуляціях під час передвиборчих кампаній для маніпулювання суспільною свідомістю у боротьбі за владу.

Причинами кризи політичної ідентичності і етномовної самоідентифікації є багатовікова бездержавність України, її ополячування і русифікація; включеність культури українського етносу у дві геокультурні спільноти – європейську і російську – зумовило її внутрішню двоїстість і створило напрями конфліктності; різновекторність ідентичності регіонів – Західного і Східного; існування російської ідентичності в українському ідентифікаційному просторі, що позначилося на етномовній самоідентифікації і політичній ідентичності.

Література:

1. Драгоманов М. Література українська, заборонена російським урядом // Тисяча років української соціально-політичної думки. – У 9-ти т. – Т. 5., Ч. 2. – К.: Дніпро, 2001. – 371 с.
2. Майборода О. Націотворення // Політична історія України. XX

століття: У 6-ти т. – Т. 6. / Ред. О. Майборода, Ю. Шаповал, О. Горань. – К.: Генеза, 2003. – С. 563 – 626.

3. **Вівчарик М.** Українська мова: від заборон і переслідувань до державного визначення // Вівчарик М. Україна: від етносу до нації. – К.: Вища школа, 2004. – 238 с.

4. **Масенко Л.** Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 98 с.

5. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М., 1923. – 685 с.

6. **Луначарский А.** О национализме вообще и украинском движении в частности // Украинская жизнь, 1912 р. – Ч. 10. – С. 10 – 11.

7. **Дзюба І.** Інтернаціоналізм і русифікація. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 330 с.

8. **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

9. **Нагорна Л.** Проблеми двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута? // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 3 – 13.

10. **Лісовий В.** Проблеми двомовності // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 140 – 147.

11. **Майборода О.** Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку України // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 65 – 74.

12. **Котигоренко В.** Про цивілізаційне дослідження етнонаціональних процесів // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 65 – 79.

13. **Нагорна Л.** Політична мова і мовна політика. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

14. **Дзюба І.** Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 73. – С. 5.

15. **Коваль В.** Історичне прокляття України: двомовність // Слово і час. – 1996. – № 7. – С. 79 – 84.

16. **Жулинський М.** Двомовність? Ні, загроза дволикості // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 15 – 26.

17. **Чередниченко О. І.** Мови Європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1995. – 269 с.

18. **Ткаченко О.** Чим можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови // Мовознавство. – 1999. – № 4 – 5. – С. 3 – 8.

19. **Масенко Л.** Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54 – 57.

20. **Пироженко В.** Мовної проблеми як такої в Україні немає // Віче. – 2003. – № 4. – С. 50 – 53.

21. **Толочко П.** Місце і роль російської мови в Україні // Діалог української і руської культур в Україні. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / Ред. М. Шульга. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – 360 с.

22. **Дністрянський М.** Конституційні основи України в контексті геоетнополітичних взаємин // Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.

23. **Дзюба І.** І знову казуїстика // День. – 2006. – № 215. – С. 6 - 7.

24. **Тернопольський Б.** Правові засади мовної політики // Віче. – 2003. – № 10. – С. 68 - 69.

25. **Воля Т.** Братнє послання українців сербському товариству „Зоря” // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9-ти т. – Т. 5, Ч. 1. / Ред. Т. Гунчак. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.

26. **Удовенко Г.** Мовна політика України на сучасному етапі // Голос України. – 2005. – 1 листопада. – С. 9.

27. **Черниш О.** Два коріння української культури // 2000. – 2003. – 29 серпня – 4 вересня.

28. **Шевченко А.** Без мови немає держави // Літературна газета. – 2004. – 1 січня. – С. 1 - 2.

29. **Уткін О.** Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та конфесійні чинники. – К.: НІСД, 1998. – 132 с.

30. Проекти законів о языках – экспертный анализ: Материалы круглого стола / Ред. Н. Шульга. – К. Віпол, 2000. – 216 с.

31. **Потебня О.** К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – 243 с.

32. **Максимович М.** Филологические письма к М. П. Погодину // Русская беседа, 1856. – С. 84 - 85.

33. **Півторак Г.** Українці – звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 10.

34. **Карпенко Ю.** Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 8.

35. **Німчук В.** Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI - XVIII століття. – К., 1995. – С.13.

36. **Кулик В.** Європейська хартія та український вибір // Дзеркало тижня. – 2001. – № 26. – С. 16 - 19.

37. **Кулик В.** Мовна відповідь Ющенка // Дзеркало тижня. – 2004. – № 45. – С. 18.

38. Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 - 2010 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 1546 від 02.10.2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 40. – Ст. 2105.

Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України

Світлана Савойська,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

У статті розглядаються мовно-сепаратистські тенденції як політичне явище, обумовлене специфікою функціонування української мови як державної у регіонах, що вважаються „двомовними”. З’ясовується специфіка проявів мовно-сепаратистських рухів на сучасному етапі, уточнюється зміст і природа цього явища.

Ліві та проросійські політичні сили у своїй боротьбі проти молодій української держави намагаються використати, зокрема, й мовну проблему, оскільки українська мова, в силу відомих історичних причин, ще й досі має в нашій країні досить слабкі позиції, тоді як російська має перевагу, особливо на Сході і Півдні країни. Аби мовна політика в цих та інших регіонах спрямовувалася на підтримку позицій російської мови, Росія докладає значних зусиль, оскільки вважає Україну зоною своїх національних інтересів. Суверенітет України для Росії, як вважають деякі російські політики, явище негативне і небажане. Більше того, Україна як самостійна держава становить, на їхнє переконання, небезпеку для Росії. Якщо ж, на думку російських аналітиків, Росії не вдасться створити під своєю егідою конфедерацію, федерацію чи союз слов’янських держав, то Україна може стати одним з головних джерел нестабільності в регіоні [1].

Щоб цього не сталося, Росія докладає чималих зусиль для послаблення України зсередини. З цією метою використовується, серед інших, і мовна проблема. Оскільки українська мова в Україні проголошена державною, то проросійські сили в Україні роблять все, щоб не дати їй зміцнитися в усіх регіонах країни. Особливо „мовним питанням” вони спекулюють під час президентських і парламентських виборчих перегонів, тобто під час запеклої боротьби за владу. Це – одна з головних причин проявів мовного сепаратизму, сутністю якого є фактично намагання еліт певної території

унітарної держави політично відокремитися з тим, щоби згодом створити власну державу чи приєднатися до іншої.

Феномен мовного сепаратизму в Україні ще недостатньо вивчений. Тим часом, він має свої особливості, оскільки створюється штучно певними політичними силами. З огляду на ці обставини, мовна проблема стала однією з найважливіших і завжди актуалізується в періоди зростання політичної напруги.

Вже в першій половині 1990-х років мовна проблема привернула до себе увагу всього суспільства і, звичайно ж, науковців. Окремі її аспекти висвітлювалися у працях В. Литвина, Л. Нагорної, В. Котигоренка, Я. Дашкевича, Ю. Гнаткевича, К. Бондаренка, Р. Лозинського, Ю. Балєги, О. Мишанича, О. Мальгіна, а також російських вчених, зокрема таких досить одіозних, як О. Дугін.

Вже у першій половині 1991 року проросійські політичні сили на півдні України, користуючись тим, що в цьому регіоні більшість населення у повсякденному спілкуванні використовує російську мову, зробили спробу утворити територіальне об'єднання під назвою „Українське Причорномор'я”, яке б охоплювало Одеську, Миколаївську і Херсонську області, а також Автономну Республіку Крим. Майже одночасно, 1993 року, ці політичні сили висунули нову ідею: заявили, що існує окрема національність – „одесити”. А коли так, то на теренах Одещини слід утворити автономію.

Тоді ж такі політичні сили, як Російськомовний рух Криму, Соціалістична партія трудящих Криму, Російська партія Криму та інші громадсько-політичні угруповання намагалися довести, що в Україні існує така національна меншина, як „кримський народ”. За нього вони видавали групу людей різних національностей, які спілкуються російською мовою, і для яких, як заявив Я. Дашкевич, етнічно об'єднавчим ядром є росіяни [2].

Отже, проросійські політичні сили різного гатунку, використовуючи те, що жителі південного регіону спілкуються переважно російською мовою, намагаються довести, що в межах української держави існують окремі нації („одеська”) чи народності („кримський народ”), які можуть претендувати на самостійність свого регіону. „Ідеї” на кшталт цієї провокують прояви мовного сепаратизму.

Так, у своїй праці „Истоки и перспективы украинского федерализма” кримський політолог О. Мальгін [3] ділить Україну на вісім „проблемних” регіонів – Західний, Центральний, Південно-Східний, Південний, Донецький, Закарпаття, Буковина, Крим. Він зазначає, що в одній половині з них населення розмовляє переважно російською мовою, а в іншій – українською. Оскільки ж ці регіони за мовною ознакою різні, то кожен з них має право на окремішнє існування. Інтернет-сайт, який з'явився під назвою „Федеративна Республіка - Західна Україна”, за словами О. Мальгіна, подає інформацію латинською графікою, відтак ніхто не може

сумніватися у його спрямованості. Отож, зазначає О. Мальгін, різні регіони країни об'єднує спільна мета: бути самостійними.

О. Мальгін звертає увагу й на деякі інші особливості різних регіонів країни, та все ж наголошує на мовних відмінностях як найголовніших. Згадуючи події в Сєвєродонецьку, а також виступ В. Юценка перед виборцями в Донецьку, він навмисне обходить тему сепаратизму, підмінюючи її темою федералізму. Дослідження О. Мальгіна можна вважати певною настановою для проросійських політичних сил, підказує їм, якою має бути Україна з урахуванням національних інтересів Росії.

На мовно-регіональні відмінності в Україні у праці „Розкольникки” вказує директор Міжнародного центру політичного консалтингу К. Бондаренко [4]. Він зосереджує увагу на мовно-культурних особливостях західного регіону і намагається довести, що вони не впливають на політичне життя держави, а відтак мало хто звертає на них увагу. Але в добу суспільних потрясінь мовно-регіональні відмінності намагаються використати у своїх цілях проросійські політичні сили. К. Бондаренко нагадує неодноразові заяви віце-спікера Держдуми Росії В. Жириновського, що більшу частину України, разом з Кримом, необхідно приєднати до Росії, а Галичину віддати Польщі або перетворити її на буферну зону між Росією та Європою – під російським, звичайно ж, контролем.

К. Бондаренко звертає особливу увагу на „кримську карту” ще й тому, що, на його думку, на півострові посилюється вплив кримських татар. Політолог не виключає, що років через 10 - 15 на зміну російськомовному сепаратизму в Криму прийде ідея сепаратизму кримсько-татарського.

Слід зазначити, що сепаратистські ідеї російських політиків, які час від часу з тієї чи іншої нагоди навідуються в Україну, українською владою практично ігноруються, а відтак вони безперешкодно підживлюють ідеї проросійських політичних сил в Україні, особливо в ході виборчих перегонів. Це засвідчує, зокрема, президентська передвиборча компанія 1994 року, коли кандидат у президенти Л. Кучма пообіцяв запровадити в Україні російську мову як другу державну. (Це, до речі, стало однією з причин поживавлення мовно-сепаратистських рухів в Україні на сучасному етапі). За Л. Кучму тоді віддали голоси переважно виборці російськомовних Півдня і Сходу країни, оскільки претендент на президентський пост орієнтував електорат цих регіонів на інтенсифікацію відносин з Росією.

Отже, українські політики (свідомо чи ні) поділили Україну на українськомовну і російськомовну. В такому вигляді Україна зображається навіть у деяких творах російських і українських письменників, які робили спробу передбачити її майбутнє. Так, український письменник О. Ірванець у романі „Рівне/Ровно (Стіна)”, викладач Києво-Могилянської академії Д. Губенко у повісті „Сходославія”, луганський письменник Г. Бобров у романі „Епоха мертвонароджених” та інші намагалися спрогнозувати проблеми України тоді, коли вона перестане існувати як єдине ціле. Одні письменники, враховуючи наміри та мовні уподобання майбутніх

президентів, поділили Україну на кілька держав (Республіка Галичина, Східна конфедерація, Центральна українська республіка, Крим), інші – на дві (Федеративна республіка Україна та Українська республіка) [5, с. 12].

В регіонах України (переважно західних, північних і центральних), де українська мова посідає провідні позиції, превалюють інтереси національно-демократичних сил, які орієнтуються на Євросоюз. Регіони, де популярнішою є російська мова, схильні підтримувати орієнтацію лівих і проросійських політичних сил на Російську Федерацію. Така „різновекторність” в українському суспільстві вже в першій половині 1990-х років заклала основи мовно-регіонального сепаратизму. Незважаючи на те, що „мовна ідея” Л. Кучми не була реалізована, вона все ж посіяла певний розбрат на мовному ґрунті і згодом стала засобом маніпулювання для лівих і проросійськи налаштованих політичних сил на регіональному рівні. Відтак мовний сепаратизм проявився вже 1994 року, коли в Донецькій, Луганській, Одеській і Миколаївській областях фактично було проголошено офіційний статус російської мови.

Такі мовні пріоритети і сформовані на цій основі мовно-політичні орієнтації, на думку Л. Нагорної, мають регіональний вимір і стають на заваді консолідаційним процесам [6, с. 237].

Мовно-сепаратистську ідею через десять років потому використав на президентських виборах В. Янукович. 27 вересня 2004 року під час спілкування в Києві з редакторами провідних російських ЗМІ він заявив, що „російська мова має бути діловою мовою на території України і другою державною, що вона в жодному випадку не повинна мати обмежень”. Крім того, В. Янукович висловив бажання запровадити в Україні інститут подвійного громадянства, що дало б ще більші можливості для РФ втручатися у внутрішні справи України, використовуючи жупел утиску прав російських громадян в Україні, в тому числі й мовних. Заява В. Януковича „Упевнений, подвійне громадянство буде. Створюються умови для прийняття відповідного закону” [7] засвідчила, що в Україні існують сили, які сприяють Росії у її прагненні розколоти Україну – згідно з рецептами О. Мальгіна, О. Дугіна та інших.

Мовно-сепаратистська проблема була актуальною й на парламентських виборах 2006 року, про що свідчать передвиборчі програми лівих політичних партій і блоків. Так, передвиборча програма Партії регіонів ще раз проголосила намір надати російській мові статусу другої державної. Члени цієї політичної сили заявили: „Дві мови – один народ!” [8]. Отже, деякі українські політики своїми діями свідомо наближають Україну до розколу. Отож чи слід дивуватися, що через мовно-сепаратистські настрої політичної еліти 1994 року, описані вище, а також через настрої проросійських політичних сил 1997 року, які готували законопроекти стосовно надання російській мові в Україні статусу другої державної, офіційної чи регіональної, появилися одіозні публікації, у яких говориться,

що української держави, українського народу, української мови взагалі не існує.

Такою, зокрема, є книга (1997 р.) О. Дугіна „Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії” [9]. У розділі „Внутрішня геополітика Росії” автор стверджує, що суверенітет України – небажане для Росії явище, а сама вона як самостійна держава становить величезну небезпеку для всієї Євразії. Головною проблемою для Російської Федерації, на його думку, є вирішення українського питання, оскільки Україна, за його оцінкою, не має ні особливої культури, ні географічної унікальності, ні етнічної винятковості, а відтак вона має бути невід’ємною частиною Російської держави. Всі сподівання Л. Кучми і Росії належить покласти на „донецький клан” [10].

Ідеї О. Дугіна і В. Жириновського знайшли своє продовження у статті історика М. Смоліна „Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет”. Цей автор заявляє, що найбільшою внутрішньонаціональною проблемою для росіян має сьогодні стати українське питання, нерозв’язаність якого може призвести до трагедії, розміри котрої важко уявити. М. Смолін припускає будь-які варіанти – аж до війни за югославським сценарієм. На його думку, росіяни зобов’язані заради свого майбутнього не визнавати права на існування „України”, „українського народу”, „державної мови” тощо [11, с. 12].

Чимало прихильників мовного сепаратизму з’явилося і в особі ініціаторів русинського руху: вони намагаються довести мовно-культурну та історичну окремішність „підкарпатських русинів”. Як зазначає О. Мишанич у статті „Закарпатський політичний сепаратизм: міфи і дійсність”, русини жадають створити свою „русинську мову” і державу „Рутенія”. Для реалізації цієї ідеї 1993 року було створено „Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі”, який висунув вимогу визнати Закарпаття автономною республікою, а закарпатців – окремим народом. У випадку невиконання цих вимог тимчасовий уряд, за словами автора, загрожував оголосити Підкарпатську Русь суверенною державою [12, с. 14].

Оскільки Закарпаття тривалий час перебувало у складі Австро-Угорщини, то значна частина українців, що нині називає себе підкарпатськими русинами, утворила в Угорщині свою діаспору, яка робить спроби створити свою мову. Такі намагання підтримують і русини Закарпаття. Як пише Ю. Балєга, у вищих навчальних закладах Угорщини створено кафедри „русинської” філології. „Русинською” мовою написано і видано якусь кількість творів, у яких твердиться, що до приходу угорців слов’ян за Карпатами не було, Закарпаття – земля угорська [13].

В основі такої ідеології лежить мовний сепаратизм, без якого не можна було б проугорським політичним силам доводити, що населення Закарпаття – не українці, а русини, і їхня мова не українська, а русинська, отже Закарпаття – це їхня держава, яку деякі політики не від того, щоби від’єднати від України.

В основі галицько-буковинського сепаратизму лежить теж мовний чинник, оскільки мова селян Галичини ніби суттєво відрізняється від української літературної. Зокрема, більшість русинів у повсякденні віддають перевагу говірці своєї етнографічної групи (66 %) і лише третина з них (31 %) – українській мові. Тим часом серед бойків налічується всього 10,7 % осіб, для яких рідною є говірка їх етнографічної групи [14, с. 699].

В історії Галичини, як пише Р. Лозинський у праці „Хто такі галичани і чому вони стають сепаратистами”, є все необхідне для конструювання власної державницької ідеї: досвід державотворення, „потужні постаті, вражаючі події, звичайно, стійкі патріотичні міти. Причём галичани мають свою історичну столицю Львів, що століттями була центром регіону, і який нині за етнічним складом на 90 % є українським, і більшість населення, яке говорить українською” [15]. Тож не дивно, що сепаратизувати галичан допомагають проросійські політики, що насправді суперечить проєвропейській орієнтації галичан. Це свідчить, що в Галичині з'явилися місцеві проросійські політичні сили, які пропагують ідею галицької окремішності, розуміючи, що для її підтримки у масовій свідомості галичан уже створено мовно-культурне підґрунтя, обумовлене специфікою функціонування української мови.

Окремі дослідники, висвітлюючи проблему мовно-регіонального сепаратизму, свідомо чи ні підігрують ідею регіональної окремішності і тим допомагають проросійськи налаштованим політичним силам зомбувати українське суспільство, твердячи, що самі регіони, їх мова і культура суттєво відрізняються і незрозумілі для більшості українців. Ця ідея, на наше переконання, завдає великої шкоди для єднання нації.

Як видно з викладеного вище матеріалу, в Україні мовно-сепаратистські ідеї в різних регіонах країни протягом всього періоду її незалежності вперто й системно закладалися сепаратистами з південно-східного, західного і кримського регіонів. Вони зазвичай активізувалися в період виборчих перегонів і досягли піку активності 2004 року під час гострої політичної боротьби в ході тогочасних президентських виборів. Найбільш радикально мовно-сепаратистські гасла проголошували органи місцевого самоврядування в східних областях. Так, голова Харківської облради Є. Кушнарьов заявляв, що все, що викликало події в Северодонецьку, пов'язувалося з мовною проблемою. З його слів випливало, що коли мовну проблему буде вирішено на користь російської мови, то всі інші проблеми відпадуть. Насправді ж „вирішення” цієї проблеми породило б низку інших, значно гостріших.

До „подій Северодонецька” неабияких зусиль доклала Росія. Про це свідчать, зокрема, участь у цьому зібранні мера Москви Ю. Лужкова і радника посольства РФ в Україні А. Корсуна, а також заяви проросійських політичних сил в Україні про намір створити нову Південно-Східну республіку зі столицею в Харкові [16].

Мовне питання на з'їзді в Северодонецьку, звичайно, не було головним,

воно майже не пролунало, але мусування саме цього питання сприяло наближенню цієї події. Адже відомо, що саме тоді Донецька обласна рада, висловивши недовіру Верховній Раді України, доручила губернаторові області створити й очолити її виконком та місцеву міліцію і рекомендувала районним радам створити свої виконкоми, підпорядкувавши їх виконкому облради. Позачергова сесія Донецької обласної ради 5 грудня 2004 року ухвалила рішення про проведення референдуму щодо надання Донецькій області статусу самостійної республіки у складі Південно-Східної автономії [17]. Нагадаємо, що тодішній кандидат у президенти В. Янукович заявив тоді: „Я ніколи не зраджу вас, я завжди буду йти разом з вами. І те, що ухвалите ви, буде для мене закон” [18]. Оратора підтримали представники козацької організації Луганської області. Вони заявили, що коли до влади прийде „нелегітимний президент”, то козаки „лишають за собою право на адекватні заходи, спираючись на підтримку і допомогу російських братів” [19].

Подібне рішення підтримала міська рада Одеси на чолі з тодішнім міським головою Р. Боделаном. Вона ухвалила резолюцію про створення „загонів самозахисту” з робітників, інтелігенції, студентів і „патріотів міста” для забезпечення охорони всіх життєво важливих об’єктів та органів місцевого самоврядування. Одеська міськрада вирішила: якщо в ході „помаранчевої революції” переможуть „антидемократичні націоналістичні сили”, то вона вимагатиме оголосити Одесу і всю Одеську область вільною територією, на якій діятимуть розпорядження органів місцевого самоврядування. Йшлося, отже, про створення „Новоросійського краю”. Р. Боделан тоді заявив: „Я обіцяю зробити все для того, щоб Одеса могла користуватися всіма демократичними правами. Я буду захищати інтереси міста аж до прийняття рішення про його самостійність” [20].

Щось подібне мав на увазі й Є. Кушнарьов, коли в Северодонецьку заявив про відмову перераховувати гроші до Держбюджету, про підпорядкування міліції та органів МНС обласному виконкому, про вимкнення деяких телеканалів. Всі заяви і рішення (в тому числі й мовні) керівника цієї області праві політичні сили зрозуміли як відвертий прояв сепаратизму. Ці заяви гостро засудив тодішній Голова Верховної Ради України В. Литвин. Він зазначив, що „організація і проведення місцевих референдумів з питань зміни територіального устрою всієї країни та ще й з претензією на обов’язковість їх рішень є порушенням Конституції і законів України”. Спікер виступив проти рішення облдержадміністрацій і обласних рад, які ставили за мету перебрати на себе функції центральних органів державної влади України, підпорядкувати собі органи внутрішніх справ, призупинити перерахування до Державного бюджету податків, заборонити трансляцію деяких телеканалів на своїй території [21].

Заяви деяких політиків про створення самостійних республік на базі окремих областей Півдня і Сходу країни та об’єднання їх в „державу” були репетицією розколу України. Це свідчить, що зусилля лівих і

проросійських політичних сил щодо надання російській мові статусу другої державної чи регіональної, їх мовна політика дали свої плоди: зерна проросли Северодонецьком. Мовні та інші „завдання”, сформульовані „лівими” політичними силами у передвиборчих програмах партій після подій у Северодонецьку, були відображені у виборчих програмах, зокрема, Комуністичної, Соціалістичної, Соціал-демократичної (об'єднаної) партій, а також інших проросійських партій і блоків, а саме: запровадити в Україні російську мову як другу державну. Більше того, Н. Вітренко у виборчій програмі 2006 року запропонувала проголосити Закарпаття і Галичину автономними регіонами [22].

Задекларовані наміри цих політичних сил призвели до нових проявів мовно-регіонально сепаратизму. Облради Донецька і Харкова (6 березня 2006 р.), міськради Луганська і Севастопольська (25 і 26 квітня 2006 р.), а також міськради Миколаєва і Одеси своїми рішеннями надали російській мові статусу регіональної. Проти цих рішень виступили праві політичні сили. Окремі з них на знак протесту вдалися до неординарних заходів. У Дніпропетровську, наприклад, один з націоналістично налаштованих громадян на знак протесту прикував себе до приміщення облради [23].

Незаконні рішення деяких місцевих рад сприяли поділу України за мовною ознакою, ставали на заваді поширенню української мови у східних і південних регіонах, утворювали для неї своєрідні заборонні зони. Так, місцеві адміністрації Луганської області запропонували своїм установам використовувати тільки російську мову. Тобто на всі звернення громадян України ці установи мали відповідати лише російською мовою, що означало практичну заборону державної мови не тільки на Луганщині, а й певною мірою позбавлення її державного статусу в інших регіонах. Це стало прецедентом для Севастополя, що було підтверджено рішенням міської ради, яка запропонувала державним установам, органам місцевого самоврядування, підприємствам і організаціям усіх форм власності користуватися у своїй діяльності лише російською мовою.

Такі екстремістські заходи стоять на заваді консолідації української нації, їх ініціатори свідомо роз'єднують країну. Абсурд: Севастопольська міськрада заборонила перекладати українською мовою назви площ і вулиць міста, що в реальних умовах Севастополя означає заборону української мови як державної [24].

Проти мовно-сепаратистського розколу України не раз застерігав Президент України В. Ющенко. 13 лютого 2005 року у своєму виступі в Донецьку він висловився так: „Моє головне послання, з яким я приїхав сюди, у край абсолютно український, – жодна патологічна ідея про сепаратизм, що належить хворим людям, не матиме розвитку. Я вам це обіцяю. Це не жарти. Ці люди відповідатимуть перед законом. Я доживу до того часу, коли ці люди відповідатимуть перед судом за ті марення, які вони принесли в українське суспільство” [25]. 30 травня 2006 року під час зустрічі з журналістами в тому ж Донецьку В. Ющенко заявив:

„У такому контексті, як її (мовну проблему – **авт.**) політично висувають, цієї проблеми не існує” [26]. А під час урочистостей, присвячених 150-річчю від дня народження І. Франка, 27 серпня 2006 року у Львівській області Президент заявив: „Втрата мови - це втрата нації, це втрата основ національного будівництва, і тому ми в цьому питанні проводимо ту політику, яка відповідає європейським стандартам. У нас є єдина державна мова - вона є і буде українською” [27].

З позицією Президента цілком погоджуються його однопартійці. Так, член політради „Нашої України” Б. Безпалий стосовно запровадження у південних і східних регіонах російської мови як регіональної сказав, що такі дії місцевих адміністрацій виходять за межі їх повноважень, викликають в країні напругу і мовно-регіональний сепаратизм, що загрожує територіальній цілісності держави. Від цього, на його думку, недалеко й до наступного кроку – виходу зі складу України з перспективою подальшого входження до складу іншої держави.

Отже, запровадження у деяких областях України російської мови як регіональної загрожує Україні мовно-політичним розколом, а відтак і можливістю ліквідації української державності. Мовний сепаратизм є своєрідним засобом шантажу з боку місцевих еліт. Їхні дії були визнані незаконними і скасовані органами прокуратури і Міністерством юстиції 10 травня 2006 року. Проте від цих рішень, як заявила народний депутат України від Партії регіонів О. Лукаш, ні облрадам, ні самій партії ні холодно, ні спекотно: „регіонали” ніколи не відступлять від своїх позицій” [29].

Подібної позиції дотримуються й інші проросійські політичні сили. Так, члени кримської молодіжної організації „Прорив” на чолі з своїм лідером О. Добичиним вітають запровадження російської мови як другої державної в регіонах України. До реалізації цих намірів вони підштовхують і русинів Закарпаття: заради досягнення їх мети „проривці” закликають вдаватися до мітингів, пікетів, влаштування наметових містечок. Такі поради були висловлені на Міжнародній науково-практичній конференції „Карпатська Русь – духовність і культура” 2006 року в Ужгороді [30].

Гра у мовну політику становить певну небезпеку для молодой української державності. Не важко передбачити, що може статися, якщо державна влада й далі робитиме вигляд, що нічого особливого не відбувається. Голова Київського фонду ім. Олекси Гірника „Українським дітям – українське слово” народний депутат України Ю. Гнаткевич зазначав, що наболіла мовна проблема „не тільки не цікавить місцеву владу і Міністерство освіти і науки, більше того, вони не збираються порушувати її ніколи.., бо чим менше української мови в регіоні, тим менше там голосів за „помаранчевих”, і навпаки. Якщо Президент В. Ющенко та уряд Ю. Тимошенко не проголосять курс на національне відродження, то Україну буде постійно лихоманити загроза розколу української нації на дві нації і, зрештою, загроза розпаду держави на дві держави” [31, с. 6, 8].

Такий висновок дає відповідь на три запитання: „Чому Російська Федерація має одну державну мову, але багато представників її політикуму наполягає на двомовності для унітарної української держави?“, „Чи не станеться в Україні (у випадку запровадження двох державних мов) провокації сепаратизму?“, „Як позначиться державна двомовність на перспективах соборності української держави?“, які ставить у дослідженні „Версії державної національно-мовної політики як ризики” доктор політичних наук В. Котигоренко [32]. Тим часом, зазначає автор цього дослідження, населення України мовну проблему не вважає актуальною. Вона, на думку пересічних громадян, надумана, нав’язана політиками. Це підтверджують і висновки всеукраїнського репрезентативного соціологічного опитування, проведеного 2006 року: 52 % респондентів мовну проблему вважають неактуальною [33].

Висновок, отже, напрашується сам по собі: мовна проблема в Україні створюється штучно в кабінетах вороже налаштованих до української державності осіб, які прагнуть будь-якою ціною прийти до влади і утримати її.

Ця проблема не дає спокою й національно-демократичним силам. Так, КУН і тернопільське товариство „Просвіта” на засіданні „круглого столу” на тему „Мовний сепаратизм в Україні як загроза державності” (червень 2006 р.) ще раз нагадали всім патріотичним силам, а також Президентові В. Ющенку та уряду України, що дії проросійськи налаштованих політичних сил загрожують національній безпеці України [34].

Мовно-сепаратистські рухи в Україні були також різко засуджені Блоком Юлії Тимошенко, лідер якого заявила, що дії Харківської, Донецької, Одеської та Луганської облрад були спровоковані виборчим штабом В. Януковича, який закликав до розколу держави, розпалював ворожнечу за мовною та іншими ознаками. Такі заклики, на її думку, мали на меті послабити Україну, її державну безпеку, зробити її зручною для зовнішнього втручання й маніпулювання, зберегти владу кланів і безправ’я громадян [35].

Вивчаючи природу мовного сепаратизму в Україні, Б. Бойко дійшов висновку, що його розвиток планувався проросійськими політичними силами заздалегідь. У дослідженні „Україна: остання війна за незалежність” він зазначає, що „в Україні реалізується детально опрацьований тотальний глобалістський проект, який має два протилежні вектори – західний і східний, в результаті реалізації якого Україна втратить свою незалежність назавжди і незворотно, і її ніколи вже не буде” [36]. На думку Б. Червака (праця „Мовна війна”), мовна проблема в Україні має свої особливості. Мовний сепаратизм у недалекому минулому, зазначає дослідник, мав оборонний характер, його гасла використовувалися як захист від можливого приходу до влади „націоналіста” В. Ющенка. Нині сепаратисти перейшли у наступ, намагаючись надати російській мові статус регіональної. Аналізуючи чинники мовно-регіонального сепаратизму,

Б. Червак доходить висновку, що в сучасному сепаратистському русі в Україні важливу роль відіграють російські політики, такі, зокрема, як В. Жириновський і К. Затулін, котрі на українських телеканалах виголошують провокаційні заяви про необхідність відновлення Російської імперії та включення до її складу східних і південних областей України. Таку діяльність Б. Червак кваліфікує як підривну. Водночас, на думку дослідника, глава української держави не може належним чином відреагувати на це явище, оскільки він позбавлений необхідних механізмів адекватного та ефективного реагування на зазначені події [37]. До речі, саме проросійські політичні сили позбавили Президента важелів, які дали б йому можливість у цій ситуації вживати необхідних заходів.

Проросійські політичні сили створюють й міфи про те, що російськомовних громадян в Україні обмежують, не дають їм можливості здобувати освіту російською мовою, силою примушують вивчати українську мову. Росіянам та іншим національним меншинам вони нав'язують думку, що в Україні існують регіони, густо населені росіянами, а також окремі субнації (одесити, кримський народ, підкарпатські русини тощо), які мають своєрідну мову, культуру, а відтак і право на відокремлення від української держави.

З вищенаведеного зрозуміло, що мовно-політична ситуація в Україні пов'язана, передусім, з боротьбою за державну владу, заради якої проросійські політичні сили готові принести в жертву не тільки українську мову, а й українську державність.

Література:

1. Кір'яков П. О., Лускалова К. Є., Литвиненко В. І. Україна в російських геополітичних концепціях. <http://www.niss.gov.ua/book/panorama/kiryak.htm>.

2. Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Нація і держава. – 10 травня 2007.

3. Мальгин О. Истоки и перспективы украинского федерализма. <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1400#t9>.

4. Бондаренко К. Розкольник. – Український діловий тижневик „Контракти”. – № 6. – 09. 02. 2004.

5. Чаленко О. Они раскололи Украину // Сегодня. – 28 листопада 2007.

6. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с. – С. 237.

7. Кисельова Ю., Скорик М. Російський пленер українського виборчого рельєфу. 06/10/2004 <http://president.com.ua/modules.php?name=News&file=print&sid=991>.

8. Жіноче „ні” Януковича. http://www.4post.com.ua/elections_2007/print/21767.html.

9. Дугин О. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. –

М.: Арктогея, 1997. - 608 с.

10. Там само.

11. **Смолин М.** Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. - Москва, 1998. - С. 12.

12. **Мишанич О.** Закарпатський політичний сепаратизм: міфи і дійсність // Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції. - „Гражда”: Ужгород, 1994.

13. **Балега Ю.** Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Вибори Президента України в контексті міжнаціональних і міжконфесійних відносин. Матеріали моніторингу. - Київ, 2005. - Вип. 2. - С. 61 - 67.

14. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. - К.: МАУП, 2005. - 792 с.

15. **Лозинський Р.** Хто такі галичани і чому вони стають сепаратистами. <http://www.jilviv.ua/n23texts/lozynskyj.htm> 2001.

16. **Горбач В.** Хроніка української революції 28 листопада 2004 р. http://www.ieac.org.ua/index.php?id=7&ch_id=10&ar_id=2632&as=0.

17. Там само.

18. **Смирнов С.** Сепаратизм від Януковича. - 29 листопада 2004 р. <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2004/11/29/501/>.

19. **Притикін О.** Загони за Януковича? http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2004/12/041219_yanukovych_squads.shtml.

20. Одесса собирает деньги на валерьянку // Зеркало недели. - 4 - 10 декабря 2004.

21. **Литвин В. М.** Україна-2004. Події. Документи. Факти. - Медія: Київ, Т. 2. - 2005. - С. 404 - 411.

22. **Конотопцев О.** Передвиборчі програми як відбиття перспектив розвитку місцевого самоврядування в Україні <http://www.cpp.org.ua/aspekts/87/198>.

23. **Червак Б.** Мовна війна. - 29.05.06 <http://cun.org.ua/ukr/content/view/1300/31/>.

24. **Горянин Я.** Пошесть мовного сепаратизму. - 7 червня 2006. http://www.homin.ca/news_view.php?category=politics&news=26&lang=ua.

25. **Гармаш С. В.** Ющенко у Донецьку не чекали. <http://www.dt.ua/1000/1550/49224/13.02.2005>.

26. В. Ющенко не натрапляватиме силовиків на язичників. 30 травня, 2006. <http://www.expres.ua/articles/2006/05/30/8385/>.

27. В. Ющенко: російська мова не буде державною. 27 серпня 2006. <http://ua.korrespondent.net/ukraine/274771>.

28. **Ихельсон Е.** Русский марш юго-востока // Сегодня. - 19 мая 2006.

29. Там само.

30. **Гірник О.** Сепаратизм „по-русинськи”, або Фантазії протоєрея Сидора. <http://www.patriyarkhat.org.ua/ukr/archive/article;190;392/>.

31. **Гнаткевич Ю.** Що сказав би Олекса Гірник російському послові? //

Голос України. - № 16. - 29 січня 2008.

32. **Котигоренко В.** Версії державної національно-мовної політики як ризики // Історичний журнал. - К.: „Вища школа”, 2007. - № 5.

33. Там само.

34. Тернопільська „Просвіта” вважає, що „мовний сепаратизм в Україні є загрозою державності” <http://www.ukrpost.biz/articles/2006/06/23/7805/>.

35. Україна – єдина й неподільна. Сепаратистів – до відповідальності! Заява Блоку Юлії Тимошенко. - 21 січня 2006 <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/promova-31>.

36. **Бойко Б.** Україна: остання війна за незалежність (аналітичне дослідження). - Коростень. Редакція газети „Вечірній Коростень”: 2005. - 158 с.

37. **Червак Б.** Мовна війна. - 29.05.06 <http://cun.org.ua/ukr/content/view/1300/31/>

Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках

Юрій Якименко,

директор політико-правових програм
Українського центру економічних і політичних досліджень
ім. О. Разумкова

В останні роки політичні процеси в Україні відзначаються особливим динамізмом та гостротою. У 2004 - 2007 роках країна пережила три загальнонаціональні виборчі кампанії – президентську 2004 року, виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування 2006 року і дострокову парламентську 2007 року. Однією з найхарактерніших особливостей усіх цих кампаній стало активне використання політичними силами соціально-культурних відмінностей між різними регіонами країни. У статті здійснюється спроба аналізу передумов і причин виникнення цього явища. На підставі даних соціологічних опитувань досліджується зв'язок між особливостями соціально-культурної ідентичності громадян та їх політичними симпатіями, робляться висновки і прогнози щодо можливого впливу соціально-культурного чинника на розвиток партійної системи України в перспективі.

Аналіз розвитку політичних процесів в Україні протягом 2002 – 2007 років, зокрема, характеру президентської кампанії 2004 року, кампаній з виборів до Верховної Ради України та їх результатів [1], засвідчує наявність помітних змін у партійній системі країни [2].

В першу чергу слід відзначити масштабну ротацію серед політичних сил, які добилися найбільших політичних симпатій громадян. Частина партій, утворених на початку та в середині 1990-х років, значно знизила свій вплив на політичній арені і зберегла присутність у Верховній Раді переважно завдяки „символічному потенціалу” (наприклад, КПУ та НРУ). Інша частина (наприклад, СДПУ(о), НДП, ВО „Громада”) взагалі поступилися місцем серед лідерів іншим політичним силам. Водночас у 2002 – 2007 роках в партійній системі поступово сформувалася нова група лідерів, до якої нині входять три провідні політичні сили – Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко і блок „Наша Україна – Народна самооборона”.

Інші політичні сили, представлені у Верховній Раді або здатні змагатися за місце в ній (КПУ, Блок В. Литвина, СПУ, ПСПУ) за рівнем підтримки не можуть конкурувати з трійкою лідерів.

Найбільш значущою зміною якісного характеру останніх років стала поляризація партійної системи на підставі чітко вираженої регіональної локалізації електоральної бази основних політичних сил, створення двох конкуруючих „центрів тяжіння” – Партії регіонів, з одного боку, та блоків Ю. Тимошенко і „Наша Україна – Народна Самооборона” – з іншого. При цьому потенціал інших політичних сил явно недостатній для того, щоб самостійно конкурувати з ними як „третя сила”. Відтак вони змушені або приєднуватися до лідерів (при цьому, як засвідчило входження КПУ і СПУ до коаліції з Партією регіонів після виборів 2006 року, ідеологічний чинник відходить на другий план), або зосереджуватись на виробленні ефективної стратегії самозбереження.

Така особливість партійної системи є наслідком політизації та інституціоналізації відмінностей, що існують між різними регіонами країни і їх населенням [3]. По суті, йдеться про регіоналізацію політичного простору країни, коли симпатії до політичних акторів (політичних партій і блоків та окремих політиків) формуються на підставі їх ідентифікації з регіональним колективним „ми” на противагу іншому регіональному колективному „вони”.

Регіональні відмінності політичних симпатій громадян не нове для України явище. Це засвідчують результати парламентських і президентських виборів, що проводилися після набуття Україною незалежності. Президентські вибори в цьому випадку більш показові, що не в останню чергу зумовлюється їх двотуровим характером [4]. Симпатії громадян різних регіонів до політичних партій теж відрізнялися: на Заході традиційно вищою була підтримка партій національно-демократичного спрямування, тоді як на Сході і Півдні голосували переважно за ліві сили, а в Центрі симпатії виборців ділили національно-демократичні та лівоцентристські партії.

Регіоналізація політичних симпатій громадян характерна і для багатьох інших країн (Бельгія, Іспанія, Італія). Як зазначає Д. Карамані, „...підтримка партій є індикатором інтенсивності територіального характеру політичних поділів (cleavages), що виникають з національної та індустріальної революцій, включно з поділами по лінії „центр - периферія”, культурними поділами (мовно-етнічними і релігійними зокрема), соціально-економічними поділами, як „місто - село” та „ліва - права” опозиція, між найманими працівниками, з одного боку, і роботодавцями та власниками – з іншого” [5].

Водночас протягом 1994 – 2002 років результати виборів в Україні не давали підстав говорити про наявність розколу країни стосовно різних політичних симпатій громадян у різних регіонах. Так само не сприймалися як розкол результати цих виборів і самими громадянами. Ситуація

принципово змінилася в ході президентської кампанії 2004 року. Так, за даними соціологічних опитувань, у квітні 2005 року наявність розколу українського суспільства на дві ворогуючі частини визнала майже половина (47,4 %) громадян [6].

Окрім того, регіональний розподіл голосів між двома кандидатами, що вийшли до другого туру президентських виборів 1994 і 1999 років, не мав безпосередньої кореляції з симпатіями до політичних партій і блоків, що відображалися б у результатах наступних за президентськими виборів до Верховної Ради. Але така кореляція виникла після президентських виборів 2004 року. В. Ющенко тоді переміг у 17 регіонах України, переважно на Заході і в Центрі України, В. Янукович – у 10 – на Сході і Півдні. На виборах 2006 і 2007 років у регіонах, де переміг В. Ющенко, перше місце посіли БЮТ і „Наша Україна”, які підтримували його в президентській кампанії. Відповідно, у регіонах, де переміг В. Янукович, перше місце на обох парламентських виборах посідала очолювана ним Партія регіонів.

Ключем до розуміння цього явища є специфічні риси, які мали усі три виборчі кампанії 2004 – 2007 років. По-перше, в них основними темами суспільних дискусій стали не шляхи вирішення пріоритетних для громадян соціально-економічних проблем (хоча соціальні обіцянки також відігравали важливу роль), а питання, щодо яких між громадянами різних регіонів існують протилежні погляди, відтак вірогідність компромісу дуже низька. По-друге, учасники кампаній свідомо наголошували на наявності цих розбіжностей та їх непримиренному характері, протиставляючи жителів одних регіонів іншим [7].

Зокрема, під час виборчої кампанії 2006 року у програмах понад половини політичних партій і блоків були (у різних варіантах обсягу і змісту) теми, в оцінці яких існують суттєві міжрегіональні відмінності і які мають значний конфліктогенний потенціал. Це, зокрема, питання статусу російської мови, підтримка тієї чи іншої гілки українського православ'я, пріоритетний вектор зовнішньої політики України, ставлення до можливого вступу України до НАТО, оцінка діяльності ОУН-УПА. До них додалася й тема федералізації України чи більшої автономізації її регіонів, хоча в 1996 – 2002 роках вона була практично знята з порядку денного.

За висновками соціологів, ці теми не належать до числа тих, які найбільше цікавлять громадян України [8]. Однак, як засвідчили результати виборів, їх використання давало відповідним політичним силам очікуваний електоральний ефект. Наприклад, на завершальному етапі виборчої кампанії 2007 року Партія регіонів вдалася до активного використання такої технології, як збір підписів громадян за проведення всеукраїнського референдуму з питань надання російській мові статусу другої державної, а також позаблокового статусу України [9]. Це дало партії можливість мобілізувати власних прихильників за досить несприятливих умов (в першу чергу – зростання цін на деякі важливі

продукти харчування, відповідальність за яке опоненти покладали на діяльність Кабінету Міністрів, очолюваного лідером партії В. Януковичем) і в підсумку здобути на виборах перше місце. Ефективне використання політичними силами „суспільно-конфліктних” тем було б неможливим, якби ці теми не мали достатнього „мотиваційного потенціалу”, не впливали на політичний вибір громадян [10].

Зрозуміло, що тривале використання політичними партіями і блоками такого інструментарію може мати значні негативні наслідки для суспільства. Адже, за висновком М. Дюверже, „будь-яка система партій являє собою рамки, що приписуються громадській думці, які її формують і деформують водночас. Зазвичай систему партій, що існує в країні, розглядають як похідне від структури її громадської думки. Однак з рівними підставами можна стверджувати й протилежне: структура громадської думки є наслідком системи партій – такої, як вона склалася в результаті історичних обставин, політичного розвитку й усієї сукупності складних чинників...” [11].

В першу чергу, йдеться про такі наслідки, як фіксація деяких стереотипів сприйняття громадянами одних регіонів жителів інших, гальмування процесу формування загальнонаціональної ідентичності громадян України та української політичної нації. Це робить правомірною постановку питання про відповідальність політичних сил за застосування такого інструментарію.

Водночас, з точки зору політичної доцільності, використання політичними партіями таких тем цілком виправдане, оскільки це найпростіший засіб відокремлення і утримання „свого” електорату, що уможливорює реалізацію політичними силами головної мети існування – здобуття політичної влади. Як зазначають С. Ліпсет і С. Роккан, „партії справді постійно опиняються перед необхідністю робити стратегічний вибір між старими і новими поділами. Вони втягуються в конкуренцію, намагаючись політизувати поділи, найбільш сприятливі для них, і не політизувати ті, які їм не сприяють” [12].

У цьому випадку, очевидно, якраз і спостерігаємо перехід від політизації одного поділу, який не є сприятливим для політичних партій, до іншого. Адже переважній більшості вітчизняних політичних партій і досі не вдалося сформувати усталену соціальну базу саме на підставі поділу українського суспільства за соціально-економічними ознаками, майнового розшарування, стати виразником інтересів певної соціальної верстви і в такий спосіб „відокремити” власний електорат від прихильників інших партій [13]. Як свідчать результати дослідження Центру ім. О. Разумкова, проведеного напередодні виборів 2006 року, практично всі партії – лідери виборчих перегонів (крім КПУ та почасти СПУ) могли, з формальної точки зору, претендувати на роль представників середнього класу, оскільки представники цієї категорії (виокремленої за самооцінкою громадян) становили відносно найбільшу частку їх прихильників [14].

Тому провідні політичні сили вдалися до політизації іншого поділу – на основі соціально-культурних відмінностей між жителями різними регіонів країни [15]. Цей поділ, враховуючи історію та геополітичне становище України, набагато більш виразний і чітко локалізований географічно.

Дані соціологічних досліджень, проведених напередодні і під час виборчих кампаній 2006 та 2007 років [16], дозволяють створити досить повну картину того, наскільки міцно пов'язані між собою особливості соціально-культурної ідентичності громадян та, відповідно, їх політичні симпатії.

Соціологічні дані дають змогу оцінити цей зв'язок з двох точок зору. Згідно з першою з них, досліджуються особливості ставлення прихильників різних політичних сил до певних проблем, відмінності у поглядах на які зумовлені різницею соціально-культурних орієнтацій громадян різних регіонів. Згідно з другою точкою зору, досліджується зв'язок між політичним вибором і певними особливостями соціально-культурної ідентичності громадян, які також мають виразні регіональні відмінності.

Для аналізу було обрано чотири теми: мовне питання, належність до культурної традиції, зовнішньополітичні орієнтації громадян, сприйняття ними розбіжностей між різними регіонами України. В якості об'єктів політичних симпатій визначено чотири політичні сили, які подолали виборчий бар'єр на виборах до Верховної Ради України 2007 року, і представляють парламентські „полюси”: БЮТ і НУ – НС, з одного боку, і партія регіонів та КПУ – з іншого [17]

Мовне питання

Мовне питання є одним з найбільш дискусійних і чутливих у політичних дебатах останніх років. Географія використання української і російської мов на території України практично повністю корелює з політичними уподобаннями жителів регіонів, що дозволяє розглядати це питання як центральне у формуванні ідейно-політичних пріоритетів.

Ця теза цілком підтверджується результатами соціологічних досліджень. Так, серед прихильників Партії регіонів і КПУ більшість становлять громадяни, для яких рідною мовою є російська (їх, відповідно, 43,2 % та 39,7 %) або і українська, і російська мови (відповідно, 26,7 % та 28,9 %). Серед прихильників БЮТ і НУ-НС переважна більшість визнала, що для них рідною мовою є українська (відповідно, 74,5 % та 80,7 %).

З іншого боку, серед громадян, які вважають рідною українську мову, майже половина (48,2 %) є прихильниками БЮТ та НУ – НС (відповідно 26,1% та 22,1%); питома вага прихильників Партії регіонів та КПУ є нижчою (відповідно 18,3% і 2,7%). Натомість серед тих, хто вважає рідною російську мову, кількість прихильників Партії регіонів становить 54,5 %, КПУ – 7,1 %. Симпатії до БЮТ і НУ – НС виявили серед цих громадян лише 10,5 % (6,4 % та 4,1 %, відповідно).

Вищими є частки прихильників Партії регіонів і КПУ серед громадян, які вважають рідними і російську, і українську мови – білінгвів (відповідно 40,5 % і 6,2 %); натомість частки прихильників БЮТ та НУ – НС – відповідно 12,7 % і 7 %.

Особливо показовим є питання надання російській мові статусу другої державної, яке активно використовувалося під час парламентських виборів 2006 – 2007 років [18].

Так, серед прихильників Партії регіонів (так само, як і серед електорату КПУ) більшість підтримують надання російській мові статусу другої державної (відповідно, 51,9 % і 53,5 %). У свою чергу, серед прихильників БЮТ і НУ – НС виразно домінують прихильники збереження нинішнього статусу мов, де українська мова є єдиною державною. Їх, відповідно, 65,8 % і 74,4 %.

Розподіл відповідей прихильників політичних сил корелює з розподілом політичних уподобань громадян відповідно до їх поглядів на статус мов. Так, серед громадян, які підтримують державний статус і української, і російської мов, понад половина (53,8 %) висловили прихильність до Партії регіонів, 7,8 % – до КПУ, яка також висувала ці гасла. Ці частки значно перевищують рівні підтримки відповідних політичних сил у середньому по масиву опитаних [19].

Серед прихильників збереження нинішнього статусу мов (українська – єдина державна, російська і мови інших національних меншин можуть використовуватися на побутовому рівні) – 30,2 % віддають перевагу БЮТ, 26,8 % – НУ – НС. Симпатиків Партії регіонів та КПУ серед них помітно менше – відповідно, 12,4 % та 2 %.

Прихильники „м’якого” варіанту двомовності (українська – державна мова, російська – офіційна в окремих регіонах України) дещо більшою мірою тяжіють до Партії регіонів (36,1 %). Дещо відрізняється від середнього значення по масиву опитаних частка прихильників БЮТ (15,8 %), а також НУ – НС (9,5 %).

Досить показовим є розподіл політичних симпатій прихильників статусу російської мови в Україні як єдиної державної, хоча таких громадян виявилось всього 1,8 %. Половина з них (50,8 %) засвідчили прихильність до Партії регіонів, 13 % – КПУ. Частка прихильників БЮТ серед них виявилася лише 4,1 %, НУ – НС – 3,1 %.

Належність до культурної традиції

Виразні відмінності існують серед прихильників провідних політичних сил в питанні віднесення себе до певної культурної традиції. Так, серед прихильників БЮТ і НУ – НС понад три чверті становлять представники української культурної традиції (відповідно, 75,1 % і 76,2 %). На другому місці – представники європейської культурної традиції, хоча їх значно менше (відповідно, 11 % і 9 %).

Серед прихильників Партії регіонів відносно більшість становлять

прихильники української традиції (44,3 %). За ними йдуть представники радянської (28,1 %) та російської (17,8 %) культурних традицій. Серед прихильників КПУ на першому місці представники радянської традиції, які становлять ледве не половину (47 %). До української традиції віднесли себе 29,5 % прихильників комуністів, до російської – 17,9 %.

З іншого боку, серед громадян, які відносять себе до української культурної традиції, 42 % є прихильниками БЮТ (23,4 %) і НУ – НС (18,6 %), кожен четвертий (24,8 %) засвідчує симпатії до Партії регіонів. Частка прихильників КПУ становить 2,3 %.

Більшу прихильність до БЮТ і НУ – НС виявляють також громадяни, які відносять себе до загальноєвропейської культурної традиції (відповідно, 31 % і 20 %); прихильники Партії регіонів серед них становлять лише 16,3 %.

Представники російської і радянської культурних традиції тяжіють до Партії регіонів і КПУ. Серед представників російської традиції підтримують Партію регіонів 56,9 %; КПУ – 8,1 % (симпатиків БЮТ серед них 4,1 %, НУ – НС – 2,8 %). Серед представників радянської традиції Партії регіонів симпатизують 47,2 %, КПУ – 11,1 %. Прихильність до БЮТ засвідчують 7,4 %, до НУ – НС – 6,7 %).

Зовнішньополітичні орієнтації

Проблема визначення пріоритетного вектора зовнішньої політики України, так само, як і питання статусу мов, може вважатися однією з найбільш контрверсійних у політичному сенсі.

Так, для 69 % прихильників Партії регіонів і 74,3 % прихильників КПУ пріоритетним напрямом зовнішньої політики України мають бути відносини з Росією. Частка прихильників „західного” вектора (відносини з ЄС та США) серед них становить в сумі, відповідно, 10,7 % та 7,2 %. Серед прихильників БЮТ 59 % надає перевагу стосункам з ЄС і США (57,1 % та 1,9 % відповідно), серед прихильників НУ – НС – 61,6 % (60,2 % та 1,4 %).

В цьому питанні так само існує кореляція з розподілом відповідей на запитання щодо політичних уподобань громадян залежно від їх зовнішньополітичних орієнтацій.

Так, серед прихильників російського вектора як пріоритетного у зовнішній політиці України питома вага прихильників Партії регіонів і КПУ 2007 року (відповідно, 54,7 % та 8,3 %) помітно перевищувала середній рівень підтримки цих політичних сил. Серед прихильників пріоритетності стосунків з країнами ЄС значно вищою (відповідно, 27,7 % і 33,5 %), порівняно з середнім рівнем підтримки цих блоків, була частка прихильників НУ – НС і дещо вищою – БЮТ.

Сприйняття відмінностей між регіонами України

Серед прихильників БЮТ і НУ – НС переважна більшість (відповідно, 68,3 % і 73,8 %) повністю чи скоріше не згодні з тезою, згідно з якою

Юрій Якименко

відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій західних і східних українців є настільки великими, що їх можна вважати двома різними народами. Серед електорату Партії регіонів і КПУ прихильники цієї точки зору теж становлять більшість, проте їх частки помітно менші (відповідно, 54,9 % та 57,6 %).

З іншого боку, серед громадян, які цілком або скоріше згодні з тезою про західних і східних українців як про „два різні народи”, помітно вищими є симпатії до Партії регіонів та КПУ (серед „цілком згодних” прихильники ПР становлять 45,6 %, прихильники КПУ – 6,3 %, серед „скоріше згодних” – відповідно, 41,3 % і 5,5 %, що перевищує середні рівні підтримки цих політичних сил).

Наведені дані засвідчують, що існує досить чітка залежність між мовними і політичними уподобаннями громадян: чинник російської мови як рідної (однієї або поряд з українською) пов’язаний з прихильністю до Партії регіонів і КПУ; української мови – з симпатіями до БЮТ і „Нашої України”. Природно, що прихильність до підвищення статусу російської мови відповідає відчутно вищій прихильності до Партії регіонів чи КПУ, тоді як прагнення до збереження нинішнього статусу мов поєднується з симпатіями до БЮТ чи НУ – НС.

Зв’язок політичних симпатій і культурних традицій громадян певною мірою відрізняється від того, що є характерним для мовних характеристик. Належність до української традиції характерна переважно для БЮТ і „Нашої України”, хоча серед прихильників Партії регіонів відносно більшість теж становлять її представники. Однак радянська і російська культурні традиції значно більше асоціюються з прихильністю до Партії регіонів і КПУ.

Досить однозначним є зв’язок зовнішньополітичних орієнтацій і політичних уподобань. У цьому випадку проглядається практично біполярний розподіл: „російський” вектор пов’язаний з прихильністю до Партії регіонів і КПУ, „західний” – з підтримкою БЮТ і „Нашої України”.

Існує певний зв’язок між оцінкою міжрегіональних відмінностей та їх можливих наслідків і політичними орієнтаціями громадян: з визнанням відмінностей скоріше корелюють симпатії до Партії регіонів і КПУ.

В підсумку можна умовно виокремити два комплекси уявлень, наявність яких відображається у певних політичних симпатіях. Перший – „російська мова; російська або радянська культурна традиція; російський вектор зовнішньої політики” – Партія регіонів і КПУ. Другий – „українська мова; українська або європейська культурна традиція; західний вектор зовнішньої політики” – БЮТ і „Наша Україна”.

Звичайно, в цьому випадку можна говорити про певні, досить умовні, теоретичні конструкції, оскільки можуть існувати й деякі „гібридні” форми. Зрозуміло, що не можна використовувати їх для характеристики

усього електорату названих політичних сил, так само, як визначені в них якості не обов'язково є атрибутами кожного прихильника цих партій чи блоків. Проте наведені соціологічні дані дають можливість стверджувати, що зв'язок відповідних ознак і політичних симпатій справді існує.

Враховуючи характер перебігу процесів у різних сферах суспільного життя, що можуть впливати на соціально-культурні орієнтації громадян, можна прогнозувати наступний вплив цього чинника на подальший розвиток партійної системи України.

1. Як свідчать результати соціологічних досліджень, такі аспекти соціально-культурної ідентичності громадян, як їх мовні преференції, віднесення себе до певної культурної традиції, певні світоглядні позиції, зокрема, оцінки історичного минулого, зовнішньополітичні орієнтації, змінюються досить повільно [20]. Тому **вплив зазначеного чинника на партійну систему спостерігатиметься ще досить тривалий час.**

2. Практично з усіх питань, згаданих у цій статті як „суспільно конфліктні”, позиції сторін є протилежними. „Серединна”, чи компромісна позиція з цих питань навряд чи буде прийнята більшістю представників як однієї, так і іншої сторони (це опосередковано підтверджує поразка Народного блоку В. Литвина на парламентських виборах 2006 року, який намагався зіграти роль „миротворця” між конфліктуючими „помаранчевими” і „синьо-білими” силами). **Це здійснюватиме на партійну систему поляризуючий вплив, змушуючи політичні сили обирати з відповідних питань позиції, ближчі до крайніх.**

3. Зрозуміло, що певні дії різних інститутів влади у внутрішньо- та зовнішньополітичній сфері, що стосуються відповідних „чутливих” питань, будуть по-різному сприйматися носіями різних світоглядних позицій. Очевидно, що здійснення владою активних дій у певній сфері без врахування позиції частини населення, яка має протилежні погляди (наприклад, поширення сфери вжитку української мови, надання офіційного статусу ОУН-УПА, приєднання України до Плану дій з набуття членства в НАТО тощо), по-перше, надалі фіксуватиме лінію поділу (а можливо й поглиблюватиме останній), по-друге, стимулюватиме відповідні політичні сили до того, щоб активно виступати на захист „незадоволених”. Таким чином, **відповідні лінії поділу можуть стати і лінією протистояння між владою й опозицією, незалежно від того, які політичні сили представлятимуть ту чи іншу сторону.**

4. Значний збіг схем географічної локалізації сторін у відповідних поділах, що відображається в чіткому регіональному розподілі політичних симпатій громадян України, та відзначена вище проблематичність вироблення компромісних позицій **роблять проблематичним утворення в найближчий час політичної сили, яка була б загальнонаціональною не за своїм формально-правовим статусом та організаційно-структурними характеристиками, а за рівнем підтримки громадян у різних регіонах.**

5. Хоча вплив такого поділу й надалі залишатиметься значним, на розподіл політичних симпатій громадян, а відтак і на подальшу еволюцію партійної системи, впливатимуть й інші чинники. Найголовнішим з них, як засвідчує досвід 2006 – 2007 років [21], є відчутні для пересічних громадян соціально-економічні результати перебування тих чи інших політичних сил при владі або очікування суттєвих змін на краще від їх приходу до влади. Відхід провідних політичних сил від використання соціально-культурного поділу як головного відкриття можливості для змін у партійній системі на підставі інших, зокрема, соціально-економічних поділів.

Література:

1. У цьому контексті йдеться про вибори за партійними списками, за якими, згідно з чинним законодавством, на парламентських виборах 2002 року обиралася половина депутатів Верховної Ради України, на виборах 2006 і 2007 років – увесь склад парламенту.

2. Для цілей цієї статті виходимо з визначення партійної системи, даного Дж. Сарторі: „Партійна система – це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями. Вона спирається на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших партій” (цит. за: Шведа Ю., Теорія політичних партій і партійних систем. Львів, 2004., с. 388). Згідно з цим визначенням, до складових партійної системи України нами віднесено політичні партії і блоки, які були представлені у Верховній Раді України I – III скликань, а також ті, за виборчі списки яких проголосувало не менше 1 % виборців на виборах до Верховної Ради України IV – VI скликань.

3. При визначенні регіонів і поданні даних соціологічних досліджень використовується такий регіональний поділ: Захід — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Південь — АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Центр — Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Схід — Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

4. Так, на президентських виборах 1994 року в другому турі кандидатуру Л. Кравчука підтримали жителі 13 регіонів України (в західних і більшості центральних), Л. Кучму – 14 регіонів (у східних, південних регіонах, а також у Полтавській, Чернігівській і Сумській областях, які належать до центральних). Див.: Регіональні відмінності в Україні: позиції експертів. Національна безпека і оборона, № 1, 2006, с. 19, 27 – 29.

5. Caramani D. The Formation of National Party Systems in Europe: A Comparative-Historical Analysis. Scandinavian Political Studies, Volume 28, Number 4, December 2005, pp. 295 – 322.

6. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова з 8 по 14 квітня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 %.

7. Найяскравіше це було передано в плакаті часів виборчої кампанії 2004 року, де карта України була поділеною на „сорт” громадян за регіонами.

8. Див. докладніше: **Якименко Ю., Литвиненко О.** Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян в контексті виборчої кампанії – 2006. – Національна безпека і оборона, № 1, 2006, с. 15 - 17.

9. На думку деяких спостерігачів, це було зроблено з тієї причини, що Партії регіонів не вдалося б утримати свій рейтинг, не вдаючись до цих тем. Див. зокрема: **Педосенко А., Куришко О.** Регионалы выгнали американцев. – Экономические известия, 25.09.2007, № 165 (698).

10. Див. зокрема: **Хмелько В.** Через що політикам вдасться розколювати Україну. – Дзеркало тижня, 24 - 30 червня 2006 р. [Http://www.dt.ua/](http://www.dt.ua/)

11. **Дюверже М.** Политические партии. М., 2007, с. 435.

12. **Lipset S. M., Rokkan S.** Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments, in P. Mair (ed.) The West European Party System. Oxford, 1990, pp. 91 - 111. Цит. за: <http://janda.org/>

13. Див.: Експертна доповідь „Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”. – К., 2006, с. 88.

14. Див.: Електоральні портрети політичних партій. Вибори – 2006: умови, суб’єкти, наслідки. Аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова. – Національна безпека і оборона, № 10, 2006, с. 24 - 25.

15. В цьому контексті не розглядаємо питання зовнішньої стимуляції політичних суб’єктів до використання відповідної тематики у виборчих кампаніях. Про це докладніше див.: Зовнішній фактор на президентських виборах - 2004. Аналітична доповідь Центру ім. О. Разумкова. – Національна безпека і оборона, № 5, 2004, с. 2 - 35.

16. Використано результати опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова з 2 по 21 червня 2007 р. (10 956 респондентів). Опитано респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України; теоретична похибка вибірки не перевищує 1 %.

17. Політичні симпатії громадян перед виборами 2007 р. виявлялися на підставі запитання „За яку партію чи блок Ви би проголосували на майбутніх виборах до Верховної Ради України?”.

18. Докладніше про позиції політичних партій і блоків у передвиборчій кампанії 2007 р. у мовному питанні див.: Програми політичних партій: мовна політика та етнополітика. – Твій вибір, 2007, № 1, с. 7 - 21, Київ, УНЦПД.

19. Під рівнями підтримки відповідних політичних сил розуміються частки респондентів, які обрали певну партію (блок), відповідаючи на запитання, „За яку партію (блок) ви проголосували б на майбутніх виборах

до Верховної Ради України?”. Вони становлять, відповідно: для Партії регіонів – 32,4 %, БЮТ – 18 %, НУ – НС – 14 %, КПУ – 4,6 %.

20. Наприклад, за даними досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, частка громадян, які вважають рідною мовою українську, 1992 р. становила 61,9 %, 2006 р. – 62,3 %, коливання цього показника протягом зазначеного періоду перебували в межах 4 %. Див.: **Ворона В., Шульга Д.** (ред.) Українське суспільство 1992 — 2006. Соціологічний моніторинг. К., 2006, с. 482.

21. Так, за підсумками виборчої кампанії 2007 р. Партія регіонів поліпшила свої результати у низці областей Центру і Заходу України, головною причиною чого можна вважати позитивну оцінку громадянами діяльності уряду, очолюваного лідером ПР В. Януковичем. Водночас БЮТ поліпшив свої результати в областях Сходу і Півдня, що не в останню чергу пов'язується з передвиборчою обіцянкою лідера блоку Ю. Тимошенко за два роки виплатити втрачені заощадження громадян в установах Ощадбанку колишнього СРСР у випадку, якщо її буде призначено на посаду Прем'єр-міністра.

Міфологеми соціального партнерства

Олег Масюк,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри теорії та практики управління

Запорізького національного університету

У статті аналізуються основні передумови створення міфів про соціальне партнерство. Означена проблема розглядається з точки зору впливу міфів на якість втілення механізму партнерства в сучасних суспільних відносинах. Описується місце патерналізму в ефективному функціонуванні соціального партнерства в сучасному суспільстві.

Задекларований напрям розвитку українського суспільства щодо „повернення до Європи”, щодо європейської та євроатлантичної інтеграції у свідомості багатьох наших громадян поєднується з нормативно-символьними образами, які обумовлюють спрощені та необґрунтовано оптимістичні прогнози стосовно свого „світлого майбутнього”. У зв’язку з цим, зокрема, актуальною темою досліджень стає визначення основних аспектів створення міфологем соціального партнерства як одного з основних практичних елементів організації суспільного життя на засадах збалансованості та рівноцінності дії кожного учасника взаємодії. Необхідно розрізнити ступінь розбіжності між бажаним і дійсним у реалізації цього виду управління суспільною взаємодією на практиці. Крім того, цікавою ця тема є і з точки зору відображення потенційних напрямів науково-методологічних „відхилень”, які сформувалися в межах реалізації міфів про партнерство.

Висвітлення проблеми збагачення міфологемами соціального партнерства має значне науково-дослідницьке підґрунтя, яке розподіляється на окремі сфери дослідження цієї форми регуляції людських відносин.

Партнерство як форму загальносуспільної взаємодії аналізують С. Жданенко [9], Г. Задорожний, О. Коврига, В. Смоліков [10], Т. Ляшенко [13], Н. Нижник, С. Дубенко, Л. Пашко [15]. Окремий напрям – пошук ефективного місця цієї форми управління на рівні суспільно-трудова відносин, в руслі якого працюють О. Кіндратець [12], О. Темницький [19], О. Стоян [18], В. Якимець [22]. На увагу заслуговують і праці дослідників, а

це, зокрема, З. Бжезинський [3], К. Біла [4], Л. Гумільов [7], С. Кара-Мурза [11], Т. Рожкова [17], які аналізують використання партнерства як форми міждержавних відносин і перспектив перенесення його досвіду в життя одного з учасників цієї взаємодії.

Об'єкт нашого дослідження – сукупність соціальних процесів, які відбуваються на основі принципу рівноправності автономних суб'єктів взаємодії та можуть характеризуватися як соціальне партнерство. Предметом дослідження є спрощена та символізована конструкція реалізації цього явища як вимоги досягнення певного рівня свободи в розвитку сучасного суспільства. Відтак мета статті – встановлення основних аспектів створення міфологем соціального партнерства у вигляді втілення та реалізації спрощених нормативно-символьних образів його функціонування в суспільному просторі.

Апелюючи до партнерства як фундаментального елемента регуляції суспільного життя, звертаєш увагу на певну деструкцію понятійного апарату, пов'язаного з цим явищем. Можна припустити, що це наслідок поглиблення релятивізму, спрямованого на підвищення ефективності втілення спрощеного образу цього механізму управління на буденному рівні суспільної свідомості.

Тут варто звернути увагу на позицію С. Жданенко, яка вбачає в партнерстві „особливий тип соціальної взаємодії, що базується на принципах рівноправності автономних суб'єктів, їхнього взаємного визнання і взаємної відповідальності” [9, с. 8]. В цій тезі встановлюються такі важливі характеристики соціального партнерства, як визначеність дистанції взаємодії, статус її учасників і регламентованість їх дій. Втім це поняття містить у собі також одну з центральних проблем соціального партнерства – рівноправність, яка часто-густо міфологізується за допомогою декларацій.

Логічною похідною дефініції рівності правових можливостей є загальна модель організації людської взаємодії „громадянське суспільство – правова держава”. Існує позиція, згідно з якою ознаки цієї моделі формуються у вигляді ідеалів майбутнього суспільства, які структуруються за допомогою переліку. Так, Н. Нижник, С. Дубенко, Л. Пашко дотримуються думки, що „діалог між державою і громадянським суспільством повинен ґрунтуватися на п'яти головних соціальних процесах: об'єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра” [15]. Якщо взяти до уваги це твердження, то можна зробити висновок про певну методичку узагальненого нав'язування і впливу на розуміння статусу учасників партнерської взаємодії в межах означеної соціальної конструкції. Основною особливістю такої методики є апелювання до загальних понять, які сприймаються сучасним загалом як бажані засади взаємодії в суспільному просторі.

С. Кара-Мурза, С. Телегін, О. Александров, М. Мурашкін наводять

конкретніші ознаки фундаментального підґрунтя соціального партнерства в сучасному його розумінні. Вони пишуть: „У поняттях політичної філософії Заходу індивіди об'єднуються в народ через громадянське суспільство. Ті, хто поза ним – не народ” [11]. Виходячи з цього, така ознака партнерства як рівноправність в суспільних відносинах має лімітований характер. Тобто однаковими правами для участі в партнерстві володіє обмежена кількість членів суспільного утворення, які мають єдиний статус, приблизно тотожний матеріальний статок та інші об'єднуючі ознаки.

Саме тому однією з найбільш популярних форм адаптації в Україні та майже у всіх країнах пострадянського простору, які прагнуть до міждержавного і суспільно-державного партнерства, розвиваються тенденції поновлення включення до активної діяльності осіб малозабезпечених та соціально незахищених. Вже традиційним стало повернення до будь-якої праці після досягнення пенсійного віку. Активно втілюється ідея створення комун інвалідів, які б захищали та обслуговували себе власними силами. Це, безумовно, наслідок того, що практично не застосовуються механізми соціальних гарантій за умов розвитку соціального партнерства. На практиці залишається один вихід для захисту своїх інтересів: соціальний бунт, який виливається в страйки і безлад (що ми й спостерігаємо в розвинутих країнах Європи). Така форма реалізації інтересів хоч і сприяє підвищенню свободи окремого індивіда, але, поряд з цим, значно поглиблює елементи соціальної кризи та негативно впливає на розвиток сучасного суспільного життя.

С. Кара-Мурза робить акцент на існуванні міфа про „правильну” зміну суспільних формацій, що ґрунтується на європейському розумінні часу та ідеї еволюціонізму. На цьому підґрунті формується позиція щодо „правильності” партнерського укладу суспільного життя як засобу взаємодії в межах вказаної моделі [4; 15; 17]. Інколи такі особливості світосприйняття можуть втілюватися в утопічних науково-практичних позиціях, коли партнерство розглядається як єдино правильна й ефективна форма управління суспільними відносинами.

На загальносуспільному рівні подібні міфологеми використовуються для адаптації механізму партнерства, який втілюється за допомогою визначення історичних паралелей та аналогій. Окремі події в житті суспільства трактуються як підґрунтя генезису партнерства. Таке трактування характерне для суспільств, що тільки визначають нові орієнтири суспільного і міждержавного розвитку.

Для прикладу проаналізуємо історичний факт взаємодії запорозького козацтва з царською московською владою. Л. Гумільов, висвітлюючи україно-російські переговори в межах Переяславської ради за часів Богдана Хмельницького, так розкриває позицію козаків: „Виражаючи повну готовність скласти цареві Олексію Михайловичу присягу на вірність, вони вимагали, щоби цар, зі свого боку, склав їм присягу стосовно збереження козацьких привілеїв” [7, с. 262]. Отже, з одного боку,

відбувалась унікальна подія, у якій у представників різних суспільних систем постало питання про врівноваження суспільно-політичних статусів учасників взаємодії. А з іншого – лише окремий випадок, коли пасіонарії з військового формування лобіюють свої привілеї в обмін на визнання прав на управління підконтрольною їм територією спадковим монархом. Цю ситуацію, скоріш за все, можна віднести до різновиду міждержавного патерналізму на певному етапі суспільного розвитку.

У вузькому сенсі соціальне партнерство знаходить свій вияв у взаємодії праці й капіталу. Як ідеальний образ використовується модель, запозичена з європейського досвіду управління господарською діяльністю на макро- та мікроекономічному рівні – трипартизм. Він формується як „регулювання трудових та пов’язаних з ними економічних і політичних відносин на основі рівноправної взаємодії, співробітництва найманих працівників, робітників і держави” [20, с. 209]. Проте ця модель на практиці є лише формою опосередкованого представництва виробника суспільних благ у взаємодії власників засобів виробництва, органів державної влади та спеціальних установ із захисту суспільно-трудових відносин. Вони утворюють „трикутник” активних суб’єктів, у якому працівник є об’єктом управління. Тобто суб’єкт-об’єктні відносини не ознака партнерства, а основа для створення міфологем „рівності”.

Проблемою застосування цієї системи на практиці в пострадянському просторі є необхідність перетворення чинної конструкції управлінської взаємодії, коли держава жорстко контролює власників виробництва, а вони, у свою чергу, утримують профспілки, регулюючи відрахування з зарплати працівника. Крім того, цей тріумвірат є формою збільшення соціальної дистанції. Переносячи піклування і захист з об’єкта управління в господарських відносинах на профспілки, він сприяє відчуженню працівника в системі відносин виробництва і розподілу матеріальних благ.

Власне, ставлення до партнерства учасників цієї взаємодії відбивається на практиці управління соціально-трудовими відносинами. Точкою максимально прогресивних зрушень в галузі врівноваження господарського управління в нашому суспільстві стало підписання генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України та профспілковими об’єднаннями [6]. Парадоксально, що в спробі реалізації трипартизму з боку підприємців цю угоду підписали представники державної влади. Про стан практичної законодавчої розробленості втілення партнерства в суспільно-виробничі відносини свідчить єдина постанова парламенту від 1996 року про необхідність доопрацювання законопроекту „Про соціальне партнерство”. Ситуація не зрушила з місця й донині.

Головним механізмом ефективної реалізації партнерства є його взаємодія з патерналізмом для досягнення певного рівня повноцінного співіснування кожного учасника суспільних відносин. Так, у трипартизмі роль патрона має виконувати держава: у правовому полі лише вона володіє

правом на контролюючі санкції закону. Т. Ляшенко, досліджуючи шляхи впровадження соціального партнерства в Україні, говорить про важливість „виконання державної функції арбітра та гаранта у забезпеченні двохсторонніх угод між союзами підприємств та профспілковими об'єднаннями робітників” [13, с. 10]. Виходячи з цього, брак солідаризму як головного рушійного елемента соціального партнерства стимулює запровадження патерналізму для регламентації дистанції і характеру взаємодії між власниками засобів виробництва та безпосередніми виробниками матеріальних благ. Відтак партнерська форма відносин отримує патерналістські ознаки на шляху до гармонійного і збалансованого розвитку суспільного життя.

Міфологема ефективного соціально-економічного партнерства стала унікальною формою швидкої легітимації процесу приватизації виробництва матеріальних благ на пострадянському просторі, які колись націоналізувалися державою, та вплинула на створення міфу псевдонародної приватної власності. Збільшення дистанції між учасниками відносин сприяло відчуженню засобів виробництва, які, завдяки фрагментації апарату державного управління, сконцентрувались у певної верстви пострадянського суспільства [5]. Реорганізація форм господарювання в умовах нестабільного суспільного розвитку сприяла використанню патерналізму і створенню централізованої системи безпосереднього управління окремою галуззю економіки на умовах об'єднання в холдинги та корпорації.

Факт корисливості мети створення міфологем партнерства у сфері економічних відносин на рівні окремої суспільної спільноти підтверджує С. Мавроді [14]. Розробляючи механізм реалізації фінансової піраміди, він створює образ пересічного „партнера” Льоні Голубкова, який намагається рефлексувати в межах референтної групи заможних співгромадян за допомогою партнерського обміну матеріальними благами з МММ. Результат такого партнерства у фінансовій піраміді відомий. Сутність міфологеми полягає в умовному наданні об'єктові управління властивостей, які гіпотетично наближають його до стану активного суб'єкта взаємодії. В інформаційному полі відбувається створення віртуального статусу повноправного учасника суспільних відносин. Внаслідок цього він ніби може брати участь в розподілі прибутків від участі в означених відносинах, але сам процес суспільного виробництва та обміну лишається поза межами інформаційних потоків. При цьому відбувається заміщення реальної картини з життя людини ідеальним символічним образом, що втілюється у вигляді рівня бажаної ідентифікації в суспільному об'єднанні.

Отже, в людській свідомості одна картина накладається на іншу з вилученням процесу реалізації соціальної мобільності цього учасника взаємодії. На рівні психологічної маніпуляції пропагується моментальне задоволення найвищих потреб індивіда, обминаючи основну базу необхідних умов повноцінного суспільного життя.

Проте символічний образ відносин власності може формувати й іншу картину суспільної взаємодії. С. Туркменбаші, розкриваючи природу власності через релігійні та моральні аспекти, говорить: „Господарем часу є Бог, будь-які скарби належать Богові. І тому скарби не можуть належати тобі, бути твоєю власністю. Вони лише рахуються за тобою. Примусь твої скарби слугувати твоїй душі” [21]. Опосередкований символ власності стає елементом досягнення матеріального і духовного благополуччя людини в межах державно-релігійного патерналізму. Акцент переноситься з володіння матеріальними благами на моральне самовдосконалення, що сприяє визначеності й керованості відносин з власністю в кожному окремому випадку та між суспільством і державою.

Одним з найбільш небезпечних рівнів створення міфологем деформованого соціального партнерства є використання технології послаблення цілісності суспільного утворення шляхом створення „спотвореного” партнерства – „троянського коня прогресивного розвитку”, який впливає на якість економічного і політичного буття людини та знижує конкурентоспроможність держави в соціальному розвитку. В цьому випадку необхідно відзначити взаємодію елементів партнерства „солідаризм – субсидіарність”. В. Данилів визначає солідаризм як певну форму усупільнення всіх елементів життя в спільноті [8]. Він говорить про створення єдиного напрямку розвитку, який визначає цілісність співіснування в окремому об’єднанні людей, однаковий вектор генезису цього утворення в цілому.

У свою чергу, субсидіарність акцентує увагу на протилежному аспекті розвитку суспільного життя. О. Батанов розуміє під нею „принцип пріоритету прав та інтересів особи перед правом та інтересами будь-якої спільноти” [2, с. 642]. Відтак кожен учасник суспільної взаємодії отримує власний напрям розвитку. Водночас заперечується солідаризм як форма об’єднання індивідів у цьому утворенні.

Означений процес є пульсацією цілісності спільноти та виключає, за своїм характером, будь-який її прогресивний розвиток. На метафоричному рівні подібну пульсацію можна порівняти з класичним сюжетом байки „Лебідь, рак і щука”. Звідси розкривається проблема системності кризи в усіх сферах суспільно-державної взаємодії на пострадянському просторі. Небезпека цієї ситуації полягає в розбалансованості соціальної системи та вірогідності підвищення спроб впливу інших учасників міждержавної взаємодії на власну користь.

Дефініція „єдині стандарти життя” як одна з головних характеристик сучасного партнерства є біполярним чинником впливу на соціальну взаємодію, що залежить від особливостей параметрів життя кожного з її учасників та якості обраних еталонів такого порівняння на рівні міждержавної взаємодії.

В межах цих параметрів поєднується міф автономності та рівності умов співіснування, які, поряд з цим, межують з уніфікацією всіх

учасників взаємодії та втілюються в сучасному світовому просторі на засадах „спотвореного” партнерства. Так, З. Бжезинський назвав розвиток соціально-економічного партнерства „США – Росія” наприкінці 1990-х років невдалим тому, бо Росія відмовилась від „бажання поєднати себе зі стабільною та безпечною Європою” [3, с. 67]. Традиція такого неоколоніального партнерства, де матеріальне благополуччя надається в обмін на самостійність, започатковувались ще за часів існування плану Дж. Маршала.

Пізніше вже В. Путін, як президент Росії, знайшов адекватну відповідь на такі закиди. Він, розмірковуючи про перспективи партнерства „Росія – ЄС”, зауважив: „Безперспективно та глибоко помилково нав'язувати тут будь-які „опосередковані” штучні шаблони. Хочу підкреслити: досвід інших країн у нас прийнятний, але й Росії як державі, історія якої має не одне тисячоліття, є чим поділитися з європейськими партнерами” [16]. Виходячи з цього, важливим показником здійснення партнерства має бути не рівність, а самодостатність як форма існування в єдиному світовому просторі.

Отже, аналіз функціонування соціального партнерства в сучасних умовах показав наявність в ньому низки нормативно-символьних конструкцій, які стали ширмою для цілей, часом протилежних соціальному партнерству. Розбудова цієї форми управління на основі використання інститутів громадянського суспільства наводить на думку про створення міфу рівноправності, яка розрізняється згідно з встановленим рівнем громадянськості кожного з учасників взаємодії.

Специфіка світоглядних позицій, які використовувалися під час первинної розбудови партнерства, та його надто значна суспільно-політична актуальність сприяє творенню міфів за допомогою спрощення та однобічного розгляду цього явища в житті суспільного об'єднання.

Пошук історичних паралелей в ході практичного втілення соціального партнерства призводить до створення міфу глибинності традицій такого співіснування в суспільстві, яке розвивається в сучасних умовах. Причому в розробці міфологеми умисно приховуються різниця між взаємодіючими елементами, а їх носії розглядаються на рівні сучасників, яких потрібно наслідувати.

Практика міфотворчості властива й процесу втілення партнерства на безпосередньому рівні суспільно-трудових відносин. Наприклад, трипартизм характеризується як суб'єкт-суб'єктна форма партнерської взаємодії, але, при цьому, завуальовує та відчужує об'єкт управління – людину, безпосереднього виробника матеріальних благ. Якщо працівникам не вдається створити справді ефективну організацію, то вони не можуть захищати власні інтереси. Вони стають повністю залежними від оплати праці і штрафних санкцій. Це, у свою чергу, призводить до підвищення імовірності суспільного протесту для захисту прав і свобод окремого індивіда.

Взаємодія елементів партнерства „субсидіарність – солідаризм”, які активно пропагуються сучасними міфотворцями „розвинутих” демократій, розвивається в руслі поєднання двох елементів протилежно спрямованих у житті суспільного утворення. Ця взаємодія впливає на деструкцію суспільних зв’язків, що наводить на думку про існування „троянського коня” партнерства, спрямованого на „демократичний” розвиток заради інших держав (суб’єктів), які нехтують власними гуманними геополітичними титулами та, послаблюючи цілісність певного суспільного утворення, роблять його підлеглим у власній системі управління.

Вихід: партнерство має функціонувати у взаємодії з патерналізмом. Піклування про інтереси окремого індивіда сприяє його розвитку і повноцінному становленню в суспільному житті на умовах збалансованості інтересів та самодостатності співіснування.

Література:

1. **Арабаджиев Д. Ю.** Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2006. – 19 с.
2. **Батанов О. В.** Субсидіарність // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, доп. і перераб. – К.: Генеза, 2004. – С. 642 – 643.
3. **Бжезинский З.** Преждевременное партнерство // Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 58 – 67.
4. **Біла К. О.** Особливе партнерство Україна - НАТО як проблема національної та європейської безпеки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2002. – 16 с.
5. **Волков В. В.** Монополия на насилие и скрытая фрагментация российского государства // Политические исследования. – 1998. – № 5. – С. 39 – 48.
6. Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України та профспілковими об’єднаннями України // Профспілки України. – 1995. – № 5 – 6. – С. 33 – 54.
7. **Гумилев Л. Н.** От Руси до России. Очерки этнической истории: Под. общ. ред. А. И. Курочки. – М.: Танаис Ди-Дик, 1994. – 552 с.
8. **Данилів В. Ю.** Солідарність і солідаризм / Пер. з нім. І. Андрущенко і Д. Павлюк. – К.: Видавничий дім „KM Academia”, 2000. – 152 с.
9. **Жданенко С. Б.** Партнерська взаємодія у процесі становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.03 / Харківський військовий університет. – Харків, 2003. – 16 с.
10. **Задорожний Г. В., Коврига О. В., Смолівик В. В.** Соціальне

партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства. – Харків: ХІБМ, 2000. – 192 с.

11. **Кара-Мурза С., Телегин С., Александров А., Мурашкин М.** На пороге „оранжевой” революции // www.kara-murza.ru/books/export/export.zip

12. **Кіндратець О.** Партнерство в соціальній сфері // Віче. – 2004. – № 3. – С. 68 – 70.

13. **Ляшенко Т. М.** Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 1998. – 18 с.

14. **Мавроди С.** Вся правда о МММ - история первой пирамиды. Тюремные дневники – М.: Рипол-классик, 2007. – 608 с.

15. **Нижник Н., Дубенко С., Пашко Л.** Соціальне партнерство як виклик сьогодення // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 46 – 54.

16. **Путин В. В.** Через партнерство России и ЕС – к строительству единой Европы, к новым возможностям для всех европейцев // www.kremlin.ru/appears/2006/11/23/0740_type63382_114329.shtml

17. **Рожкова Т. С.** Партнерство з Євросоюзом як умова інтеграції України в світове господарство: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.05.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 19 с.

18. **Стоян О.** Політика соціального партнерства поки що відсутня // Віче. – 1995. – № 9. – С. 93 – 98.

19. **Темницкий А. Л.** Ориентации рабочих на патерналистские и партнерские отношения с руководством // Социология управления. – 2004. – № 4. – С. 26 – 37.

20. Трипартизм / Социальное партнерство: словарь-справочник. – М.: Экономика, 1999. – С. 209.

21. **Туркменбаші С.** Рухнама // www.i-u.ru/biblio/turkmenbashi_ruhnama.zip

22. **Якимец В. Н.** Межсекторное социальное партнерство: основы, теории, принципы, механизмы. – М.: Едиториан УРСС, 2004. – 384 с.

Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки

Денис Сладкий,
аспірант
Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

У статті розкриваються основні концептуальні підходи та зміст національної ідентичності, проаналізовано процеси в зарубіжних країнах, які стали наслідком криз національних ідентичностей, та їх вплив на національну і міжнародну безпеку, визначено сучасні проблеми формування в Україні національної ідентичності та національної ідеї в контексті національної безпеки держави.

Проблема гарантування безпеки в гуманітарній сфері є однією з найгостріших для сучасного світу. Неувага чи недооцінка гуманітарних її складових стає причиною розгортання серйозних конфліктів локального і навіть глобального характеру. Проблеми консолідації, національної ідентичності, культури, мови, довіри, ідеології, релігії, толерантності тощо ставали і стають причинами виникнення різних за наслідками і глибиною криз та конфліктів у різних куточках планети.

Однією з головних складових процесу становлення миру і спокою в будь-якому суспільстві та й у світі загалом є проблема формування та існування національних і глобальних ідентичностей. Адже, залежно від усвідомлення населенням необхідності тих чи інших державних та міждержавних утворень і власного місця в цих утвореннях, значною мірою залежить архітектура національної і міжнародної безпеки.

Проблеми національної ідентичності досліджує широке коло зарубіжних і вітчизняних науковців. Так, серед представників західної наукової думки можна, насамперед, відзначити Е. Сміта, П. Алтера, М. Ігнат'єфа, Р. Брубекера, Дж. Скопфліна, Б. Йека, К. Нілсена, У. Кімлика, Т. Найгута, Дж. Джозефа; російської – Ю. Ігрицького і В. Март'янова; української – О. Лановенка, О. Шевченка, В. Пироженка, В. Ліпкана та інших. Ця тема ґрунтовно висвітлюється в таких колективних працях, як „XXI століття: світ між минулим і майбутнім. Культура як системоутворювальний фактор міжнародної та національної безпеки” [13], „Гуманітарна політика

Української Держави в новітній період” [3], „Українська політична нація: генеза, стан, перспективи” [12], в соціологічному дослідженні „Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення” [10].

Метою статті є з’ясування змісту поняття „національна ідентичність” та основних концепцій національної ідентичності, аналіз сучасної ситуації щодо національної ідентичності та її впливу на безпеку в провідних країнах Заходу і Росії, визначення сучасних проблем формування національної ідентичності в Україні в контексті національної безпеки держави.

Зміст та концепції національної ідентичності

Поняття „ідентичність” нині широко використовується в етнології, психології, культурній та соціальній антропології, в політичних науках. У найширшому сенсі воно означає усвідомлення людиною власної приналежності до певної групи, яке дає їй змогу визначити своє місце в соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в навколишньому світі [2]. Отже національною ідентичністю є усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації і держави.

Проблеми розвитку і формування національних ідентичностей глибоко досліджуються. Так, у першій половині 1990-х років проблема концептуалізації і класифікації національних ідентичностей в сучасних західних демократіях знайшла відображення в працях Е. Сміта, П. Альтера та М. Ігнат'єфа [1].

П. Альтер диференціював концепцію культурної національної ідентичності і громадянської політичної ідентичності. Основними компонентами культурної ідентичності він вважає спільність традицій, мови, місця проживання, релігії, звичаїв, історії. Ключовий компонент політичної національної ідентичності – наявність у громадян політичної свідомості, рівності перед законом.

Операціоналізація поняття громадянської, або західної моделі національної ідентичності, здійснена Е. Смітом, характеризується розробкою складнішої системи, що включає такі компоненти, як історично спільна територія, закони та інститути; політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав і обов’язків; спільність громадянської культури та ідеології. Етнічну, або східну модель національної ідентичності Е. Сміт характеризує такими ключовими компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану; національна культура, мова, звичаї.

У трактуванні М. Ігнат'єфа громадянська національна ідентичність поширена у Великій Британії, Франції, США. Вона передбачає спільність рівноправних громадян та патріотичну прихильність до спільних політичних практик і цінностей. Етнічна національна ідентичність, за М.

Ігнат'єфом, означає спільність мови, релігії, звичаїв, традиції, довіри тільки до представників свого етносу.

Вищевикладене свідчить, що в першій половині 1990-х років, при деяких відмінностях у визначенні національної ідентичності, до структури систематизованих концепцій, що розроблялися, належала ціла низка загальних елементів. Для концепції громадянської ідентичності – аспекти рівноправності громадян, для етнічної ідентичності – аспекти спільності території, мови, релігії, традицій, звичок. Окрім того, загальною для більшості запропонованих концептуалізацій залишалася позиція, що встановлювала існування громадянської національної ідентичності переважно в країнах Заходу, а етнічної – в країнах Сходу.

У другій половині 1990-х років проблема концептуалізації національної ідентичності характеризується зсувом акценту на визначення типу національної ідентифікації в країнах демократичного постсоціалістичного транзиту (Центральна і Східна Європа, Євразія). Значна група дослідників, яка спеціалізується в галузі політичного аналізу націоналізму в постсоціалістичній „новій Європі”, залишилася на колишніх позиціях і вважає особливості національної ідентичності країн цього регіону етнічним типом. До цієї групи належать такі експерти з проблем національної ідентичності, як Р. Брубекер, Дж. Скопфлін.

Р. Брубекер відстоює тезу про переважання в національній ідентичності транзитних демократій Східної Європи та Євразії етнокультурного аспекту і брак необхідних умов для інтеріоризації патернів (зразків) громадянської національної ідентичності. Він доходить висновку, що в цих країнах створенню державності передували націоналістичні рухи, а сама держава створювалася на користь конкретної етнополітичної групи. Тому нові демократичні країни Євразії мають досить невеликі шанси для поширення патернів громадянської ідентичності. В нових демократіях відбулася інституціоналізація етнокультурної концепції національної ідентичності, дистанційована від ідеї громадянськості та орієнтована на передання соціальної відповідальності структурам влади.

Д. Скопфлін, поділяючи багато в чому загальний стандарт трактування національної ідентичності й державної легітимації в країнах цього регіону як переважно етнічних за своїм характером і суттю, звертає увагу на ще один специфічний аспект транзитних демократій – зв'язок етнічного націоналізму та історичних патернів комуністичної ідеології. Дослідник вважає ідеологічні патерни комунізму групою чинників, що детермінують появу і переважання в цьому регіоні етнічних патернів національної ідентичності.

По-перше, універсалістська природа ідеологічних патернів комунізму, асоційованих у ряді країн Центральної і Східної Європи з тиском ззовні, сприяла, на думку Д. Скопфліна, популяризації не загальногромадянських космополітичних, а національних проектів збереження унікальності конкретної етнічності. В таких умовах значною мірою ускладнюється

виникнення громадянськості як важливого виміру національної ідентифікації. По-друге, комуністична ідеологія призвела до руйнування громадянського суспільства в країнах цього регіону, створивши атомізовані спільноти, засновані на відносинах недовіри та взаємної ізоляції. А тому етнонаціональні ідентичності залишалися єдиними структурами, в яких могла формуватися суспільна взаємодія на основі довіри і солідарності. По-третє, в умовах усунення комуністичною ідеологією інших ідей та цінностей етнічність лишалася єдиною (що збереглася) формою, представленою в структурі національної ідентичності країн регіону.

Наприкінці 1990-х років виник критичний напрям, що орієнтувався на переосмислення стандарту типологізації національних ідентичностей у межах дихотомій схід/захід, громадянського/етнічного типу. Відтак сформувалися нормативна, концептуальна та емпірична лінії критичного аналізу зазначеного стандарту класифікації.

Нормативна критика як вада стандартної класифікації розглядала надмірний нормативізм, однобічність у виборі критеріїв типологізації, що проявлявся в етноцентричній упередженості. Б. Йек у зв'язку з цим вказував на багатогранність цього феномена, концептуалізація якого потребує застосування й інших дихотомій, таких як раціональний/емоційний тощо.

Концептуальна критика стандартної класифікації, заснована на поділі на громадянський та етнічний тип національної ідентичності, зосереджена на логіці такої типологізації. З цих позицій критичний аналіз здійснюють Б. Йек, К. Нілсен, У. Кімлик, Т. Найгут та інші.

По-перше, порушенням у логіці концептуалізації визначена неправомірність, на думку Б. Йека, розгляду громадянської ідентичності як результату раціонального вибору, а етнічної – як такої, що має в основі суто емоційну мотивацію та етнічне походження. По-друге, визнано помилковим ототожнення етнічного і культурного націоналізму, які, на думку К. Нілсена і У. Кімлика, розрізняються за ознакою ступеня відкритості для аутсайдерів. По-третє, представники концептуальної критики (Т. Найгут) підкреслювали вади індексації, що вимагає уточнення індикаторів та відповідних індексів основних типів національної ідентичності. Виявлення в межах концептуального критичного аналізу вад стандартної типологізації та обґрунтування можливих компенсаційних чи альтернативних концептуальних рішень сприяли подальшому розвитку політичного аналізу сучасного націоналізму.

Конструктивними моментами емпіричної критики стандарту Civil/Ethnic National Identity стали розширення емпіричної бази розробки теоретичних підходів до класифікації й визначення її критеріїв; висунення ідеї про багатоаспектність і складність структури національних ідентичностей як у країнах Західної Європи і Північної Америки, так і Східної Європи та Євразії. Згідно з такою позицією виконано дослідження К. Калхауна, який розвиває тезу Е. Сміта про те, що для більшості сучасних

держав і націй характерні як етнічний, так і громадянський компоненти в структурі національної ідентичності.

Проблеми національної ідентичності: міжнародний досвід

Значення питання національної ідентичності для безпеки сучасних держав не можна недооцінювати. Від характеру, змісту національної ідентичності(-ей), що існують, значною мірою залежить майбутнє як самої держави, так і характеру розвитку відносин у країні між різними групами населення. Від того, чи населення певної країни ідентифікує себе, власні та групові інтереси з державою, а чи держава трактується як завада для реалізації культурних, етнічних, релігійних, мовних, політичних, економічних тощо інтересів, безпосередньо залежить територіальна цілісність країни, стан взаємовідносин між різними групами населення (етнічними, політичними, соціальними, релігійними тощо), ступінь консолідованості та визначеності суспільства щодо власного майбутнього розвитку в межах певного державного утворення, повага й довіра до державних органів, символів тощо.

Більшість негативних, з погляду національної безпеки, процесів у країнах Європейського континенту і Північної Америки відбувається переважно саме через кризу національних ідентичностей. Етномовний сепаратизм Канади і Бельгії, регіоналізаційні процеси у Великій Британії, спільність і для Європи, і для Північної Америки, і для Росії проблем, пов'язаних з напливом мігрантів, чеченський конфлікт у Російській Федерації, провал проекту Європейської конституції є, не в останню чергу, результатом криз національних та глобальних ідентифікаційних проектів.

Так, незважаючи на те, що більшість квебекців мають такий самий рівень життя, як і решта канадців, що у квебекців дуже подібні до інших канадців політичні й соціальні цінності і що квебекці та інші канадці ставляться одне до одного з приязню та повагою, націоналізм і сепаратизм тут досить відчутний. І широкі права автономії, надані Квебеку за часів утворення федеративної канадської держави ще 1867 року (урядам провінцій було передано право контролю за мовою, культурою, релігією, освітою, соціальними послугами і низкою інших питань, а федеральний уряд опікувався економічними, банківськими, військовими, торговельними та зовнішньоекономічними справами) суттєво не вплинули на зменшення кількості населення, що виступає за відокремлення території від Канади. Якщо на референдумі 1980 року 60 % населення провінції голосували „проти” відокремлення від Канади, а 40 % – „за”, то 1995 року „проти” голосували 50,5 %, а „за” – вже 49,5 %.

Незважаючи на перерозподіл владних повноважень і надання широких мовно-культурних прав, постійно актуалізується проблема територіальної цілісності Бельгії. В Іспанії подібні проблеми, окрім постійної актуалізації сепаратистських явищ, провокують виникнення тероризму (проблема

басків). Небажання частини чеченського суспільства ідентифікувати себе з російською державою та реалізовувати власні етнічні, культурні і політичні інтереси в межах великої федеративної країни стало причиною двох затяжних кровопролитних воєн, серії жорстоких терористичних актів, організації підпільної боротьби за самовизначення.

Зазнає серйозних випробувань і усталена модель американської нації, що об'єднала різні за культурою, мовою, релігією, традицією етнічні групи. Під впливом потужних потоків мігрантів, особливо з країн Латинської Америки, піддаються сумніву такі підвалини американської нації, як статус англійської як єдиної державної мови, рівність можливостей усіх громадян незалежно від національності та кольору шкіри тощо.

Проблеми зростання кількості мігрантів серйозно впливають на зміст національних ідентичностей країн Західної Європи та Росії. Наплив вихідців з Азії та Африки в промислово розвинуті країни Європи провокує випадки насилля на національному і расовому ґрунті. Найсвіжішими прикладами таких проявів є безладдя в Парижі та перманентні сутички за участю мігрантів та організацій скінхедів у Росії.

Кількість мігрантів та їх нащадків у країнах Європи досягла того рівня, коли вони можуть реально впливати на автохтонні народи (що стали свого часу фундаторами націй) щодо власних національних ознак. Так, істотні зміни в уявленнях про німців та німецьку націю відбуваються через багатомільйонну турецьку діаспору, французька нація зазнає істотних впливів та змін через вихідців з арабських країн тощо.

Не в останню чергу через неможливість сформулювати універсальну ідеологію, на засадах якої було б створено загальноєвропейську ідентичність, уповільнюється подальша інтеграція в межах Європейського Союзу. Насамперед страх як старих, так і нових європейських держав перед загрозою можливої втрати своєї національної самобутності стає істотною пересторогою подальших інтеграційних процесів.

Загалом можна зазначити, що однією з центральних проблем формування сучасних національних ідентичностей у світі є створення універсальних ідеологій, метою яких є гармонійне поєднання, в межах одного державного чи наддержавного утворення, різного спектра інтересів (етнічних, культурних, релігійних, політичних, економічних тощо). Саме неспроможність сучасних проектів національних ідентичностей зняти передусім етнічні протиріччя стало причиною того, що починають „тріщати по етнічних і конфесійних швах” вже існуючі нації-держави. Найруйнівнішим цей процес виявився в країнах колишнього соціалістичного блоку. М'якше процеси етнізації націй-держав відбулися в європейських країнах і США (В. Мартянов) [6].

Формування національної ідентичності в Україні: проблеми і перспективи

В Україні не існує єдиного загальнопідтримуваного проекту

національної ідентичності, що ґрунтується на національній ідеї, яка може сконсолідувати населення всіх регіонів та представників усіх етнічних, мовних, релігійних, політичних тощо груп. Натомість спостерігається конкуренція та дискусія щодо кількох проектів національної ідентичності з характерними тільки для них національними ідеями та ідеалами. Загалом ці проекти можна поділити на дві основні групи, підґрунтям яких є етнічні цінності (етнічна група) та пріоритет громадянських прав і свобод (громадянська група).

Типовими представниками етнічної концепції національної ідентичності є національно-демократичний та націоналістичний спектр політичних сил, традиційно популярний у західних регіонах країни. Ключовими програмовими тезами цих політичних сил є пріоритет надбань українського етносу, на засадах якого має відбуватися державотворення. Для представників громадянської концепції нації характерне акцентування на пріоритетності громадянських прав і свобод над етнокультурною складовою життя суспільства і держави. Типовими представниками, що сповідують такий підхід, стали політичні сили, популярні переважно в південно-східних регіонах країни.

З огляду на протидію реалізації чи винятково етнічної, чи винятково громадянської моделі національної ідентичності важко говорити про втілення в життя повною мірою будь-якої з них. Найяскравішим прикладом того, як у реальності функціонує, стаючи дезінтеграційним фактором, дискусія щодо пріоритетності етнічної чи громадянської концепції української нації, є проблема статусу російської мови в Україні.

Для представників етнічної концепції нації будь-які ініціативи щодо розширення кола державних чи офіційних мов в Україні сприймаються як загроза державності і національній безпеці. „Українська мова – державна мова... Державна мова – один з головних атрибутів держави. Тому загроза державній мові має розглядатися як загроза національній безпеці Української держави” (Програма Української народної партії).

Прихильники громадянської концепції нації сприймають проблему мови в контексті реалізації культурних прав громадянина. Тому теза про зміну статусу російської мови є для них технічним моментом реалізації прав російськомовних громадян (згідно з результатами перепису 2001 року, російську як рідну визначили 29,6 % населення України). Спротив цьому підходу трактується як „нав’язування моноетнічної формули громадянського і державного розвитку, мовної та культурної уніфікації” (Програма Партії регіонів).

Враховуючи те, що мовна проблема значною мірою регіонально зумовлена (так, тезу про те, щоб російська і українська мови були державними по всій країні, на заході підтримують 6,8 %, в центрі та на півночі – 24 %, на півдні – 42,5 %, на сході – 71,6 %) [7], а також те, що проглядається непоступливість сторін, можна стверджувати, що вона перетворюється не просто на протистояння прихильників і противників

зміни статусу російської мови, а й стає критерієм розподілу на „свій – чужий”.

Те, що не існує універсального проекту національної ідентичності, виштовхує наперед альтернативні об'єднавчі ідеї (етнічні, релігійні, мовні, регіональні тощо), провокуючи цим розвиток комплексу негативних для української держави явищ, а саме регіоналізм, міжрегіональне, мовне, міжконфесійне, міжетнічне, політичне протистояння, ксенофобію та сепаратизм.

Питання об'єднання українською національною ідеєю різних прошарків народу України, тобто народу, який проживає на території України, є складним. І не лише через його багатомірність, а й через методологію визначення національної ідеї, ідеї, яка має єднати не лише український етнос, а й увібрати в себе інтереси усіх етносів, що проживають на території України, тобто інтереси народу України.

Крім того, як зазначає В. Ліпкан [5], національна ідея повинна мати серед інших і такі риси:

- інтегративність – полягає в тому, що національна ідея є уособленням інтересів етносів, які проживають на території України;
- всезагальності – національна ідея виражає інтереси не лише найбільшої етнічної групи, а й інших етносів, що живуть на території країни;
- варіативності – здатність до змінюваності відповідно до реалій об'єктивної дійсності;
- системність – національна ідея становить собою органічно об'єднану сукупність ідей;
- динамічність – національна ідея як система розвивається та функціонує відповідно до законів розвитку динамічних систем;
- демократичність – національна ідея максимально враховує інтереси усіх етносів, що структурно належать до нації;
- диверсифікованість – різнобічний розвиток національної ідеї полягає у розвитку ідеї усіх етнічних груп;
- відкритість – національна ідея не є догмою, вона є відображенням бажання нації бути, тому будь-які ідеї, інтереси тощо, які відповідатимуть загальному напрямку розбудови нації, обов'язково враховуватимуться і відображатимуться в національній ідеї;
- гнучкість – забезпечення інтересів усіх етнічних груп на підставі оптимального співвідношення, узгодження, взаємодії та мінімізації дискримінації інтересів етнічних груп;
- світоглядна цінність – національна ідея має враховувати не лише потреби сьогодення, а й історичну спадщину нації, традиції її минувшини;
- прогностичність – національна ідея спрямовує поступ нації до певної моделі, тобто національна ідея є виявленим сьогодні станом майбутнього нації;

• дуальність – спорідненість як об'єктивних чинників (історичні традиції, мова, культура, територія), так і суб'єктивних (національна самосвідомість, національна психологія, національний менталітет, національний характер).

Значну роль у формуванні національної ідеї, на засадах якої могла б сформуватися національна ідентичність, могла б відігравати держава. Однак низький рівень довіри до держави як сукупності інституцій, що виконують владні функції, сьогодні не дає їй змоги виступити авторитетним ініціатором націєтворення. Тому можливим нині шляхом поєднання інтересів усіх груп населення є шлях консенсусного суспільного договору, що зміг би вирішити основні протиріччя сучасного націо- та державотворення і, таким чином, закласти міцне підґрунтя подальшого розвитку країни.

Проблема формування та існування національної ідентичності є серйозним фактором і міжнародної, і національної безпеки. Суперечки, що спалахують довкола цієї теми в світі та в Україні, свідчать про її нагальність та актуальність. Зволікання чи недостатня увага до неї з боку інституцій, що опікуються питаннями національної безпеки, може стати причиною розгортання деструктивних сценаріїв як в окремій державі, регіоні, так і у світі загалом.

З огляду на проблеми становлення та утвердження спільної для всіх етнічних, культурних, релігійних, мовних тощо груп населення та регіонів України національної ідентичності, слід звернути особливу увагу на посилення авторитету держави як інструмента реалізації прав і свобод громадян. У цьому контексті слід зосередитись на:

- відновленні довіри до держави як сукупності інституцій, покликаних гарантувати захист прав і свобод громадян України;
- проведенні конституційної реформи, метою якої стане збалансування владних повноважень усіх гілок влади. Це дасть можливість мінімізувати міжвладні конфлікти, які нині завдають відчутних ударів по авторитету держави;
- підвищенні ефективності боротьби з проявами корупції;
- розробці та реалізації стратегічного пріоритету (зазначеного в Указі Президента „Про стратегію національної безпеки України”) щодо досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру [11], програми з чітко окресленим комплексом заходів та колом виконавців, на сприянні консолідації українського суспільства;
- зміні акцентів безпекової політики України від домінування її політичної, економічної та військової складової в бік системності розгляду проблем у цій сфері;
- створенні стратегії гуманітарного розвитку держави, яка визначила б чіткий вектор державної політики як у гуманітарній сфері загалом, так

і її безпекового сектора.

Література:

Бунаков М. Ю., Лукин В. Н. Национализм и национальная идентичность в условиях глобализации: проблемы концептуализации // Credo New, теоретический журнал. – 2006. – № 1.

Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов (Под ред. А. П. Садохина). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.

Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006.

Игрицкий Ю. И. Кризис идентичности и размывание границ безопасности: знак XXI века // Россия и современный мир. – 2003. – № 4 (41).

Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: Монографія. – К.: Текст, 2003.

Мартынов В. Строительство политической нации и этнонационализм // Логос. – 2006. – № 2 (53).

Мовний баланс України. Співвідношення української та російської мов в різних сферах громадського та приватного життя. – Гуляй-Поле. Російсько-українське обозрение. – 21.03.07. – <http://www.politua.ru/humanitarian/292.html>

Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2.

Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.

Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7.

Указ Президента України „Про стратегію національної безпеки України” // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1.

Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004.

XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / За наук. ред. О. П. Лановенка. – К.: Стилос, 2004.

Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу

Володимир Смолянчук,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології і соціології
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

Світовий порядок, етапами розвитку якого у ХХ столітті були Версальський мирний договір 1919 року, ялтинсько-потсдамський 1945 року розподіл світу між переможцями у Другій світовій війні, розпад колоніальної системи у 1940 - 1950-х роках, блокове протистояння світу капіталізму та соціалізму під час „холодної війни” 1950 - 1980-х років, крах світової соціалістичної системи на початку 1990-х, перебуває в процесі динамічної трансформації, точні результати якої не береться передбачити жодний науковий чи аналітичний центр, так само, як і впливові суб'єкти світової політики.

На наших очах змінюється зміст політико-правових постулатів, які протягом тривалого часу були головними будівельними конструкціями системи міжнародних відносин. Нагромаджується критична маса суджень стосовно понять „непорушність державного суверенітету”, „право націй на самовизначення аж до відокремлення і створення незалежної держави”, „демократизація світового порядку”, „моральна необхідність надання допомоги нерозвиненим країнам”, „багатополярність/однополярність світу” і навіть „тероризм як головна загроза міжнародній безпеці”. Єдиних позицій стосовно їх змістового наповнення не існує. Релятивізм їх теоретичного осмислення, а тим більше практичного застосування стає нормою глобальної гри держав, націй, транснаціональних економічних структур, світових мас-медіа і навіть окремих яскравих особистостей.

За таких умов до головних тенденцій розвитку сучасного світу у найбільш загальному вигляді доцільно віднести такі.

Перше. Міжнародна система, заснована на пріоритеті суверенних держав та координуючій ролі ООН в системі управління міжнародними відносинами, поступово, але неухильно слабшає. Наприкінці ХХ століття виникла проблема того, що формальна незалежність та рівні

права в міжнародній системі надані країнам, більшість з яких не зможе перетворитись на успішні та процвітаючі. В результаті склалася ситуація, за якої в ООН домінують (мовою представників США) „деградуючі” або „неуспішні” країни, що підриває легітимність Організації в очах більш успішних держав. Крім того, застарів та вимагає модернізації мандат Ради Безпеки ООН (РБ ООН).

Не в останню чергу цим пояснюється прагнення успішних США у ряді випадків діяти всупереч волі РБ, нехтуючи позиціями представлених в ООН формально суверенних африканських, азійських, латиноамериканських і навіть європейських держав.

Друге. Зміцнення рушійних сил глобалізації стало планетарним явищем. Багато в чому завдяки цим силам збільшуються обсяги світового економічного виробництва, скорочуються масштаби голоду та епідемій, активізуються промислові потенціали країн, що змогли вмонтуватися в глобалізаційні процеси та виграти від них. Водночас глобалізація поглиблює прірву між багатими і бідними країнами, закріплює світовий порядок за формулою „золотий мільярд людства – країни забезпечення – решта світу”.

Фахівці все більше схиляються визнати зрілою тенденцією розвитку глобальної економіки формування нових регіонів стійкого економічного зростання. Це, у першу чергу, країни БРІК (Бразилія – Росія – Індія – Китай).

Доволі неприємним відкриттям для Заходу стало інтенсивне складання передумов формування так званого „другого золотого мільярда” – у Східній Азії та в країнах Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС).

Передбачувані два „золоті мільярди” можуть стати принципово новою конфігурацією глобальних економічних та політичних гравців, взаємодія між якими у світі, де природні ресурси швидко вичерпуються, не може не бути конфліктною.

Третє. На планеті розпочинається „друге ядерне століття”, посилюється вірогідність застосування ядерної зброї та інших видів ЗМУ не лише державами, але й недержавними структурами, в тому числі й терористичними. На користь такого твердження свідчать: фактична легітимація індійської та пакистанської ядерної зброї; орієнтація ряду держав, що дотримуються антиамериканських (ширше – антизахідних) позицій, на оволодіння ядерною зброєю; розкриття широких масштабів торгівлі ядерними технологіями з боку Пакистану; неможливість перевірити ядерні програми КНДР та Ірану; оприлюднення Сирією власних ядерних амбіцій; інтенсифікація в США наукових розробок, спрямованих на створення високоточних ядерних засобів малої потужності та заснованих на реакції „холодного” ядерного синтезу; масштабна й тривала дестабілізація „великого” Близького Сходу, де розміщені кілька де-факто ядерних або потенційно ядерних держав.

Володимир Смолянчук

Четверте. Значна частина держав і територій світу отримала припис в категорії „бідний Південь”, або „ті, що програли назавжди”. Такий їх статус безперервно стимулюватиме невдоволення „золотими мільярдами” і бажання помсти, що призводитиме до збільшення міграційних потоків у напрямку багатой Півночі, окремих тихоокеанських країн, посилюватиме мотивацію терористичних методів боротьби.

П'яте. США залишаються безумовним лідером сучасного світу за своїм економічним потенціалом, фінансовими та технологічними можливостями, інноваційними ресурсами, воєнній могутності та готовності її використати. Іракська криза послабила привабливість США в багатьох країнах. Вашингтон терміново вніс деякі поправки у свою зовнішню політику. На наступних президентських виборах перемогу цілком може отримати представник Демократичної партії. Проте такі політичні пертурбації не змінять головного: бажання Білого дому бути світовим лідером якомога довше, в ідеалі – завжди.

Шосте. Європейський Союз, досягнувши очевидних успіхів у формуванні принципово нової моделі міждержавних відносин, вступив у складніший період свого розвитку. Інтеграційні процеси в Європі подолали страшні наслідки двох світових війн і створили нову політичну культуру. Зміцнились економічні позиції ЄС у світі. Очевидними є духовно-культурні успіхи європейських країн.

Разом з тим, неготовність країн ЄС виробити узгоджену зовнішню політику, різне бачення ними політики безпеки, а також провал ідеї вироблення спільної європейської конституції не дозволяють віднести ЄС до винятково успішних наддержавних утворень. Моменти невизначеності у функціонуванні ЄС посилились після прийняття 10 нових членів, не всі з яких повністю відповідають критеріям членства у цій організації.

Сьоме. Непередбачуваність світових політичних процесів посилюється від ерозії традиційних атлантичних відносин. Існує ряд розбіжностей між Вашингтоном – Лондоном та Парижем – Берліном у баченні перспектив розв'язання заплутаних світових вузлів (тієї ж іракської проблеми). Очевидною стає різниця воєнно-силових можливостей США і ЄС та готовності застосовувати їх на практиці. Дедалі виразніше проступає різниця між політичною культурою континентальної Європи та США. Крім того, США, про що свідчать деякі непрямі ознаки, останнім часом бачать в об'єднаній Європі не лише надійного союзника, але й конкурента. Звідси – перешкоди на шляху інтеграційних зусиль Брюсселя, особливо у воєнно-політичній сфері.

Восьме. Продовжується динамічний розвиток Китаю. Вже ніхто не сумнівається у здатності китайського керівництва адекватно відповідати на виклики глобалізації. Протягом найближчих 10 - 15 років Китай має всі шанси стати четвертою, а то й третьою економічною державою світу. При цьому Пекін у найближчій перспективі прагнучиме зберігати неекспансіоністський та неагресивний характер своєї зовнішньої політики,

хоча Москва вже сьогодні починає небезпідставно турбуватись за долю своїх далекосхідних територій.

Дев'яте. Зростає напруга між країнами, де традиційно домінує іслам (арабський Схід, Іран), та, за термінологією С. Гантингтона, „іншими цивілізаціями”. Значною мірою це пояснюється внутрішньою диференціацією ісламської цивілізації та неготовністю її окремих фрагментів відповісти на виклики сучасного світу. Як результат, ряд країн, населення яких сповідує іслам, мають невинуватно низькі темпи економічного зростання. Соціально-економічні, політичні, воєнні, духовно-культурні, побутові тощо негаразди багатомільйонного населення цих країн стає живильним середовищем або „м'якого” неприйняття ним успішного західного світу, або „жорсткої” збройної боротьби з ним. Історичне відставання на тлі глобальної інформаційної прозорості – глибинна причина нинішньої ескалації тероризму, яка має довготривалий характер.

Десяте. Швидко змінюється ситуація на пострадянському політико-економічному просторі. Частина нових держав (країни Балтії) увійшли до ЄС і НАТО та отримали високі перспективи стабільного розвитку. Деякі країни в цілому успішно розвиваються на самодостатній основі, використовуючи значні запаси енергоносіїв (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан). Разом з тим, деякі колишні радянські республіки вже належать до групи деградуючих та неуспішних країн. У правлячих колах країн СНД і частково серед населення зіштовхуються суперечливі погляди на відносини з Російською Федерацією та ступінь співробітництва з нею.

Збільшується конкуренція за вплив на пострадянські країни з боку США, РФ, а також – дозовано – з боку ЄС. Поки що така конкуренція не має яскраво вираженого антагоністичного характеру, що відкриває перед новими незалежними державами шанси на співробітництво з впливовими економічними центрами. Проте ситуація може змінитись у напрямі прямої конфронтації тієї ж Росії з країнами Заходу, що поставить нові незалежні держави перед необхідністю повного воєнно-політичного самовизначення.

Одинадцяте. На очах прогресує енергетична вразливість світу, пов'язана з глибинною дестабілізацією багатого на нафту „великого” Близького Сходу. Іракська війна, ініційована США, не лише не вирішила нагальних геополітичних та геоекономічних проблем, але й підвищила енергетичні ризики десятків держав на тривалу історичну перспективу.

Дванадцяте. Протягом останніх років президентства В. Путіна (фактично під час його другої каденції) відбулось серйозне зміцнення позицій РФ. Завдяки позитивним зрушенням в ресурсно-видобувній економіці, зміні стилю державного управління, посиленню уваги до Воєнної організації РФ, а також реставрації великодержавницької ідеології Росія стала більш організованим регіональним і світовим гравцем. Це дозволило Кремлю істотно підвищити вплив на регіональні та глобальні процеси.

Тринадцять. Загальна дестабілізація міжнародних відносин та конфронтація у близькосхідному регіоні, яка зачепила й ряд пострадянських країн, надали нового звучання фактору військової сили, реабілітували у політичній свідомості населення фактор корисності воєнних акцій, спрямованих на захист „національних інтересів” у їх переважно суб’єктивному трактуванні політичними елітами суверенних держав. Реставровано увагу до силових структур держави, насамперед – до збройних сил та необхідності їх забезпечення, достатнього для виконання хоча б першочергових завдань. Армії, в сучасному трактуванні їх цільового призначення, покликані відігравати роль як безпосереднього інструмента забезпечення воєнної безпеки власної держави, так і засобу підтримання міжнародної стабільності в межах колективних миротворчих сил. Наявність сил, здатних вирішувати нові завдання, а також готовність до їх використання стає вагомим фактором авторитету і впливовості держави в сучасному світі.

Виходячи із зазначених тенденцій, доцільно окреслити **домінанти воєнної політики ключових світових гравців.**

Сучасну воєнну політику США неможливо розглядати поза постійною готовністю заокеанського велетня використовувати всі інструменти власної військової потуги для здійснення впливу на інші держави та міжнародні структури. Практичними етапами такого впливу стали: Ірак – 1990 рік, Югославія – 1999 рік (всупереч РБ ООН), Афганістан – 2001 рік, Ірак – 2003 рік (всупереч РБ ООН). Як небезпідставно зазначають окремі аналітики, подіями в Югославії Вашингтон відкрив постімперіалістичну еру вільного світу, коли захист національної величі поставлено вище інтересів колективної безпеки, а просування національних пріоритетів (свободи і демократії) віддзеркалює рівень готовності американського капіталу контролювати міжнародну фінансово-економічну систему.

Згідно зі Стратегією національної безпеки США на XXI століття, у новому віці Америка прагне до „прийняття дедалі більшою кількістю країн норм демократії і поваги до прав людини, створення умов для зростання світової економіки і поширення вільної торгівлі”. Враховуючи незгоду багатьох країн приймати правила гри, визначені Вашингтоном як „демократично-універсальні”, військова сила набуває особливого значення – і для американців, і для країни N, незгодної з політикою США.

Метою воєнної політики США у XXI столітті проголошено „забезпечення захисту країни і зміцнення миру на планеті за рахунок: 1) надання союзникам і партнерам гарантій виконання американцями своїх обов’язків, переконування противників у безперспективності розвитку воєнного суперництва з США; 2) нанесення рішучої поразки будь-якому противнику”.

Досвід, який збройні сили США отримали у чотирьох воєнних кампаніях посткомуністичної доби, а також зміни умов і характеру збройної боротьби визначили і новий зміст національної воєнної стратегії.

Як свідчать численні аналітики, стратегія Дж. Буша базується на застосуванні превентивної військової сили на етапі, коли військова загроза ще не набула чітко окреслених форм. США відкрито проголосили готовність до здійснення одноосібних воєнних акцій в умовах, які вони вважають загрозовими для себе. У „Всебічному огляді стану і перспектив розвитку Збройних Сил США” (2001 р.) підкреслюється, що заокеанська армія має бути готовою адекватно реагувати на будь-які кризові ситуації, які можуть включати великомасштабні конфлікти, терористичні акти, інформаційні війни, застосування зброї масового ураження.

Захист національної території та участь у великомасштабних конфліктах (не менше двох) визначають головний зміст перспектив розбудови збройних сил США у ХХІ столітті. Перевагу надано проєкції воєнної сили і застосуванню збройних сил на етапі формування конфлікту, а не його ескалації, коли кількість ризиків непомірно зростає, а воєнне втручання стає неефективним. Відповідно до пропозицій Комісії з національної безпеки, можливі ситуації залучення збройних сил військово-політичним керівництвом країни розглядатимуться за такими критеріями: 1) коли існує загроза американським союзникам чи друзям; 2) коли перспектива застосування масового знищення може стати загрозою для цивільного населення; 3) коли існує небезпека для доступу до ресурсів, критичних для глобальної економічної системи; 4) коли окремі режими демонструють намір завдати серйозної шкоди американським національним інтересам; 5) коли окремі країни проводять політику геноциду.

З урахуванням воєнно-політичних орієнтирів здійснюється ресурсне забезпечення процесу військового будівництва США, зокрема його фінансування, яке подолато рубіж у \$500 млрд. Пильна увага військово-політичного істеблішменту США до Сухопутних військ, ВМС, ВПС та Морської піхоти передбачає перетворення їх на військові структури, які не повинні мати світових конкурентів у питаннях озброєння, оснащення та забезпечення. Звідси американська філософія війни ХХІ століття: відмова від чисельної переваги над противником задля забезпечення технологічної переваги, використання пов'язаних у єдину інтегровану систему передових технологій передачі інформації та знищення.

Набуло принципових змін ядерне планування США. Нова політична оцінка відносин між США та Росією зумовила й нові підходи до розбудови ядерної тріади у новому столітті. Ядерна тріада часів „холодної війни” (міжконтинентальні балістичні ракети – підводні човни з атомними ракетами на борту – стратегічні бомбардувальники) трансформується в „нову тріаду”, яка складатиметься зі стратегічних наступальних систем озброєнь (ядерних та неядерних), оборонних систем озброєння (активних і пасивних), а також оновленої оборонної інфраструктури.

Згідно з ядерною стратегією США на ХХІ століття, модернізована ядерна тріада має виконувати чотири головні функції: гарантування

оборони американської території, захист передових баз та союзників і дружніх країн; переконування вірогідного противника щодо неможливості безкарного нанесення удару по США та відмови від змагань в ракетно-ядерній сфері взагалі; збереження спроможності США загрожувати особливо важливим об'єктам на території противника; демонстрація рішучості США в критичний для нації момент завдати противникові остаточної поразки ядерними засобами.

Відповідно до політики „передової присутності”, американські військові структури розгортаються в регіонах, де загрози національним інтересам США, як вважають у Вашингтоні, набули усталеного вигляду. Такими районами визначено Перську затоку, зони Тихого та Індійського океанів. Починаючи з 2002 року (з часу проведення антитерористичної операції в Афганістані), США посилили свою воєнну присутність у Центральній Азії. Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан і Туркменістан увійшли до списку країн, з якими США підтримують зв'язки у сфері безпеки. Триває масштабна передислокація американських військ за кордоном та створення мережі нових військових баз. Протягом 2004 - 2010 років Вашингтон має намір перемістити близько 150 тисяч військовослужбовців, у тому числі з Німеччини – в Польщу, Болгарію та Румунію, з Південної Кореї та Окінави (Японія) – на північ Австралії та Філіппіни. Головна мета передислокації – боротьба з ісламським тероризмом, стримування військової активності Китаю та „здійснення проекції сили” в тих районах світу, де існує небезпека зміни ситуації в регіональному і глобальному масштабах. Модернізовані старі й нові бази мають стати головним елементом реалізації доктрини США щодо нанесення превентивних ударів. Місця розташування баз визначаються необхідністю нанесення раптових ударів по противнику з метою не дати йому можливості атакувати територію США та їх союзників.

За будь-якого розвитку подій на планеті США і надалі залишатимуться їх найактивнішим учасником. Для цього у них є всі необхідні інструменти зовнішнього впливу – політичні, економічні, фінансові, технологічні, інформаційні, духовно-культурні, а також тісно пов'язані з ними воєнні. Стратегія національної безпеки США – це синтез теорії і практики забезпечення безпеки як воєнними, так і невоєнними засобами. Її метою є зниження моменту нестабільності у функціонуванні світових політичних та економічних систем, створення умов для підтримання США своїх виняткових позицій у більшості сфер життєдіяльності сучасної високорозвинутої країни.

Воєнна політика Великої Британії залишається традиційно важливим елементом забезпечення історично сформованої могутності цієї острівної держави. Прагматична поведінка воєнно-політичного керівництва країни у трьох останніх воєнних кампаніях (1999, 2001, 2003 рр.) підтвердила кілька важливих обставин: Велика Британія залишається послідовним союзником США; британські інтереси мали і мають глобальний характер;

у захисті національних інтересів Лондон завжди готовий використати економічні, політичні та воєнні важелі.

Національна воєнна стратегія Великої Британії ґрунтується на кількох головних вимогах: 1) постійно підтримувати національний воєнний потенціал, який у складі сил НАТО слугуватиме гарантом безпеки у випадку появи стратегічної загрози в Європі. Фактором стримування будуть як британська ядерна зброя, так і сили загального призначення; 2) вести постійний моніторинг міжнародної обстановки. Враховувати, що засобом вирішення міжнародних проблем на рівних можуть бути як політичні та економічні заходи, так і воєнна сила; 3) задовольняти потреби матеріально-технічного забезпечення регіонального конфлікту „некласичного” типу з урахуванням можливості виникнення „стратегічної загрози”; 4) неухильно реалізовувати всі наявні економічні, дипломатичні і воєнні можливості з метою захисту своїх глобальних інтересів.

Лондон неодноразово наголошував, що „найбільшою операцією, яку йому доведеться виконувати у прогнозованому майбутньому, буде участь у великому регіональному конфлікті” (у складі НАТО чи ширшої коаліції), а найвищим пріоритетом оборонної політики стає „боротьба з тероризмом у всіх його проявах”.

Заслуговує на увагу британське бачення сучасної Росії, з якою за Ла-Маншем традиційно пов’язують „стратегічну загрозу”. Головні тези щодо цього формулюються приблизно так: Росія не є і ніколи не буде „м’яким” міжнародним партнером; відносини між Росією і Заходом – це постійний конфлікт інтересів; пріоритетним напрямом британської зовнішньої політики щодо Росії є „побудова російського майбутнього як стабільної і демократичної держави, що відіграватиме повноцінну роль у європейських відносинах”.

Принципами розбудови британських збройних сил визнано: створення постійних, розгорнутих до штатного рівня, військових формувань, які можуть бути швидко нарощені до рівня, достатнього для гарантованого придушення чи локалізації загрози будь-якого рівня; скорочення воєнної присутності у мирний час із вибіркоким збереженням зусиль у стратегічних регіонах світу (Близький Схід, Перська затока, Середземне море); зниження до розумного рівня стану загальної бойової готовності; створення та розгортання Сил швидкого реагування.

Незважаючи на ситуаційні відмінності, британський варіант воєнної політики залишається незмінним у своїх головних вимірах: утримувати Велику Британію у центрі світових справ, створювати умови для виконання Об’єднаним королівством функції координаційного центру між Європою та Північною Америкою, а також створювати силові механізми захисту національних інтересів у мінливому геополітичному середовищі ХХІ століття.

Воєнну політику оновленої Німеччини слід розглядати як наслідок виконання рішень Потсдамської конференції і трьох доленосних для

країни „Д” – денацифікації, демілітаризації, демократизації.

Німеччина–2008 – потужна і відповідальна держава, могутність якої значно переростає межі національних кордонів, у тому числі й у військовій площині. Розміщення німецьких військових підрозділів у Македонії (1998 р.), в Косово (1999 р.), участь 2001 року у складі Стабілізаційних сил в Афганістані, їх очолювання 2003 року, допомога у вирішенні питань тилового, технічного та медичного забезпечення військ США в Іраку дають підстави стверджувати, що значення воєнної сили у зовнішньополітичних акціях Берліна поступово, але неухильно зростає.

Починаючи з 1992 року, Німеччина активно реалізує два вектори національної воєнної політики – європейський та євроатлантичний. Європейський вектор пов’язаний з дією Маастрихтських угод та проведенням спільної воєнної політики країнами-учасницями ЄС. У цьому контексті Німеччину можна вважати європейським лідером у створенні відповідних військових структур Євросоюзу.

Водночас Берлін розуміє, що об’єднана Європа найближчим часом нездатна створити воєнної структури, ефективність якої могла б піднятися до рівня НАТО. Тому євроатлантичний вектор воєнної політики тісно пов’язується з геополітичними можливостями США. Німецькі державні лідери вважають, що в разі виникнення регіонального конфлікту, подібного до косовського, без втручання США і НАТО Європу можуть спіткати серйозні випробування.

Утримання Німеччиною протягом XX століття власних збройних сил – рейхсверу, вермахту та бундесверу – суперечлива, неоднозначна, але повчальна ілюстрація уваги федеральних органів до силових механізмів реалізації державних прагнень. Не стало винятком XXI століття: розвиток Бундесверу у його нинішньому вигляді – це динамічний процес досягнення балансу між національними інтересами, міжнародними зобов’язаннями, державно-політичними можливостями та ресурсами Німеччини. Завдання збройних сил органічно впливають з Основного закону ФРН, цілей німецької політики безпеки і оборони. Вони такі: 1) національна оборона в межах НАТО; 2) запобігання конфліктам; 3) врегулювання криз; 4) боротьба з міжнародним тероризмом; 5) участь у міжнародних операціях; 6) підтримка союзників; 7) партнерство і співпраця. Згідно з планом реформ, до 2010 року чисельність Бундесверу має скласти 280 тисяч чоловік (2003 р. – 338 тис.). Проте високотехнологічні системи озброєнь, які надходять на озброєння Бундесверу, повністю нівелюють його деяке кількісне скорочення.

Німеччина є економічним лідером світу. Виходячи з останніх ініціатив, запропонованих Берліном для реалізації на міжнародному рівні, ФРН має високі шанси стати і світовим воєнним лідером.

Воєнна політика Франції, ґрунтуючись на голлістській традиції „незалежної оборони”, передбачає реалізацію двох ключових векторів розвитку. Перший, внутрішній, полягає у суттєвому реформуванні

збройних сил відповідно до глобальних викликів і загроз та сучасного рівня розвитку військового мистецтва. Основою національної оборони лідери П'ятої республіки бачать національні ядерні сили і сили швидкого реагування. Враховуючи економічний потенціал Франції, який поступається лише США, Німеччині та Японії (5 % світового ВВП, 5 % світової торгівлі), неважко передбачити успішність військово-реформаційних намірів Парижа.

Другий вектор цілком обґрунтовано спрямований назовні. Він демонструє наміри Франції поєднати активну участь у розбудові безпечної Європи на основі спільної політики безпеки і оборони в межах ЄС і тісної співпраці з НАТО.

Донедавна Франція дозволяла собі критику певних воєнно-політичних акцій, ініційованих США. Зокрема, так було у випадку вторгнення військ США та їх союзників в Ірак. Перші зовнішньополітичні кроки нового президента Франції Н. Саркозі відбили бажання впливових політичних сил цієї держави тісніше співпрацювати з США у воєнній сфері. Військові традиції Франції, а також останні акценти, розставлені її керівництвом з нагальних геополітичних проблем, дають підстави стверджувати про гарантоване перебування вузлових питань світового розвитку в зоні пильної уваги французького військово-політичного керівництва.

Воєнна політика Російської Федерації потребує більш широкої аргументації з огляду на високу динаміку внутрішньополітичних перетворень у цій країні, формування „нових старих” вимірів російської державності.

Політична ситуація в РФ визначається насамперед президентськими виборами 2008 року. Оновлення органів влади певною мірою скоригує політичний курс російської держави. Проте вже сьогодні більш ніж очевидними залишаються кілька непорушних постулатів.

Стійкими елементами суспільної свідомості сучасної Росії є низка „перемог президента В. Путіна”. Це насамперед: „перемога у Чечні”, „подолання волзького і якутського сепаратизму”, „повернення Росії в коло великих держав”, „гра на рівних з США”, „обмеження олігархів”, „повернення під контроль держави природних багатств” тощо. Якщо узагальнити, то – „наведення ладу в державі”. Або, як вважають критики В. Путіна, „згортання демократії” та „повернення до авторитарних традицій державного управління”. Як наслідок, значна частина росіян вважає, що президент В. Путін не має права залишати „велику” політику. Більшість аналітиків (не обов'язково російських) прогнозує його повернення на посаду глави держави в майбутньому.

Російському суспільству, з подачі кремлівських можновладців, запропоновано нову національну ідею, яка звучить приблизно так: „Росія – могутня енергетична держава, яка може і повинна відігравати світову роль”. Важливо, що більшість населення РФ схвально відгукується на такі ідеологічні конструкції.

Росія намагається й надалі зміцнювати свої позиції в регіональних міжнародних організаціях, створених у 1990-ті роки за її активної участі. Це, зокрема, стосується СНД, ЄврАзЕС, Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), Шанхайської організації співробітництва (ШОС) тощо.

Росія переступила через „синдром 90-х років” – надмірне захоплення ліберальними ідеями, які різко контрастували з природою її державності, традиційно-авторитарним стилем державного управління, політичною культурою населення. Росія 90-х сприймалася у світі як ослаблена держава, розпад якої був досить вірогідним.

Оновлення президентської вертикалі влади в грудні 2000 року покликала до життя нові кадрові ресурси Росії, в тому числі й військово-силового походження. Це стало своєрідним поштовхом до інтенсивного переосмислення ролі Збройних Сил РФ та інших силових структур у поверненні Росії статусу великої держави. Як зазначалося в тогочасній російській пресі, „не маючи могутнього силового компонента, країна, що має таке географічне розташування, як Росія, створена так, як Росія й існує так, як Росія – вижити не може”.

Моментом переходу російського військового будівництва у нову якість слід вважати введення в дію нових державних документів військово-політичної спрямованості – Концепції національної безпеки Російської Федерації (1999 р.), Воєнної доктрини Російської Федерації (2000 р.) та Воєнно-морської доктрини Російської Федерації (2000 р.). До цього переліку слід додати й „Акт Росія – НАТО” (1997 р.), з підписанням якого стосунки Москви і Брюсселя стали більш визначеними.

Антиамериканська істерія не є домінуючою в сучасній Росії. Водночас багатьох російських фахівців, причетних до забезпечення воєнної безпеки держави, непокоять воєнні приготування, започатковані США протягом останніх років. Це, зокрема, плани розгортання стратегічного аерокосмічного ударного угруповання, оновлення ядерної тріади, розгортання високоточних систем зброї повітряного, морського й наземного базування, прийняття на озброєння систем „нелетальної зброї”, створення сучасних експедиційних сил, розгортання нових воєнних баз у ключових районах світу тощо. У Москві вважають, що ці ініціативи прямо чи опосередковано спрямовані проти РФ. Конче потрібними, вважають у Кремлі, стають російські контрприготування. Їх змістові та організаційні основи визначаються Планом будівництва і розвитку Збройних Сил РФ на 2001- 2005 роки, Державною програмою озброєнь на 2001 - 2010 роки, Основами державної політики РФ щодо воєнного будівництва на період до 2010 року, Федеральною програмою реформування системи воєнної освіти в РФ на період до 2010 року, Федеральною програмою переходу на контрактну службу тощо. Частка воєнних витрат зростає і до 2010 року має досягти 3,3 - 3,5 % в російському ВВП.

Завдання російських Збройних Сил на початок XXI століття мають

такий вигляд: стримування; відбиття агресії; виконання союзницьких зобов'язань; участь у миротворчих операціях самостійно і під егідою ООН; участь у вирішенні внутрішніх конфліктів; боротьба з міжнародним тероризмом; підтримка політичних акцій РФ на міжнародній арені; захист об'єктів і споруд РФ у світовому океані, космосі, на території іноземних країн та виняткової морської економічної зони. Інструментами вирішення цих завдань є Стратегічні ядерні сили (СЯС) РФ, а також Сили загального призначення у складі: Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили (до складу яких входять Сили ППО), Воєнно-Морські Сили. Всі компоненти забезпечення російської військової могутності мають власні програми розвитку. Справа за їх належним фінансуванням.

Отже, Збройні Сили РФ залишаються предметом підвищеної державної уваги. Силовим еквівалентом згаданої вище національної ідеї є теза: „Росія – могутня ядерна держава”. Водночас, враховуючи світові настрої, апелювання до власних ядерних можливостей в сучасній РФ є епізодичним, залежним від ситуаційних деталей.

Путінська Росія усвідомила важливу річ: Захід, незважаючи на його колосальні економічні, фінансові, технологічні, військові та інші можливості, не всесильний. Різні країни дедалі частіше обирають незахідний варіант соціально-політичного та духовно-культурного поступу. Організувавши низку показових військово-політичних демаршів всупереч волі Заходу, РФ серйозно претендує на відновлення статусу світової держави. В інтелектуальному, моральному і навіть матеріальному сенсі Москва підтримує десятки політичних режимів, що критикують Захід. Є підстави стверджувати, що і північно-корейський, й іранський, і навіть сирійський ядерні проекти прямо чи опосередковано дотичні до ядерних технологій РФ. Окремі аналітики навіть вважають, що Росія цілеспрямовано намагається підтримувати у жевріючому стані мережу локальних джерел напруги, які не лише виснажуватимуть західний світ, але й сприятимуть зростанню експорту зброї російського виробництва.

Досвід 2007 року дає підстави стверджувати, що **світовий воєнно-політичний процес перебуває у стані невпинного продукування нових змістових вимірів, частина з яких може бути кваліфікована як загрози і виклики державам, регіонам, людству в цілому.**

Предметом останніх дипломатичних баталій Москви з США стала тема розміщення елементів американської системи ПРО в Східній Європі (10 ракет-перехоплювачів в Польщі та РЛС в Чехії). Росія скептично ставиться до заяв США щодо наявності ракетної загрози з боку третіх держав, яким ця система ПРО покликана протистояти. Визначення США Ірану як головної ракетної загрози західному світу військово-політичне керівництво РФ всерйоз не сприймає. В Кремлі склалося стійке переконання, що створювана Вашингтоном система спрямована насамперед проти РФ, а її головна мета – девальвація ядерних потенціалів Росії, а також Китаю.

Володимир Смолянчук

Кремль нервово відреагував на оприлюднення Вашингтоном переліку з 14 країн, які можуть бути запрошені до співробітництва у сфері ПРО. Серед інших було названо й Україну.

Наприкінці 2007 року розпочалася традиційна для великих держав „гра м'язами”. Москва заявила про можливість виходу з російсько-американського договору про ракети середньої і малої далькості, а також про можливість розміщення „ядерних об'єктів” на території Білорусі. Російське керівництво попередило, що призупинить виконання своїх зобов'язань по Договору про звичайні збройні сили в Європі, якщо документ не ратифікують країни - члени НАТО.

Як мирний вихід із ситуації, Москва запропонувала Вашингтону спільно використовувати російські РЛС в Габалі та Армавірі. Росія не заперечує проти розміщення на своїй території американської пересувної РЛС раннього попередження. Крім того, президент РФ запропонував створити центри оцінки ракетних загроз у Москві та Брюсселі.

Діалог між двома країнами щодо протиракетних систем триває. З цієї нагоди держсекретар США К. Райс заявила, що „відносини Америки з Росією залишаються об'ємними і складними, це буде суміш співробітництва і суперництва, дружби і тертя”. У зв'язку з цим доречно зазначити, що аргументація часів „холодної війни”, якою грішать обидві сторони, здатна лише деформувати відносини між найбільшими ядерними державами. І навпаки, налагодження конструктивного діалогу між РФ та США з питань ПРО здатне відкрити нові горизонти їх стратегічного партнерства.

Американо-російські відносини проявляються на тлі інших військових приготувань та реальних бойових дій. „Гарячими точками” світу на початок 2008 року є десятки регіонів планети, проте більшість з них – традиційно на території Євразії.

Іран. Ситуація довкола Ірану залишається однією з найбільш вибухонебезпечних. Міністр закордонних справ Франції відкрито заявив, що потрібно готуватись до найгіршого сценарію вирішення конфлікту довкола іранської ядерної програми – війни. США в різній формі не втомлюються переконувати світову спільноту у своїй рішучості завдати ракетно-бомбового удару по головних військових і державних об'єктах на території Ірану, а також по його економічній інфраструктурі. Після останніх президентських виборів Франція стала союзницею США в іранському питанні.

При цьому своїм завданням-максимумом Вашингтон вважає не стільки знищення економічної основи іранського ядерного проекту, скільки деморалізацію іранського суспільства та його відмову від фанатично-ісламських цінностей. На думку військово-політичного керівництва США, Іран надто відхилився від базових нормативів розвитку світової політики (лібералізм, демократія, гуманізація), закладених західним світом впродовж останніх століть. Як держава-лідер ісламістського гатунку, Іран здатен стати генератором постійних загроз та викликів для Заходу й США.

Заокеанська держава та її європейські союзники сповнені рішучості не допустити розвитку подій, неконтрольованих ними.

Іншим джерелом нестабільності в регіоні є тривала напрута у взаєминах **Сирії та Ізраїлю**. Ситуація готова в будь-який момент вибухнути збройним конфліктом між цими державами, що володіють зброєю масового ураження (Ізраїль – ядерною, Сирія – хімічною). У вересні 2007 року ізраїльські ВПС провели своєрідну розвідку боєм – нанесли удар по сирійських об'єктах. Повітряний удар цілком міг би стати детонатором масштабного військового зіткнення між цими державами.

Складна ситуація в **Пакистані**, режим військової диктатури в якому з 1999 року очолює генерал П. Мушараф. 60 років існування держави Пакистан стали періодом постійного балансування на грані громадянської війни або війни з сусідами. Традиції пакистанського державного будівництва в його силовому обрамленні продовжуються й сьогодні. Значна увага надається розвитку національних збройних сил та квінтесенції військової могутності Пакистану – ядерній зброї.

Разом з тим, в країні триває гостре протистояння кількох політичних кланів. У листопаді 2007 року було введено надзвичайний стан. У грудні того ж року вбито лідера опозиції Б. Бхутто, що породило хвилю збурень по всій країні. Як наслідок, знижуються можливості центральної влади протидіяти тиску радикальних ісламістів, які намагаються усунути від влади військових та встановити правління релігійних фанатиків. Якщо їх наміри будуть реалізовані, то вірогідним може стати утворення „ісламського трикутника” Пакистан – Ірак – Алжир, спрямованого проти Заходу та поміркованих ісламських держав.

Як вважають окремі оглядачі, Пакистан – „невдала держава”, яка продукує невдалих політичних лідерів та витрачає мільярди доларів на ядерну зброю, маючи майже половину неграмотного населення. Водночас нинішній керівник Пакистану у військовій уніформі – чи не єдиний політик, що стоїть на заваді застосуванню ядерної зброї проти Індії та Заходу.

Гострою залишається ситуація у стосунках між **Туреччиною та Іраком**. Анкара готова спрямувати власні збройні сили у північні провінції Іраку для силового вирішення проблеми курдського сепаратизму. Турецький парламент схвалив проведення військової операції проти бойовиків Робітничої партії Курдистану. На кордоні з Іраком зосереджене сотисячне турецьке військове угруповання, яке лише чекає команди перейти в наступ.

Наприкінці 2007 року надзвичайний стан було запроваджено в **Грузії**. Політичне протистояння в країні здатне призвести до нового спалаху громадянської війни. Чинне керівництво і Абхазії, і Південної Осетії, відчуваючи підтримку РФ, готове йти до кінця в питанні набуття державно-політичної незалежності.

Підтримується доволі висока напрута у відносинах між **Азербайджаном**

Володимир Смолянчук

та Вірменією. В її основі – невирішеність проблеми Нагірного Карабаху.

Таким чином, світова стабільність у тому вигляді, як вона існує – це більш рівнодіюча регіональних нестабільностей, напруженостей, приготувань та контрприготувань, локальних війн та конфліктів, аніж цілеспрямована діяльність людства задля уникнення варіанту самознищення.

Україна має певний час для вирішення нагальних питань забезпечення воєнної, а на її основі – національної безпеки. Справа за його раціональним використанням. Проте схоже на те, що окремі носії вищих владних повноважень витіснили коло проблем воєнно-політичного характеру за межі своєї повсякденної діяльності. Ситуаційно? Тимчасово? Назавжди?

Література:

1. **Грубов В. М.** Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма. – К., 2007.
2. **Есин В.** Противоракетное глобальное превосходство // Независимая газета. – 2007. – 5 марта.
3. ПРО яблоко раздора // Независимое военное обозрение. – 2007. – 28 сентября.
4. **Караганов С. А.** XXI век и интересы России // Современная Европа. – 2004. – № 3. – С. 5 - 10.
5. **Каспрук В.** Война с Ираном неминуема? // Зеркало недели. – 2007. – 22 сентября. – С. 6; Пакистан: между коррупцией и военной диктатурой // Зеркало недели. – 2007. – 15 сентября. – С. 6.
6. **Кравченко В.** Курдский фронт // Зеркало недели. – 2007. – 3 ноября.
7. **Шныпко А. С.** Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы. К.: Генеза, 2007. – С. 341 - 345.

Обороздатність держави: теоретичні основи системного дослідження

Володимир Пасічко,

майор, викладач кафедри суспільних наук
Полтавського військового інституту зв'язку

У статті, на основі вивчення низки наукових праць, законодавчих та нормативно-правових актів України викладено бачення автором сутності обороноздатності держави та дається визначення понятійно-категоріального апарату, на основі якого можлива побудова цілісної системи обороноздатності держави та який може служити підґрунтям для створення методології системних досліджень проблем воєнної безпеки держави.

Проблеми, пов'язані із забезпеченням воєнної безпеки нашої держави, були актуальними з перших днів незалежності України. За нинішньої воєнно-політичної обстановки у світі, коли багато країн не виключає можливості використання збройних сил задля реалізації своїх національних інтересів, та з появою нових загроз, пов'язаних з діяльністю міжнародних терористичних угруповань, саме оборонна сфера стає однією з найважливіших складових забезпечення необхідних умов життєдіяльності і розвитку суспільства.

Однією з вихідних категорій, що застосовується для розкриття сутності та змісту процесів забезпечення оборони нашої країни, і які часто зустрічаються у нормативно-правових документах України, а також в науковій літературі, є категорія „обороздатність держави”. Офіційне трактування цього терміна було сформульоване ще 1991 року в Законі України „Про оборону України” (це трактування збереглося й досі): „Обороздатність держави – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації” [9].

Це визначення відображало погляди ще радянських військових теоретиків й було практично ідентичним до даного ще 1978 року в Радянській воєнній енциклопедії – найбільш повному й авторитетному в СРСР енциклопедичному виданні з воєнної проблематики [14, с. 668]. Це

тлумачення за змістом було споріднене з визначенням військової могутності в класичній моделі її структуризації, яка також передбачає виокремлення воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу [14, с. 183]. На нашу думку, його автори не змогли відійти від ще радянських ідеологічних нашарувань навколо цих понять і, практично дотримуючись поглядів щодо синонімічності обороноздатності та воєнної потуги країни та зважаючи на оборонний характер воєнної політики України, віддали перевагу терміну „оборозоздатність держави”.

У дослідженнях багатьох українських і російських вчених, які працюють над проблематикою забезпечення воєнної безпеки, вказується на хибність ототожнення цих понять. Оборозоздатність держави доцільно представити як змістовно більш широке явище (у порівнянні з військовою могутністю), яке спрямоване на вирішення широкого комплексу проблем підготовки і реалізації бойових дій, в тому числі питань запобігання війнам і військовим конфліктам, деескалації збройних протистоянь суб'єктів геополітики, поліпшення міжнародного клімату та реалізації інших завдань, часові виміри яких перевищують мікрополітичні значення, а у випадку початку війни – захисту населення та сфери матеріального виробництва від надмірних втрат [13, с. 59].

Військова могутність має розглядатись як один з ключових елементів обороноздатності держави, але не єдиний. Здатність країни до оборони визначається, між іншим, якістю її зовнішньої політики, наявністю ворогів і союзників, а також співвідношенням сил військово-політичних угруповань, що протистоять одне одному [12, с. 59]. Важко сказати напевне, але можливо саме таке штучне звуження розуміння обороноздатності держави у засадничому документі щодо питань організації оборони держави, як Закон України „Про оборону України”, було причиною того, що й на сьогодні вона, на відміну від військової могутності, так і не набула системного наукового обґрунтування.

Системний підхід у визначенні обороноздатності держави має базуватись на загальнонауковій основі. Система являє собою певну сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку єдність і цілісність. Досить повне розуміння конкретної системи передбачає побудову сімейства відповідних визначень – як змістових, так і формальних [6, с. 552].

Розкриття сутності та змісту обороноздатності держави можливе лише в контексті розгляду інших понять, якими, на нашу думку, є „сукупний потенціал держави”, „воєнний потенціал держави” та „оборонний потенціал держави”, „зовнішньополітичний потенціал держави” та „зовнішньополітичний потенціал обороноздатності держави”. „Потенціал – у широкому значенні – засоби, запаси, джерела, які є у наявності і які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення мети, здійснення плану, вирішення завдання; можливості окремої особи, суспільства, держави у певній галузі” [2, с. 428]. Виходячи з цього, під

сукупним потенціалом держави прийнято розуміти теоретично можливу множину ресурсів і можливостей, які держава спроможна мобілізувати і використати за певних умов. До речі, необхідно зазначити, що будь-який потенціал держави за змістом охоплює як актуалізовані сили і засоби, що активно експлуатуються в ході вирішення загальнодержавних завдань, так і потенційні можливості, якими володіє країна в певній сфері і які можуть бути об'єктивовані нею за необхідності. Реально функціонуюча, реалізована частина сукупного потенціалу виступає в якості сукупної могутності держави або фактора об'єктивації її сукупного потенціалу у певний час.

Для з'ясування сутності оборонного і воєнного потенціалів необхідно чітко розмежувати категорії „оборонна безпека” і „воєнна безпека”. „Оборона України – це система... заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту” [9]. Зважаючи на те, що „призначення оборони – відвернення і відбиття зовнішньої воєнної агресії збройним шляхом” [17, с.4], оборонну безпеку держави можна розглядати як її захищеність від посягань із застосуванням воєнної сили з боку іншої держави (групи держав, збройного угруповання). Оборонна безпека гарантується готовністю держави до захисту від зовнішніх воєнних небезпек і загроз, а оборона при цьому виступає як спосіб її забезпечення. Воєнна ж безпека за мету має „...усунення зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці України у воєнній сфері...” [10], тобто має набагато ширше коло завдань. Можна стверджувати, що оборонна безпека держави є складовою її воєнної безпеки, а оборонний потенціал, відповідно, складовою воєнного потенціалу. Отже, **воєнний потенціал держави – це сукупність можливостей держави для забезпечення її воєнної безпеки, складова сукупного потенціалу держави. Оборонний потенціал держави – це сукупність можливостей держави для забезпечення її оборонної безпеки, складова її воєнного потенціалу.**

У військово-політичній думці сформувалось кілька точок зору щодо розкриття сутності та змісту оборонної могутності і оборонного потенціалу держави. Найбільш продуктивним видається підхід, який дозволяє структурувати оборонний потенціал на основі багатолінійного та багаторівневого аналізу. Вперше таку методологічну основу дослідження сутнісних ознак оборонної могутності держави 1982 року запропонував М. Табунов (Військова академія бронетанкових військ ЗС СРСР, Москва) [15, с. 18 - 25]. Пізніше ця теза була розвинута у працях М. Іщука, О. Шахова, В. Смолянюка. На основі цього підходу оборонний потенціал держави можна представити як сукупність потенціалів, розділених на групи за кількома самостійними основами. Отже:

1-а група – за філософсько-соціологічною основою. Згідно з нею, потенційна сукупна могутність країни і воєнна могутність держави розподіляється на матеріальний (військово-матеріальний) потенціал і

Володимир Пасічко

духовний (військово-духовний) потенціал;

2-а група – за загально-соціологічною основою. Це – географічний (військово-географічний) і демографічний (військово-демографічний) потенціал;

3-я група – за частково-соціологічною основою (царинами суспільного життя). До неї входять економічний (військово-економічний), соціальний (військово-соціальний), політичний (військово-політичний) і моральний (військово-моральний) потенціал;

4-а група – на основі системного, універсального функціонування: організаційний (військово-організаційний), управлінський (військово-управлінський), науковий (військово-науковий) потенціал [16, с. 14].

Сучасні реалії забезпечення як міжнародної, так і національної безпеки свідчать, що гарантувати захист суспільства від широкого кола загроз у воєнній сфері лише на основі військової сили неможливо. В сучасних умовах необхідно вирішувати широкий комплекс проблем щодо запобігання війнам і збройним конфліктам, деескалації збройних протистоянь суб'єктів геополітики, поліпшення міжнародного клімату та реалізації інших завдань на зовнішньополітичному рівні. Саме тому важливим структурним елементом обороноздатності держави є її зовнішньополітичний потенціал. Його доцільно розглядати крізь призму ширшого поняття, яким є „зовнішньополітичний потенціал держави”.

Беручи до уваги головні пріоритетні функції зовнішньої політики, визначені в Основних напрямках зовнішньої політики України [11], та положення Статті 18 Конституції України щодо спрямування зовнішньополітичної діяльності [4], можна дати таке визначення зовнішньополітичного потенціалу: **зовнішньополітичний потенціал держави – це сукупність відображених у міжнародно-правових актах держави політико-дипломатичних, економічних, військових, науково-технічних, культурно-освітніх, інформаційних та інших можливостей, які виникають на основі співробітництва з іншими державами (міжнародними та регіональними організаціями) і можуть бути задіяні для забезпечення її національних інтересів і безпеки.**

Безпосередньо підвищення рівня обороноздатності держави та її оборонної безпеки відбувається на основі використання політико-дипломатичних і військових можливостей, хоча опосередковано на їх рівень впливає весь зовнішньополітичний потенціал. Таким чином, **зовнішньополітичний потенціал обороноздатності держави – це сукупність відображених у міжнародно-правових актах держави політико-дипломатичних, військових та інших можливостей, які виникають на основі співробітництва з іншими державами (міжнародними і регіональними організаціями) та можуть бути задіяні для забезпечення її обороноздатності.**

Основою зовнішньополітичного потенціалу обороноздатності є міжнародне військове співробітництво. Розрізняють три сфери військового

співробітництва: воєнно-політичну, воєнно-стратегічну та військово-технічну.

Воєнно-політичне співробітництво передбачає узгодження військових доктрин держав, цілей і напрямів їх військової політики, координацію і здійснення спільних заходів для підтримання міжнародної стабільності.

Воєнно-стратегічне співробітництво передбачає узгодження військових планів і напрямів будівництва збройних сил, координацію усіх видів військової діяльності, узгодження засобів і способів розвідки, взаємодії систем ПРО і ППО. Організуються і здійснюються спільні дії із запобігання та локалізації військових конфліктів. Вживаються заходи для надання взаємної допомоги й удосконалення колективної оборони, розвитку і підготовки збройних сил, навчання військових кадрів, об'єднання низки систем управління і забезпечення збройних сил.

Військово-технічне співробітництво передбачає координацію військово-технічної політики, взаємний обмін озброєннями, спільні розробки ОВТ або розмежування видів зброї, вироблених державами, що співробітничать, спільні заходи для запобігання поширенню стратегічних і екологічно небезпечних технологій, можливість надання взаємної допомоги при здійсненні військової конверсії тощо [1, с. 98 - 99].

Зовнішньополітичний потенціал обороноздатності держави спрямовується на виконання таких головних завдань:

- зменшення кількості (ліквідація) зовнішніх воєнних небезпек політичними засобами, недопущення їх переростання у зовнішні воєнні загрози та застосування воєнної сили;
- встановлення відносин довіри, партнерства і співробітництва з сусідніми державами щодо забезпечення оборонної безпеки, розробка та реалізація системи заходів для запобігання та локалізації військових конфліктів;
- збільшення оборонного потенціалу держави за рахунок співпраці у воєнній сфері з іншими державами;
- забезпечення зовнішніх гарантій оборонної безпеки держави (участь у військово-політичних блоках, гарантій безпеки від інших країн, міжнародних та регіональних організацій).

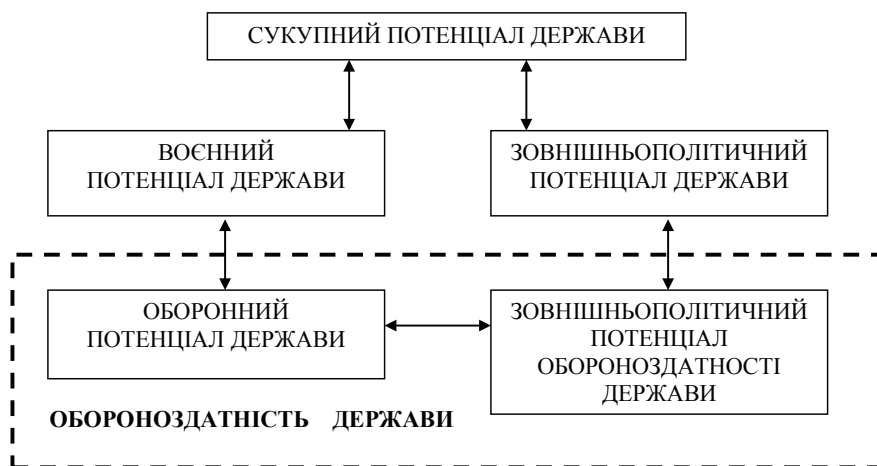
Закономірністю державного будівництва в сучасному світі, яке обов'язково передбачає національний варіант формування військової могутності держави, є явище внутрішньої міжпотенційної компенсації, спрямованої на збереження стійкості всієї системи військової безпеки, що пояснюється значною кількістю позитивних і негативних, безпосередніх, опосередкованих і зворотних зв'язків між потенціалами як складовими частинами єдиного цілого, структурні елементи якого чутливо реагують на взаємні зміни і утримують всю систему в стані відносної рівноваги.

Проте необхідно застерегти: така взаємокомпенсація має певні межі свого прояву. У випадку різкого ослаблення військово-економічного, військово-соціального, військово-морального, військово-наукового, деяких

інших потенціалів діалектичний взаємозв'язок між вищезазначеними частинами спотвориться у напрямі ослаблення стійкості всієї системи, а пізніше – і її руйнації, що на практиці, як мінімум, означатиме істотне ускладнення позицій держави в сучасному геополітичному просторі, а, можливо, і її повне витіснення в ретроспективні координати політики [7, с. 81].

Схема 1

**Потенціально-факторна модель структуризації
оборозодатності держави**



Для повного розуміння оборозодатності держави необхідно розкрити сутність її оборонної безпеки. **Оборонна безпека держави** – це стан захищеності її національних інтересів від посягань із застосуванням воєнної сили з боку іншої держави (групи держав, збройного угруповання іншої держави). Вона забезпечується певним рівнем її оборозодатності.

Застосування воєнної сили з боку іншої держави (групи держав, збройного угруповання іншої держави) зумовлює, як правило, наявність у взаємовідносинах з нею зовнішніх воєнних небезпек, а безпосередньо передуює йому наявність зовнішньої воєнної загрози.

Зовнішня воєнна небезпека – це сукупність політичних, соціально-економічних, воєнних та інших чинників у взаємовідносинах між державами (між державою та певною соціальною групою іншої держави), яка за певних обставин може призвести до воєнного конфлікту, що становить загрозу національним інтересам.

Основними і необхідними умовами виникнення та існування зовнішньої воєнної небезпеки для держави є:

- наявність у агресивної сторони прихованих інтересів (територіальних,

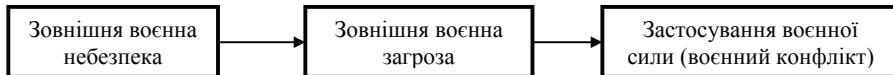
економічних та інших претензій), для задоволення яких може стати необхідним використання воєнної сили;

- орієнтація і готовність військово-політичного керівництва держави-агресора до використання воєнної сили;
- склад та стан готовності збройних сил, які забезпечують агресору можливість ведення наступальних бойових дій проти держави – об'єкта агресії [8, с. 415].

Зовнішня воєнна загроза – це загроза використання воєнної сили іншою державою (групою держав, збройним угрупованням іншої держави) або відкрите чи приховане приготування до її застосування, що становить загрозу національним інтересам.

Схема 2

Етапи виникнення воєнного конфлікту



Іменник „здатність” [3, с. 415] виражає не просто можливості щодо здійснення певного процесу, а в першу чергу – можливість щодо досягнення результату або мети, на яку спрямований цей процес. Зважаючи на це, пропонуємо дати таке визначення обороноздатності держави: **обороноздатність держави – це рівень її оборонних та зовнішньополітичних можливостей щодо забезпечення оборонної безпеки.**

Відповідно до рівнів воєнної безпеки (оборонної безпеки як її складової) [5] можна встановити і рівні обороноздатності, необхідні для їх гарантування.

Ідеальний рівень обороноздатності – це коли забезпечується стримування суб'єктів зовнішніх воєнних небезпек від застосування воєнної сили, а у випадку її застосування – повний захист (кордонів, території, населення, об'єктів тощо) від засобів ураження з боку держави-агресора (збройного угруповання іншої держави, коаліції держав). Такий рівень обороноздатності виключає людські, матеріальні та екологічні втрати від будь-яких засобів ураження, що використовуються супротивником. В сучасному світі такий рівень може розглядатись лише в теоретичному варіанті.

Життєво необхідний рівень обороноздатності – коли забезпечується відсіч агресії з боку суб'єктів ЗВН та ЗВЗ при матеріальних збитках, екологічних та людських втратах, які суттєво не впливають на існування нації та держави.

Необхідний рівень обороноздатності – це коли забезпечується відсіч агресії з боку суб'єктів зовнішньої воєнної небезпеки та зовнішньої воєнної загрози при матеріальних збитках, екологічних та людських втратах, які

не ставлять під загрозу існування нації і держави.

Рівень обороноздатності держави в конкретний період визначається співвідношенням величини її потенціалів до величини потенціалів, які може актуалізувати конкретний суб'єкт воєнної небезпеки (збройне угруповання іншої держави, держава або група держав) в цей же час для здійснення агресії. Для розрахунків життєво необхідного та необхідного рівнів обороноздатності необхідно визначити відповідні їм допустимі рівні збитків і втрат для держави, а також визначити воєнний потенціал суб'єктів зовнішньої воєнної небезпеки та зовнішньої воєнної загрози. Реальні та потенційні загрози для України, які за певних умов та обставин можуть призвести до воєнного конфлікту і до реагування на які має бути готова наша держава, визначені в Законі України „Про основи національної безпеки України” та у Воєнній доктрині України. Саме їх врахування дасть можливість визначити рівень обороноздатності держави в конкретний період.

На думку багатьох фахівців, реформування оборонної сфери нашої країни методом спроб і помилок досягло критичної межі. Хоча в останні роки воно набуло певної послідовності, однак все ще відчувається нагальна потреба системного аналізу і обороноздатності держави як інтегративного результату дії багатьох потенціалів, і специфіки кожного з них, і оптимального співвідношення потенціально-факторних характеристик для надання оборонній реформі рис відносної прогнозованості, визначеності, транспарентності та результативності.

Література:

1. Актуальні проблеми реалізації політики національної безпеки України в оборонній сфері. Вип. 27 / За заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: ДП „НВЦ „Євроатлантикінформ”, 2006. – 192 с.
2. Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1975. – Т. 20. – 608 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / Упорядник Т. В. Ковальова, – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.
4. Конституція України (зі змінами відповідно до Закону України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222-IV від 8 грудня 2004 року). – Харків: „Парус”, 2006.
5. Національна безпека України, 1994 - 1996 pp. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.
6. Новая философская энциклопедия [в 4 томах]. – М.: Мысль, 2001. – Т. 3. – 692, [2] с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
8. Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних

закладів Збройних Сил України / За заг. ред. В. Ф. Смолянюка. – 1-е видання. – Вінниця: Нова книга, 2002 р. – 446 с.

9. Закон України Про внесення змін до Закону України „Про оборону України” // Народна армія. – 2000. – 28 листопада.

10. Про воєнну доктрину України: Указ Президента України // Армія України. – 2004. – 22 червня.

11. Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України // ВВРУ - № 37.

12. **Проскурин С. А.** Обороноспособность в системе национальной безопасности страны // Военная мысль. - 1992. - № 1. - С. 59 - 61.

13. **Смолянюк В. Ф.** Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років): [Монографія]. – Київ; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2000. – 448 с.

14. Советская Военная Энциклопедия: [в 8 томах]. – М.: Воениздат, 1978. – Т. 5. – 688 с.

15. **Табунов Н. Д.** Оборонная мощь страны: сущность и структура // Коммунист Вооруженных Сил. 1982. № 7. С. 18 - 25.

16. **Шахов А. Н.** Политический потенциал оборонной мощи государства. - М.: ГА ВС, 1992. – 148 с.

17. **Шкідченко В. П., Кохно В. Д.** Воєнна безпека як категорія воєнної науки та складова національної безпеки України // Наука і оборона. – 2000. – № 2. – С. 3 - 7.

Постіндустріальний процес як виклик для інституту держави

Євген Ніколаєв,
асистент кафедри політичної економії
факультетів управління і маркетингу
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

У статті розглядаються деякі з нових викликів для державного регулювання, породжені переходом до постіндустріального суспільства. Аналізуються проблеми сучасних шляхів демократизації політичного устрою країни, захисту інтелектуальної власності та міжнародної конкурентоспроможності.

Остання науково-технічна революція викликала два загальносвітові процеси: глобалізацію і „постіндустріалізацію”, тобто початок переходу до постіндустріального суспільства в різних країнах і регіонах світу. Вважається, що постіндустріалізація і глобалізація – це форми прояву сучасної трансформації капіталістичної форми суспільно-економічного устрою. Технологічною основою цих процесів була поява і швидке розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), а отже між ними існує певний взаємозв’язок (див.: [14]).

Обидва ці процеси істотно впливають на діяльність держави. Достатньо дослідженням [2; 8; 9 та ін.] є зв’язок трансформації інституту держави з глобалізацією. Однак вплив постіндустріалізації на роль держави в суспільстві проаналізований ще не так широко.

Зв’язок постіндустріалізації з трансформацією держави слід розглядати за двома складовими. По-перше, державні інституції стають активним **суб’єктом** розбудови в тій чи іншій країні постіндустріального суспільства та економіки знань, з чим пов’язується необхідність впровадження нових форм інноваційної і технологічної політики. По-друге, сучасні постіндустріальні тенденції (а разом з ними й глобалізаційні, оскільки їх часто не можна відокремити) викликають зміну доступних державі інструментів впливу на суспільно-економічні процеси. Виникають нові завдання й умови, які політична влада має виконувати і враховувати. Тут маємо справу з державою як з **об’єктом** процесу переходу до

постіндустріального суспільства.

Перший із зазначених напрямів постіндустріальної трансформації функцій держави розглядався в численних працях (наприклад, [1; 7; 10; 13; 18]). У них викладено, зокрема, рекомендації щодо проведення інноваційної політики українською владою та проаналізовано сучасний стан її впровадження. Тому на цьому аспекті зупинятися не будемо. Зосередимося на державі як об'єкті переходу до постіндустріального устрою. Розглянемо, які нові виклики для державного регулювання породжуються почасти глобалізацією, але переважно трансформацією сучасної суспільно-економічної системи у постіндустріальну (або, іншими словами, інформаційну). Основні з цих викликів пов'язані, ймовірно, з проблемами демократизації, конкурентоспроможності і захисту інтелектуальної власності.

Суперечливий імператив демократизації

Одним з найцікавіших і одночасно вкрай неоднозначних сучасних процесів є демократизація політичних систем різних країн. Вплив глобалізації та постіндустріалізації на демократизацію різноспрямований і вкрай суперечливий.

В останні десятиліття загальна риторика міжнародних відносин зводиться до заклику всіх країн демократизувати свої політичні режими, проводити вільні вибори, забезпечувати громадянам політичні права і свободи, захищати права людини. Ідеології сприяння демократизації дотримуються США та ЄС, ООН і багато неурядових міжнародних організацій (наприклад, Amnesty International, Transparency International, Freedom House, фонд Дж. Сороса „Відкрите суспільство” тощо). Та ефективність цієї риторики далека від бажаної: у світі залишається багато країн з авторитарними або напівавторитарними політичними режимами.

Реальна картина (можливо, не позбавлена незначного ідеологічного спотворення) щодо демократизації розкривається у щорічних звітах „Свобода у світі” міжнародної організації Freedom House. Головним спостереженням, викладеним у звіті за 2007 рік [22], є те, що протягом останнього десятиліття відзначається стагнація демократизації. Йдеться про те, що після розпаду СРСР на початку 1990-х років, пройшла „хвиля демократизації” у постсоціалістичних країнах, за якої багато держав почали впроваджувати у себе демократичні процедури. Після 1996 року таких широких хвиль більше не спостерігалось, у більшості країн світу відбувалася повільна консервація політичних режимів. Іншими словами, за поодинокими винятками демократичні країни протягом останнього десятиліття залишалися демократичними, а авторитарні – авторитарними.

На середину 2006 року із 193 країн, які аналізує Freedom House, 123 є електоральними демократіями, себто в них відбуваються регулярні

всенародні вибори. Втім, вільні вибори не є безумовною ознакою демократичності політичного режиму певної держави в цілому. До числа демократичних („вільних”, тих, в яких забезпечується захист прав і свобод громадян) Freedom House відносить 90 країн (у тому числі й Україну), сукупне населення яких становить 3 млрд. осіб, або 46 % від світового. „Частково вільними” (себто напівдемократичними або напівавторитарними) є 58 держав з населенням 1,08 млрд. осіб (17 % від світового). Нарешті, „невільними”, авторитарними є політичні режими 45 країн світу. В них проживає 2,45 млрд. осіб, або 37 % населення планети. Отже, гасло демократизації всіх країн світу ще далеке від реалізації.

Навіть більше, деякі дослідники доходять протилежного висновку: глобалізація справляє прямий негативний вплив на демократичні процеси. Зокрема, Г. Вайнштейн зазначає, що попередній історичний розвиток призвів до формування сучасних національних держав, у яких стало можливим забезпечення реалізації принципу демократії „правління народу в інтересах народу”. Викликане глобалізацією переміщення певного обсягу влади на рівень наднаціональних утворень має наслідком звуження суверенітету і, відповідно, можливостей реалізовувати цей принцип. Теза про неможливість забезпечити стабільне функціонування ліберальної демократії в умовах передислокації влади з національного на міжнародний рівень висловлює багато західних політологів (Р. Даль, Е. МакГрю, Дж. Маркофф, М. Платтнер, Ф. Шміттер та ін.) [5, с. 4 - 5]. Однак уявляється, що, незважаючи на значну увагу до проблем глобалістики, вітчизняна гуманітарна наука ще не звернулася до аналізу цього аспекту проблеми.

Надії щодо посилення демократичних тенденцій покладаються на нові процеси, пов'язані з інформатизацією суспільного життя. В теорії, за концепцією так званої „електронної демократії”, вплив інформатизації на демократичні процеси видається оптимістичним. Передбачається, що завдяки поширенню інформаційних технологій, доступу до Інтернету громадяни матимуть ширше коло спілкування, полегшиться утворення суспільних груп за інтересами. Зміняться процедури прийняття політичних рішень. Завдяки новим комунікаційним технологіям люди зможуть брати безпосередню участь у виробленні державної політики. Виникне зворотний зв'язок від громадян до влади через новітні засоби комунікації (традиційні засоби масової інформації – це одностороннє надання інформації). Внаслідок цього підвищаться прозорість політичного процесу та підзвітність дій влади. Можливо, демократія стане менш „представницькою” та більш „прямою”, „партиципаторною”, наближеною до „афінської” своєї форми. Зрештою, більша відповідність дій політиків волі народу означатиме більшу політичну легітимність самої влади.

Така теоретична і практична побудова виникла не так вже й давно. „Твердження про благотворний вплив технологічного прогресу у сфері масових комунікацій на політичне життя суспільства та майбутнє

демократичної системи з'являються... не вперше. У тій чи іншій формі вони висловлювалися у 60 - 80-і роки, починаючи з перших кроків сучасної інформаційної революції" [4, с. 13]. Отже, тенденція посилення тиску суспільства на владу через нові технологічні важелі досить відома. Але вона має різні наслідки.

Одним них є реакційне намагання урядів різних країн посилити контроль над електронними медіа та Інтернетом, а також вживати заходів для зменшення свободи слова взагалі. Зокрема, доступ до Інтернету офіційно піддається цензурі в Китаї, що, враховуючи кількість населення в цій країні, викликає занепокоєння щодо глобальної свободи слова. У деяких інших країнах інтернет-технології нерозвинені або й заборонені взагалі. Певні спроби обмежити доступ до опозиційних інтернет-сайтів здійснювалися і в нашій країні під час президентських виборів 2004 року. Однак принципово нова риса інтернет-ЗМІ, порівняно з традиційними, на нашу думку, полягає в тому, що піддати їх тотальній цензурі, не забороняючи доступу до Інтернету в цілому, практично неможливо. Навіть за малого бюджету інтернет-ЗМІ мають можливість публікувати неприємну для влади інформацію, забезпечуючи доступ до неї усіх бажаючих. Спроби закрити доступ до певних сайтів, залишаючи доступною мережу Інтернет в цілому, закінчуються тим, що такі сайти фізично розміщуються на веб-серверах за межами країни, яка запроваджує цензуру, та виходять з-під контролю відповідних органів влади.

Другим проявом адаптації до нових викликів комунікаційних технологій є те, що держава сама починає проводити активнішу інформаційну політику. Органи влади посилюють увагу до роботи із засобами масової інформації та неурядовими установами, самі формують інформаційні нагоди та повідомлення, намагаючись подати результати своєї діяльності у вигідному для себе світлі. Невід'ємним атрибутом публічної діяльності органів влади як за кордоном, так і у нас стає підтримка власних інтернет-сайтів, на яких не тільки розміщується інформація про діяльність відповідного державного органу, але й забезпечується зворотний зв'язок з громадянами, надання ним певних інформаційних послуг. В електронну, опосередковану Інтернетом форму переходять окремі напрями взаємодії державних і недержавних суб'єктів економіки, такі як, наприклад, надання податкової звітності. У деяких країнах, зокрема в США та Естонії, здійснюються експерименти щодо голосування на виборах через Інтернет.

Теоретичне обґрунтування такої практики відоме як „електронне урядування”, або „електронна держава” ¹. Ці назви застосовуються

¹ Обидва варіанти є правильними перекладами англomовного терміна „electronic government”. Річ у тім, що слово „government” вживається у двох значеннях. У вузькому сенсі воно позначає тільки уряд, тобто виконавчу гілку влади. У широкому сенсі під цим словом слід розуміти всю систему влади в цілому або весь бюрократичний апарат усіх рівнів державного управління в країні. З іншого боку, в певних контекстах доцільно розмежовувати

для позначення використання владою інформаційних і комунікаційних технологій з метою надання послуг громадянам. Причому спектр технологічних засобів доволі широкий, і він не обмежується Інтернетом. Можуть використовуватися традиційні та мобільні телефони, факси, документи з електронними чіпами, ЗМІ тощо. Мотивацією до застосування інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності органів влади може бути поліпшення ефективності владної діяльності, підвищення якості пропонованих населенню послуг, демократизація політичних процедур. Водночас електронне урядування не є аналогом традиційного уряду. Це лише новий спосіб взаємодії суб'єктів з метою підвищення ефективності надання державних послуг [19].

Така активна державна інформаційна позиція має і зворотний бік. А саме, активно вдосконалюються технології маніпулювання інформацією і масовою свідомістю громадян. Якщо в країні високий рівень свободи слова, який робить неможливою пряму цензуру інформації, то влада може здійснювати дезорієнтуючу інформаційну політику. Відповідні інструменти й методи розкриті в численних публікаціях. Досить відомі у цьому сенсі праці Г. Почепцова (наприклад, [16]). Співвідношення інтернет-технологій, на яких ґрунтується електронна демократія, досвіду створення електронного уряду, маніпуляції суспільною свідомістю і сучасних форм політичної комунікації розглянуто у праці М. Вершиніна [6, с. 80 - 132].

Наскільки можна бачити, одним з наслідків активного застосування інформаційних технологій є ефект „інформаційного шуму”, за якого ЗМІ поширюють стільки суперечливої інформації на певну тему, що зрозуміти, що відбувається насправді, а також відсіяти об'єктивну інформацію з потоку „інформаційного сміття” для рядового громадянина справа вкрай проблематична. Для автора наочним прикладом дії цього ефекту була політична ситуація в Україні 2007 року, коли відбувалися позачергові вибори до Верховної Ради. Хід подій до осені включно був досить точно спрогнозований експертами ще в березні, всі або майже всі основні учасники політичної боротьби розуміли відповідний сценарій та діяли за ним згідно з неопублічними домовленостями. Публічно ж політики говорили про абсолютно різні варіанти розвитку подій, ніби самі не розуміли, що відбувається насправді, а сам сценарій не афішувався й не пояснювався публіці. У такий спосіб відбувається віртуалізація інформаційного простору, втрата його зв'язку з реальними подіями.

Отже, оптимістичні очікування збільшення прозорості та підзвітності політичних процесів завдяки розповсюдженню ІКТ не завжди підтверджуються життям. „Реальна практика... надала... чимало переконливих свідчень зловживання інформаційними технологіями з метою ідеологічного впливу на маси. Піддані свого часу ідеалізації

наведені поняття за критерієм гілок влади. У цьому випадку поняття „електронна держава” буде родовим та включатиме явища „електронного урядування”, „електронного парламентаризму” та „електронного правосуддя”.

тенденції формування „глобального села” виявилися насправді тенденціями **примітивізації суспільної свідомості, її... стереотипізації...** Поступово все більше поширювалася тривога щодо використання цих технологій для маніпулювання суспільними настроями; для зміцнення за їх допомогою ієрархічних інститутів влади та реалізації корисливих інтересів власників ЗМІ; для спотворення реальної сутності суспільної волі та політичних запитів мас; нарешті, для створення нових форм тоталітаризму і контролю над суспільством в дусі оруеллівської антиутопії Старшого Брата (підкреслено мною. – **Є. Н.**)” [4, с. 14]. Так процес, що потенційно демократизує суспільну сферу, може діалектично перероджуватися на цілком протилежну за своєю сутністю тенденцію. Поки що теза про використання інформаційних технологій для тоталітаризації суспільства у країнах з міцними демократичними традиціями є гіпотетичною, оскільки таких крайніх наслідків ще не спостерігалось, однак існування відповідної (протилежної стосовно демократизації) мети застосування засобів впливу на масову суспільну свідомість ігнорувати не слід.

Важливо додати, що вся теоретична конструкція розбудови електронної демократії на практиці наштовхнулася на одну психологічну перепону. Незважаючи на появу і розвиток технологій, які уможливлюють тісніший контакт представників влади і рядових громадян, самі громадяни в розвинених країнах не виявляють особливого прагнення брати участь у „прямій інтернет-демократії”. Далеко не для всіх користувачів Інтернету цікаво відвідувати сайти державних установ і висловлювати думки з того чи іншого питання. Технологічна можливість здійснювати це, отже, **не підкріплюється відповідним бажанням самих людей.** Внаслідок цього виникає скептицизм щодо можливості втілити ідеали „електронної демократії” на практиці. Відтак можна зробити прогноз, що, незважаючи на привабливі теоретичні міркування, використання ІКТ у взаємодії недержавних суб’єктів з органами влади насправді обмежиться певними технічними напрямками на зразок надсилання податкової звітності електронною поштою. Натомість активізація участі громадян у „електронізованому” політичному процесі не відбуватиметься через небажання самих громадян до цього вдаватися. Наголосимо, що зазначене не стосується активного використання інформаційних технологій для організації акцій політичного протесту та мобілізації людей з цією метою. Мається на увазі винятково пасивність людей щодо конструктивної індивідуалізованої роботи з владою, яку новітні технології не долають.

Роль держави у визначенні режиму інтелектуальної власності

Ще одним безпосередньо пов’язаним з постіндустріалізацією імперативом для держави є політика у сфері інтелектуальної власності.

Захист інтелектуальної власності означає застосування державою правових обмежень або заборони на вільне використання будь-якого

інтелектуального продукту (літературного твору, музичної композиції, комп'ютерної програми, рецептури ліків, промислової технології тощо) без дозволу власника відповідного права. Необхідність цього аргументується тим, що незахищеність об'єктів інтелектуальної власності позбавить їх творців можливості отримати дохід за свою інтелектуальну працю. Міжнародне правове поле в цій сфері є однозначним. Воно стимулює або навіть примушує кожну державу впроваджувати максимально жорсткий режим охорони інтелектуальної власності. Політичний і економічний тиск щодо цього суттєвий. Або країна забезпечує ефективний захист авторських прав і нематеріальних об'єктів промислової власності, або вона звинувачується у порушенні цих прав (піратстві), що може мати наслідком більш чи менш жорсткі міжнародні санкції.

Зокрема, приведення вітчизняного законодавства у цій сфері у відповідність з міжнародними договорами було обов'язковою вимогою в переговорах щодо вступу України до СОТ. Коли 2006 року Україна частково виконала цю умову, Сполучені Штати Америки відкрили доступ на свій ринок для низки українських товарів, вартість експорту яких до США на той час становила \$75 млн. [3]. Сьогодні неодмінним елементом практично всіх законів і підзаконних актів України, що стосуються розбудови інформаційного суспільства в нашій країні, є декларація про безумовне забезпечення захисту інтелектуальної власності згідно з світовою практикою. Ця декларація, зрозуміло, не виконується.

При цьому теоретичний аналіз проблеми інтелектуальної власності зводиться до двох радикально протилежних позицій, без „золотої середини”. На одному боці спектра маємо надзвичайно жорстку критику чинного правового та фактичного статусу інтелектуальної власності [11; 15]. Прибічники цієї позиції закликають до повного перегляду (аж до скасування) існуючих правових норм щодо власності на продукти інтелектуальної праці людини, у першу чергу у сферах авторського права і промислової власності на нематеріальні активи. Віддзеркаленням цієї позиції є одна з двох принципово різних концепцій розвитку інтелектуальної власності. Вона „виходить з того, що інформація, що створюється в суспільстві, є надбанням усього суспільства, а для відокремлених господарюючих суб'єктів [вона] постає як безмежний та безплатний ресурс, застосування якого має бути по можливості вільним і необмеженим. Ця концепція спрямована на стимулювання застосування... інформації, однак стимулювання її виробництва залишається при цьому серйозною проблемою (підкр. автора. – Є. Н.)” [13, с. 102].

Інша лінія аргументації також видається слушною, породжуючи водночас цікаву теоретичну суперечність. Прихильники захисту інтелектуальної власності наголошують на тому, що вона забезпечує отримання творцями інтелектуальних продуктів грошової винагороди за свою роботу. „Друга концепція виходить з повного й безумовного визнання [інтелектуальної власності]: створена в суспільстві інформація

вважається об'єктом власності її виробника. Ця концепція... спрямована на стимулювання **виробництва**... інформації, але стимулювання її застосування за такого підходу вимагає значних зусиль з боку держави. Суб'єкти господарювання, які застосовують... інформацію у виробництві, прагнуть оминати існуючу систему [інтелектуальної власності] та нерідко дублюють нововведення, створюючи ті ж самі винаходи і технологічні рішення „паралельно”... В такій ситуації ціна, яку суспільство платить за досягнення необхідного технологічного рівня виробництва, значно підвищується, а темпи технічного прогресу сповільнюються (підкр. автора. – **Є. Н.**)” [13, с. 102].

Суперечність тут приховується не тільки в проблемі стимулювання виробництва чи застосування інтелектуального продукту. Вона лежить в площині співвідношення постіндустріалізму і капіталізму. Інтелектуальна власність є створеною державою юридичною основою, від якої залежать доходи сектора економіки, провідного в постіндустріальній економіці. Існування і гарантування державою цієї форми власності абсолютно необхідне для забезпечення нагромадження капіталу в інформаційному секторі. „Якщо капіталізм потребує освоєння нових ринків, то розвинена форма прав на інтелектуальну власність є необхідною для продовження такого освоєння” [12, с. 161 – 162]. Тобто, відмова від права інтелектуальної власності призвела б до заперечення основи, на яку спирається капіталістична форма суспільно-економічного устрою. З іншого боку, впровадження жорсткого захисту інтелектуальних прав у загальному випадку гальмує економічний розвиток країни. Роль держави у вирішенні цього породженого постіндустріалізмом питання є визначальною.

Парадокс полягає ще й в тому, що становлення постіндустріального суспільства та економіки власне й розглядається багатьма дослідниками як таке, що призведе до занепаду „заснованих на експлуатації капіталістичних відносин”. Як відомо, основою експлуатації, за марксистської теорії, є відчуження безпосередніх робітників від засобів виробництва. Вважається (хоча це й не безспірно), що в постіндустріальній економіці таке відчуження долається, оскільки в ній головним засобом виробництва є знання та інформація кожної конкретної людини, кожного працівника, які відчужити від їх носіїв неможливо. Відтак зникає підґрунтя експлуатації. Крім того, теоретики постіндустріального суспільства передбачали, що в ньому інформація як визначальний економічний ресурс поширюватиметься вільно і безперешкодно. Явище інтелектуальної власності запобігає вільному поширенню інформації та забезпечує збереження капіталістичного (себто, за визначенням, заснованого на експлуатації) типу суспільних відносин, а отже суперечить зазначеним рисам постіндустріалізму. І водночас, суперечачи сутності постіндустріальних відносин, інтелектуальна власність необхідна для їх становлення і розвитку.

Схоже, що такого роду міркування не беруться до уваги при визначенні

державної політики щодо інтелектуальної власності ані в розвинених, постіндустріальних країнах, ані у нас. Сьогодні для розвитку економіки знань застосовується такий підхід до власності, який хоча й робить розвиток такої економіки можливим, водночас стримує та уповільнює його. Домінує друга з названих концепцій. Якісно інші принципи державної політики у цій сфері не виробляються, не готова їх запропонувати й наукова спільнота.

Постіндустріальні умови міжнародної конкурентоспроможності країни

В аналізі впливу глобальних процесів на національні суб'єкти завжди виникає контекст міжнародної конкурентоспроможності держав і регіонів. Такий контекст призводить до спостережень різного характеру. Зокрема, аби витримати тиск міжнародної конкуренції, країни вимушені поглиблювати економічне співробітництво з сусідами. Вітак посилюються інтеграційні процеси у всьому світі. Успішна інтеграція вимагає координації різних напрямів економічної політики на між- або наддержавному рівні, а отже й передачі відповідної частини суверенних повноважень кожної країни-учасниці інтеграційного об'єднання на відповідний рівень прийняття рішень ².

Ця ж міжнародна конкуренція спричиняє зміну критеріїв оцінки успішності економічного розвитку країни. Раніше країни порівнювалися ереважно за макроекономічними параметрами (ВВП на душу населення, індекс цін, середній рівень доходу та купівельної спроможності населення тощо). В останні десятиліття на перший план виходять комплексні індикатори, які відбивають, по-перше, рівень добробуту населення (якість і тривалість життя, освіта, доступ до якісної води і харчування тощо), по-друге, якість бізнесового середовища (податкова система, легкість доступу до кредитів, адекватність монетарної політики, різні параметри інвестиційного клімату, ступінь корумпованості державного апарату, захист прав власності, судова система) та, по-третє, рівень технологічного розвитку країни. Отже, суто економічні індикатори замінюються багатофакторними показниками, які відбивають економічний, соціальний, технологічний, демографічний, інституційний та інколи й культурний стан розвитку країни.

Для порівняння рівня розвитку різних країн та оцінки рівня їх конкурентоспроможності широко застосовуються міжнародні рейтинги, кількість яких зростає. Відповідним чином змінюються й пріоритети діяльності національних урядів, які вимушені адаптувати свою політику

² Не деталізуватимемо особливості сучасних інтеграційних процесів, оскільки література з цього питання надзвичайно багата. Важливо наголосити на тісному зв'язку між глобалізаційними та інтеграційними процесами та на тому, що імператив інтеграції позбавляє державну владу повноважень з тих питань, прийняття яких переноситься на між- або наддержавний рівень.

до цих показників і параметрів. Отже, якщо в індустріальні часи метою суспільного розвитку було кількісне економічне зростання, виміряти яке можна було за допомогою кількох нескладних індикаторів, то в постіндустріальну, інформаційну епоху основною метою стає підвищення якості життя населення, яке оцінюється за багатьма параметрами.

Загальноновизнаною стала теза про те, що в умовах глобалізації визначальним чинником підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни є її інформатизація і впровадження нових технологій. „Поняття міжнародної конкурентоспроможності наповнюється новим змістом. Суть його полягає в тому, що на етапі переходу людства до [інформаційного суспільства]... критеріями міжнародної конкурентоспроможності можуть стати два: кардинальне підвищення інтелектуального рівня як окремих індивідів у державі, так і всього суспільства загалом на основі застосування засобів інформатики... [і] гуманістична спрямованість економічної та іншої діяльності” [20, с. 150 – 151]. Саме держава має виконувати функцію такого спрямовування суспільного розвитку.

Додамо, що Україна повністю відчула на собі викликаний останньою науково-технічною революцією негативний процес, пов’язаний зі зміною характеру міжнародної конкуренції. Головна конкурентна перевага держави перейшла від наділення трудовими і природними ресурсами до можливостей щодо розробки й використання найновіших технологій. У зв’язку з цим розвинені країни спрямовують значні зусилля на запобігання появі нових технологій у решті країн світу, на знищення їх науково-технічного потенціалу. Відомо, що після отримання Україною незалежності один з перших ударів було завдано по її науковому потенціалу. Вчених було поставлено на межу виживання, а наукові інститути якщо не закривалися, то позбавлялися можливості розвитку. Зрозуміло, що основною причиною цього була загальна ситуація в країні, але не слід виключати й зовнішнього чинника. Тим більше, що деякі керівники високотехнологічних підприємств, які зустрічаються зі значними труднощами при просуванні своєї продукції за кордоном, висловлюють підозру, що політика перешкоджання розвитку високих технологій і сьогодні нав’язується Україні ззовні [17]. Через виняткову важливість володіння сучасними технологіями для забезпечення економічного розвитку ця проблема є суттєвим політичним викликом для будь-якої держави світу.

Проблематика постіндустріального (інформаційного) суспільства активно дискутується у колах вітчизняних науковців. Та в багатьох публікаціях бачимо певну пересторогу: мовляв, розмірковувати над цим добре, однак поки що ми перебуваємо далеко від відповідних проблем, оскільки нам слід спочатку відновити промисловість традиційних індустріальних галузей. Тут варто нагадати просте визначення постіндустріального суспільства, запропоноване Д. Беллом:

постіндустріальне суспільство – це суспільство, де в секторі послуг зайнято понад 50 % активної робочої сили. За офіційними даними Держкомстату, вже з 2001 - 2002 років в Україні у сфері послуг працює 53 – 54 % від загальної чисельності зайнятих. Тому ми вже живемо в постіндустріальному суспільстві, отже його проблеми ближчі для нас, ніж це видається на перший погляд.

Література:

1. **Бажал Ю.** Знаннева економіка: теорія і державна політика // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71 - 86.
2. **Білорус О.** Економічна система глобалізму: Монографія. – К.: КНЕУ, 2003. – 355 с.
3. Будем считать, что исправились // „Експерт - Украина”. – 30 января 2006 г. – С. 44 - 45.
4. **Вайнштейн Г.** Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 7. – С. 13 - 21.
5. **Вайнштейн Г.** Меняющийся мир и проблемы функционирования демократии // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 9. – С. 3 - 17.
6. **Вершинин М.** Политическая коммуникация в информационном обществе. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2001. – 253 с.
7. **Гальчинський А., Гесць В., Кінах А., Семиноженко В.** Інноваційна стратегія українських реформ. – К.: Знання України, 2004. – 338 с.
8. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
9. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев и др. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 592 с.
10. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
11. Идеология интеллектуальной собственности. – <http://www.libertarium.ru/libertarium/intelprop>.
12. **Мей К.** Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – XIV, 220 с.
13. **Нижегородцев Р.** Информационная экономика. Книга 3. Взгляд в Зазеркалье: Техничко-економическая динамика кризисной экономики России: Монография. – Москва – Кострома, 2002. – 170 с.
14. **Ніколаєв Є.** Глобальний перехід до постіндустріальної формації // Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць. Вип. 4 (59) / Наук. ред. І. К. Бондар. – К., 2006. – С. 25 - 29.
15. **Ніколаєв Є.** Економічний аналіз специфікації авторського права

як форми інтелектуальної власності // Економічна теорія. – 2007. – № 3. – С. 13 - 20.

16. **Почепцов Г.** Информационные войны. – М.: Рефл-бук, 2000. – 576 с.

17. **Рожен О.** Міняємо „часы” на годинник, або Доля нашого хай-тека в нових геополітичних умовах // Дзеркало тижня. – № 33 (662), 08.09.2007 р.

18. Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К.: Основа, 2006. – 592 с.

19. Электронное правительство. – http://ru.wikipedia.org/wiki/Электронное_правительство.

20. **Ярова Н.** Проблеми розвитку міжнародної конкурентоспроможності в умовах переходу до інформаційного суспільства: досвід для України // Стратегія економічного розвитку України: Наук. зб. – Вип. 5 (12). – К.: КНЕУ, 2002. – С. 149 - 155.

21. **Plattner M.** Globalization and Self-Government // Journal of Democracy. – July 2002. – P. 54 - 67.

22. **Puddington A.** Freedom Stagnation Amid Pushback Against Democracy. In: Freedom in the World 2007. – <http://www.freedomhouse.org/>.

Процеси централізації та децентралізації світу в теоретичному дискурсі

Ірина Алексєєнко,
доктор політичних наук,
завідуюча кафедрою теорії та історії держави і права
Запорізького національного технічного університету

Співіснування двох протилежних тенденцій (централізації і децентралізації) стало ключовою характеристикою нової парадигми суспільного розвитку – процесу глобалізації. Ідеї про неминуче формування до 2000 року „світової держави” у формі безконфліктного і справедливого єдиного суспільства гуманізму в 1990-х роках не виправдалися. Ескалація військових конфліктів у світі породила почуття песимізму: з’явилися прогнози про поступове занурення світу в хаос, який настане внаслідок послаблення державних механізмів та інтенсифікації релігійних і етнічних конфліктів [2]. Сценарії переходу до гуманнішого і справедливішого інформаційного суспільства змінилися на сценарії розколу цивілізацій.

Найбільш відомими прогнозами щодо „нового світового безладу” стали концепція „зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона [8, с. 33 - 34] і теорія нових воєн між регіонами, що належать до першої, другої і третьої хвиль технологічної революції Е. Тоффлера [7, р. 45]. Не світова безконфліктна взаємозалежність, а жорстоке з’ясування взаємин між цивілізаціями у ХХІ столітті – ось прогнози, сформульовані у цих працях.

Отже, на початку 1990-х років особливої популярності набуває сценарій неминучих конфліктів між блоками держав, що репрезентують різні культурно-цивілізаційні спільноти.

До кінця ХХ століття визначальною характеристикою досліджень щодо перспектив суверенної держави стає суперечливість процесу глобалізації, який, попри очікування, одночасно інтегрує і роз’єднує народи. Відтак національна держава, з одного боку, втрачає низку своїх функцій, насамперед в економічній сфері, проте не зникає зі світової арени, а в певному розумінні навіть посилюється як єдиний легітимний актор і

набуває все більшої ваги в системі міжнародних відносин, які невпинно ускладнюються.

Динамічно інтегрується світова економіка. Її актори (великі ТНК і міжнародні фінансово-кредитні організації) пропонують нове розуміння ролі національної держави в умовах глобалізації. Суспільство справді стає дедалі відкритішим, але й не відмовляється від принципу суверенітету. Щоб утримати свої позиції в умовах глобалізації, держава має успішно інтегруватися в сучасну ситуацію. Аби продемонструвати свою конкурентоспроможність з іншими інститутами глобального мегаусуспільства, яке формується, вона повинна стати ефективною, демократичною сервісною службою глобального громадянського суспільства. Такий неоліберальний сценарій пропонувався для виходу суверенної держави з кризи. На думку багатьох дослідників, держава має освоїти новітні технології корпоративного менеджменту і передові методи надання послуг населенню, здійснити демократизацію форм взаємодії з громадянським суспільством, а також децентралізацію структур управління, включаючи створення приватних агентств, яким делегуватимуться певні функції з обслуговування громадян і корпорацій.

Отже, державі за цим сценарієм відводиться роль координатора дій економічних структур і соціальних інститутів, але основним її завданням стає „управління”. Водночас, за оцінкою К. Мерфі, 1990-і роки засвідчили, що в межах глобального управління жодного глобального „зрушення влади” від урядів національних держав до якоїсь нової наднаціональної структури міжнародного управління не спостерігається. Скоріше йдеться про фундаментально нову тенденцію світового розвитку: на глобальному рівні „часткою” влади володіють і держави, і транснаціональні утворення. Це передусім:

- приватні агентства, які оцінюють платоспроможність, вони нав’язують свою політику урядам на всіх рівнях;
- взаємозалежні глобальні олігополії в страховому бізнесі, бухгалтерській справі та висококласному консалтингу, що здійснюють аналогічний регулюючий вплив;
- різні глобальні та регіональні картелі в промисловості – від видобувних галузей до виробників електроенергії;
- специфічна комбінація регулювання олігополії, що управляє глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи й Інтернет.

Крім того, істотно зріс вплив таких центрів влади, як інтегрована на міжнародному рівні мафія; вузьке коло економістів, що визначає норми своєї професії, а відтак справляє регулюючий вплив на міністерства фінансів, найвпливовіші міжурядові органи і приватні структури [5, р. 794].

Отже, на думку adeptів економічної глобалізації, в найближчому майбутньому зміниться сама природа національної держави. Вона все

більше поводитиметься лише як одна з форм комерційної організації, однак це не означатиме втрату нею суверенітету.

Водночас усі потоки капіталів, що постійно зростають, і товарів, що перетинають національні кордони, вимагають створення координуючих органів на наднаціональному рівні, однак не у вигляді „світового уряду”, а у вигляді колективних дій урядів кількох держав.

Ця модель, запропонована німецьким політологом У. Беком, ґрунтується на ідеї транснаціональної держави, тобто спільноти держав, які об'єдналися „у відповідь на глобалізацію і розвивають завдяки цьому свій регіональний суверенітет та ідентичність за межами національного” [1, с. 230]. Лише об'єднуючись, держави можуть бути спроможними відродити свій суверенітет у структурі світової спільноти і світового ринку: це буде суверенітет нового типу – „обмежений суверенітет кооперації”. „Це означає, що національно-державні актори отримують простір для політичного організаційного формування тією мірою, у якій їм поталанить збільшити економічне і суспільне багатство шляхом транснаціональної кооперації. Отже, транснаціональні держави є глобальними торговельними державами, які, відмовившись від ексклюзивного територіального принципу, розпрощалися при цьому і з пріоритетом геополітичних розрахунків” [1, с.231]. За такої форми державної кооперації війни стають економічно не вигідними, на відміну від того, як це могло бути для ізольованих одна від одної держав, якщо тільки вони не потрапляють до сфери інтересів якогось іншого воєнного союзу.

Політична архітектура транснаціональних держав базується на принципі правового пацифізму і федералістському принципі державного контролю. Перший припускає створення міжнародних правових інстанцій, без яких неможливе врегулювання транснаціональних конфліктів мирними засобами. Другий необхідний для горизонтального розподілу влади, оскільки якась наднаціональна інстанція, що контролює держави згори, може виявитися монополізованою одним з урядів, що призвело б до створення тиранічного формування.

Отже, сценарій У. Бека припускає одночасно і відмову від деяких суверенних прав з боку держави в їх традиційному розумінні, і одержання нових владних повноважень на основі транснаціональної кооперації. Саме ці тенденції можна спостерігати у формуванні Європейського Союзу, що, на думку дослідника, може стати зразком для держав у інших економічних регіонах.

Сценарій У. Бека підкреслює амбівалентність процесу глобалізації, який подвійно впливає на державний суверенітет. Цю особливість чітко сформулював Дж. Розенау, означивши її як „фрагмеґративну динаміку”, що означає формування і зміцнення блоків і союзів національних держав (інтеграційний процес) за триваючої фрагментації політичної карти світу і процесу утворення нових держав [6, р. 225 - 226]. Сценарій Дж. Розенау припускає співіснування і доцентрових, і відцентрових тенденцій, що

призводитимуть до утворення складних ієрархічних союзів, основним актором яких проте залишиться держава, оскільки формування єдиного глобального управління не передбачається в найближчому майбутньому.

Такий сценарій відповідає терміну „глокалізація”, що використовується дослідниками для означення глобальних і локальних процесів не як протидіючих, а як взаємозалежних і таких, що впливають одне з одного. „Глокалізація” відображає діалектичність процесів, що відбуваються у світі, а зовсім не приведення до однозначної логіки розвитку капіталу в економічній науці. Тому універсальність зовсім не суперечить партикуляризму, централізація – децентралізації, взаємозалежність – прагненню до автономії.

Отже, глобалізація і посилення державних амбіцій мають спільні корені, взаємно перетинаються і підтримують одне одного. Для того, щоб вільно пересуватися у світі і без перешкод досягати своїх цілей, глобальні фінанси, торгівля, інформація потребують політичної фрагментації світу. Вони зацікавлені у збереженні фікції суверенітету слабких держав, тобто в тому, щоб вони були одночасно і слабкими, і суверенними.

Таким чином, інтеграція, фрагментація, глобалізація і „територіалізація” світу взаємозалежні, вони – складові одного процесу, а тому доречно застосувати термін „глокалізація” як назву одного з можливих сценаріїв розвитку державного суверенітету в майбутньому.

Сучасна політична наука поступово звільняється від оптимістичних ілюзій 1980-х років, коли шлях до безкризового універсального суспільства вважався неминучим. Нині основою глобальних прогнозів, особливо довготермінових, є думка про суперечливість тенденцій цивілізаційного розвитку. Не відмовляючись від ідеї поступового формування єдиної всепланетарної цивілізації, дослідники зазначають, що цей процес відбуватиметься надзвичайно складно, прагнення до пошуку нової ідентичності в умовах глобальної трансформації призведе до посилення сепаратистських і відцентрових тенденцій: „Чим сильніші тенденції до універсалізації й уніфікації зовнішніх сторін життя, тим сильніше люди дорожать такими внутрішніми характерологічними компонентами свого народу, як традиції, релігія, мова, культура тощо... Єдиний світовий порядок можливий тільки як відкритий, динамічний простір для вільного співіснування різномірних культур, релігій, форм світорозуміння” [4, с. 31 -32].

Незважаючи на те, що економічна і технологічна глобалізація роблять світ все більш взаємозалежним і інтегрованим, державний суверенітет зберігає свою значущість як необхідна умова для самовираження і самовизначення на світовій арені. Особливо це стосується молодих держав, для яких закріплення суверенної ідентичності життєво необхідне. Для держав з провідними позиціями у світі суверенітет у традиційному розумінні багато в чому є історично віджитою формою, яка обумовлює

появу нових владних структур, спроможних розв'язувати проблеми на новому, недержавному рівні. Тому говорити про повне й остаточне зникнення державного суверенітету не наважується жоден з глобальних „сценаристів”. У більш загальному вигляді всі довгострокові прогнози тією чи іншою мірою підтримують основну тенденцію трансформації суверенних держав у світі, де співіснуюватимуть різні рівні владних структур – глобальний (наднаціональні міжнародні організації, покликані вирішувати питання, що стосуються всього людства), локальний (місцеве самоврядування, автономія), державний (державні органи перебирають на себе вирішення завдань правового регулювання відносин у глобалізованому суспільстві) і недержавний (різні громадські й економічні організації, що справляють дедалі більший вплив на світ політичного).

Отже, суверенна держава й у ХХІ столітті відіграватиме провідну роль у міжнародних відносинах. Однак з'являтимуться й нові актори, вплив яких на політичні процеси зростатиме. „Ми перебуваємо на шляху, що веде в далекій перспективі до транснаціонального світу, в якому держави і народи збережуть за собою істотну роль, важелі і функції” [3, с. 135].

Загалом картина майбутнього світопорядку видається сучасним дослідникам досить суперечливою: і небезконфліктною, і більш справедливою, аніж попередні епохи. Відтак пошуки альтернативних шляхів розвитку стають одним з магістральних напрямів політико-правової науки.

Література:

1. **Бек У.** Что такое глобализация? / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. **Brzezinsky Zb.** Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21 Century. – N.Y., 1993. – 213 p.
3. **Гаджиев К. С.** Геополитика. – М., 1997. – 317 с.
4. **Гаджиев К. С.** Конец евроцентрического мира и новая конфигурация геополитических сил. – М., 1993. – 296 с.
5. **Murphy C. N.** Global governance: poorly done and poorly understood // Intern. affairs. – L., 2000. – Vol. 76, № 4. – P. 654 – 794.
6. **Rosenau J. N.** New Dimension of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics // Security Dialogue. – 1994. – Vol. 25, September. – P. 215 – 292.
7. **Toffler A.** War and Anti-War. – N.Y., 1992. – 245 p.
8. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // Pro et Contra. – 1997. – № 2. – С. 131 – 158 с.

Вчення Карла Маркса та наслідки спроб його реалізації

Василь Баранівський,
доктор філософських наук,
завідуючий кафедрою філософії
та гуманітарних дисциплін
Українського державного університету
фінансів та міжнародної торгівлі

Вчення Карла Маркса, наслідки спроб реалізації його на практиці та його майбутнє залишаються одним з актуальних питань критичного аналізу. Адже з цим вченням пов'язано чимало сторінок історії багатьох країн і народів. Багато людей, рухів та партій і сьогодні перебувають під його впливом.

У лютому 2008 року виповнилася чергова річниця з дня виходу у світ (1848 р.) „Маніфесту Комуністичної партії” – головного програмового документа комуністів, у якому викладено основні положення марксизму.

Ще в недалекому радянському минулому визначальне значення цієї праці для формування ідеології більшовиків і підготовку російської революції не піддавалося сумніву. Проте нині вплив основних ідей „Маніфесту” на наступні події у світі і, зокрема, в Росії не вважається таким значним.

Нагодою для порушення цієї теми послужило знайомство з деякими публікаціями останніх років, присвяченими аналізу марксизму-ленізму, його ролі в історії. Деякі автори прагнуть вивести К. Маркса і його вчення за межі відповідальності щодо виникнення у XX столітті тоталітарного комуністичного режиму і обумовленої ним гуманітарної катастрофи.

Наприклад, Н. Хандрулін в публікації „Комунізм – історична утопія” [1] говорить, що проблеми, на які наразилося людство, зокрема й частина слов'янського світу, породжені догматичним розумінням деяких аспектів марксистсько-ленінського вчення і кризою філософської думки. А суть комуністичної теорії, викладеної К. Марксом у „Маніфесті Комуністичної партії”, головним положенням якої є „знищення приватної власності”, тлумачилась у першій половині XX століття схоластично і реалізовувалась на практиці примітивно.

Автор статті „Крах великої ідеї...” А. Карпець [2] вважає, що К. Маркс

непричетний до російського комунізму і революції, що його ідеї були модифіковані, оскільки в канонічному вигляді вони не могли адекватно відповідати ні реальним умовам розвитку соціальних та економічних відносин в Росії, ні специфіці російської суспільної психології. А. Карпець дійшов висновку, що В. Ленін не був марксистом, а саме поняття „марксизм” – це абсурд.

Якби марксизм і справді не був замішаний в продукуванні комуністичної революції в Росії і встановленні тоталітарного режиму, то тоді резонно було б поставити питання про прилучення К. Маркса до „лику святих”. Насправді ж таке припущення дуже сумнівне. Про це свідчить спадкоємність ключових принципів марксизму і в ідеології, і в реалізованій програмі більшовиків: заперечення особи в ім'я колективу, насильницьке повалення буржуазного ладу, встановлення нового ладу шляхом диктатури пролетаріату.

Зупинимося коротко на кожному з цих тверджень.

Н. Хандрулін і А. Карпець вважають, що марксизм за своєю суттю є гуманістичним вченням. Але чи не помиляються вони? Марксизм кореспондується з гуманністю тільки на рівні визначення мети – створення суспільства без експлуатації. Але на рівні способу її практичної реалізації видається антигуманним вченням. Ще М. Бердяєв доскіпливо досліджував історію гуманізму і, зокрема, гуманізм К. Маркса. У праці „Сенс історії” він описав цей феномен гранично чітко [3].

У висновках К. Маркса з особливою гостротою простежується кінець Ренесансу і криза гуманізму. К. Маркс не може втриматися на одному тільки людському, на утвердженні людини, її індивідуальності. Він переходить до... надлюдського. К. Маркс заперечує самоцінність особи, заперечує вчення про людську душу та її безумовне значення. Для нього людина – це лише знаряддя для прояву нелюдських і надлюдських засад, в ім'я яких він проголошує війну проти гуманістичної моралі. Він проповідує жорстокість до людини і до ближнього в ім'я створення царства колективізму. Такий підхід К. Маркса є способом переродження гуманізму на антигуманізм, форма самознищення людини. У нього вимальовувалися нечіткі, але страшні риси нелюдського колективу, в ім'я якого заперечується людина. Людина визнається засобом і знаряддям для облаштування нелюдського колективу, в якому має розчинитися образ людський.

Для К. Маркса заповіти гуманістичної моралі втрачають будь-яку цінність. Старе, буржуазне царство, в якому сповідувалися права особи, має загинути. Воно розкладеться, а на його місці постане нове, негуманістичне, нелюдське суспільство, в якому пануватимуть нова, нелюдська, негуманістична мораль і культура зі своїми новими „наукою” і „мистецтвом” – це і буде нове явище, явище „колективу”.

Однією з найважливіших сфер суспільства, у якій особливо чітко проявляється гуманізм чи антигуманізм будь-якої ідеології, є національна сфера. Положення марксизму про пріоритет класових інтересів, про те,

що деякі нації слід віднести до неісторичних, приречених на зникнення (до них, зокрема, віднесено й українську націю), також за своєю суттю є антигуманні. Проте ці ідеї стали, очевидно, одними з тих, що послужили більшовикам-ленінцям підставою для продовження курсу імперської Росії на підпорядкування України Росії, на практичну ліквідацію української національності (шляхом русифікації, боротьби з українською культурою, фізичного винищення українців тощо).

На жаль, багато хто з нинішніх комуністів України не бажає визнати корінних пороків національної політики своєї партії в радянський період. Вони дотримуються, по суті, антинародної, антиукраїнської позиції, що найбільше підриває їх авторитет в суспільстві.

Більшовики „в кров і плоть” увібрали заповіт К. Маркса знищити право, гуманістичну мораль і культуру буржуазного суспільства і поміняти їх на „пролетарське” право, мораль і культуру. Вони не могли не бути антигуманними, оскільки повинні були підкорятися колективу, право управління яким узурпували комуністична партійна верхівка і бюрократія. Історія радянського періоду характерна безміром драматичних і навіть трагічних людських доль, що потрапили в жорна „колективу”, – державної машини і партії, яка нею керувала. Пригадаємо, як „ламали” представників літератури, мистецтва, науки, церкви etc. Таких, як М. Горький, С. Ейзенштейн, М. Вавілов, патріарх Тихон, в Україні – М. Скрипник, О. Довженко, С. Параджанов і багато інших.

Антигуманізм марксизму, що виражається в неприйнятті принципу особи як вищої цінності, став одним з найважливіших інгредієнтів ідеології більшовиків. І в цьому вони були справді марксистами.

Тепер про марксистський принцип насильницького повалення буржуазного ладу. У завершальному розділі „Маніфесту” прямо говориться, що комуністи всюди підтримують будь-який революційний рух, спрямований проти існуючого суспільного і політичного ладу. Вони відкрито заявляють, що їх мети можна досягнути лише шляхом насильницького (!) повалення існуючого суспільного устрою. Цей марксистський принцип В. Ленін і більшовики без будь-яких змін використовували як стратегічну настанову і успішно його реалізували в російській революції. Хіба в цьому В. Ленін і більшовики не були послідовними марксистами?

М. Бердяєв писав, що месіанську ідею, поширену на народ єврейський як обраний Богом, К. Маркс переносить на клас, на пролетаріат, покликаний звільнити і врятувати світ. Всі риси богообраності, всі риси месіанські переносяться на цей клас. К. Маркс вважає, що класова боротьба з необхідністю веде до диктатури пролетаріату [3, с. 70].

З „Маніфесту” можна зрозуміти, що пролетаріат використовує своє політичне панування для того, аби вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал (за допомогою деспотичного втручання в право власності – знищення приватної власності – і в буржуазні виробничі відносини), зосередити всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто

пролетаріату як панівного класу. К. Маркс був переконаний, що завдання пролетарської революції полягає в тому, щоб зламати стару державну машину. Державою перехідного періоду він вважав не парламентську республіку, а політичну організацію на кшталт Паризької Комуні як форми диктатури пролетаріату.

Досить звернутися до програми-максимум РСДРП, аби переконатися в повній ідентичності завдань, поставлених В. Леніним перед російським пролетаріатом, і завдань пролетаріату, сформульованих в теорії марксизму. Знайдено було і політичну форму держави – ради. Отже і в цьому сенсі В. Ленін і більшовики були послідовними марксистами.

Обґрунтувавши можливість звернення пролетарської революції в окремі з недостатньо розвиненим капіталізмом країні, В. Ленін дещо відійшов від концепції марксизму. Але ж і сам К. Маркс вважав, що його вчення не догма. А В. Ленін не був догматиком. Приклад тому – запровадження державного капіталізму через неп. Тут В. Ленін – прагматик. Але від основних системних принципів марксизму він ніколи не відмовлявся. І тому немає жодної натяжки в твердженні, що завоювання влади більшовиками відбулося за сценарієм, написаним К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Найслабкішою ланкою і в марксизмі, і в ідеології більшовиків була теорія диктатури пролетаріату. У „Маніфесті” говориться, що у комуністів немає інших інтересів, ніж інтереси пролетаріату. Але це можливо лише за умов парламентської демократії, при конкурентній боротьбі з іншими партіями. В реальних же умовах радянської Росії (при однопартійній політичній системі) ефективного механізму для забезпечення сумісності інтересів між робітничим класом і його передовою частиною – комуністичною партією не виявилось. В будівництві нового ладу функції у них були різними: партія – це керівники, робітничий клас – підлеглі. Відмінність функцій породила і різне ставлення до націоналізованої (державної) власності на засоби виробництва. Отже, і інтереси, і цілі, і можливості у них жодним чином не могли збігатися. Організація народного господарства на основі вільних асоціацій виробників, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, не відбулася. Більшовицька партія відкинула гасло „фабрики і заводи – робітникам”, який був надзвичайно важливим їй під час революції. Диктатура пролетаріату конвертувалася в диктатуру партії.

Не було розроблено й питання стосунків як між керівними і рядовими членами партії, так і між партією і державою. Більшовикам після здобуття влади довелося в процесі становлення нового ладу розбудовувати нову політичну структуру суспільства, нову систему взаємовідносин. Партія сповідувала принцип демократичного централізму, який насправді діяв як жорсткий авторитарний режим. Система державної влади – ради потрапила під абсолютний контроль партії. Така політична система стала основою комуністичного тоталітарного режиму. Ахіллесовою п'ятою її був монопольний статус комуністичної партії. Це, зрештою, і погубило

режим.

Після більше 80 років з дня смерті В. Леніна легко говорити про догматичний і схоластичний підхід більшовиків до вчення К. Маркса при розбудові нової Росії. Перебуваючи в унікальній історичній ситуації, коли перший етап революції – завоювання влади було завершено, завдяки застосуванню марксистської концепції більшовикам на наступному етапі – етапі утвердження нового ладу важко було і психологічно, і політично відмовитися від подальшого користування її канонами. Високий авторитет вчення служив партії могутнім ідеологічним засобом впливу на маси. Тому й не дивно, що після смерті В. Леніна більшовики остаточно зробили вибір на користь тоталітарної системи, в культивуванні якої догмати марксизму і стереотипи, що виникли в революційний період, відіграли визначальну роль. При цьому з вчення К. Маркса і Ф. Енгельса вихолощувалися або піддавалися ревізії деякі важливі його положення. Наприклад, про „засинання” держави диктатури пролетаріату. Нова марксистсько-ленінська теорія постала як сурогат марксистського вчення. Вона стала ідеологією комуністичної тоталітарної системи.

Як ідея „надлюдини” Ф. Ніцше стала провісником появи А. Гітлера і фашизму, так й ідея К. Маркса про місію пролетаріату стала прологом появи В. Леніна, російської революції, Й. Сталіна і тоталітарного режиму.

На закінчення слід зазначити, що обговорення питання, пов'язаного із з'ясуванням істинності чи помилковості тих або інших положень вчення К. Маркса і його послідовників, має велике як світоглядне, так і практичне значення. Для „лівих” в Україні і сьогодні характерна залежність їх світогляду і психології від наслідків панування протягом більше 70 років комуністичної ідеології й тоталітарної системи. В основу цієї ідеології було покладено чимало ідей марксизму, розвиток і застосування яких здійснили В. Ленін, Й. Сталін та інші марксисты.

Відзначаючи найбільш принципові пороки марксистсько-ленінської ідеології, не можна не констатувати, що основні її положення базуються на реальних суперечностях капіталістичного ладу. Трансформація суспільно-політичної системи в державах, що утворилися на пострадянському просторі, свідчить, що з усуненням деяких старих проблем у них виникають нові. І пов'язані вони з появою таких соціальних груп, як „нові росіяни”, „нові українці”, з глибоким розшаруванням суспільства на „багатих” і „бідних”.

В Україні не вирішується належним чином і національне питання. Слід визнати, що українська нація залишається найбільш зневаженою на своїй землі. Існують проблеми і щодо врахування інтересів деяких національних меншин, що проживають в Україні.

Всі ці та деякі інші суспільні суперечності, безумовно, створюють підґрунтя для активізації лівих партій і рухів. Правильне врахування цих суперечностей, вибір цивілізованих шляхів їх вирішення створює лівим

Василь Баранівський

силам потенційну можливість посилення позицій в суспільній свідомості і владі. Проте як для лівого руху, так і для всього суспільства великою небезпекою є прагнення витіснити досвід минулого із загальної свідомості, так само, як і спроби ідеалізувати цей досвід. Без розуміння і опису всіх закономірностей і аспектів тоталітарного режиму неможливо будувати здорове демократичне суспільство.

Література:

1. **Хандрулин Н.** Коммунизм – историческая утопия / Зеркало недели, № 35, 13.09.2003 г.
2. **Карпец А.** Крах великой идеи, или Анатомия российского коммунизма и революции / Зеркало недели, № 2, 17.01.2004 г.
3. **Бердяев Н.** Смысл истории. – М.: „Мысль”, 1990 г. – 172 с.

Політичні аспекти сталого розвитку суспільства

Валерій Денисенко,
доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету
ім. І. Франка

*Кіндратець О. М. Політичні детермінанти сталого розвитку:
Монографія. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2007. - 256 с.*

Дослідження проблеми сталого розвитку не втрачають актуальності, оскільки від її вирішення залежить виживання людської цивілізації. Сталий розвиток дозволяє забезпечити потреби нинішніх поколінь, але при цьому не створює загроз інтересам поколінь наступних.

Нині до функцій, які виконує політична система, належить створення умов для сталого розвитку суспільства. Формування його моделей, розробка механізмів управління соціально-економічним розвитком з метою забезпечення його сталості, розробка показників сталого розвитку є завданням політичної системи, зокрема, держави як основного інституту політичної системи. Здійснювати цю функцію, як і інші, політична система може за умови її сталості. В умовах перманентних політичних криз управління суспільством, яке б забезпечувало сталий розвиток, стає неможливим.

У першому розділі книги автор розглядає теоретико-методологічні засади теорії сталого розвитку, етапи її еволюції. О. Кіндратець наводить численні визначення поняття „сталий розвиток” і дає власне визначення поняття „сталий політичний розвиток”. Багато уваги в праці приділяється синергетичному підходу до вивчення сталого розвитку суспільства. Досліджуються порядок, хаос, ентропія та їх прояви в політичній сфері життя. Аналіз показує, що політична система може зберігати сталість і при цьому змінюватися, розвиватися.

Окремий розділ книги присвячений вивченню особливостей та умов адаптації суспільства до інституційних змін в умовах модернізації. Ефективність політичної системи залежить в значній мірі від гнучкості інституційної структури, її здатності пристосовуватись до змін і забезпечувати сталий розвиток. В ході модернізації відбувається ускладнення інституційної системи. Виникнення неформальних інститутів

є проявом солідарності, яка виступає важливим джерелом соціальної інтеграції. Але групова солідарність може ставати на перешкоді суспільній солідарності. Витіснення формальних інститутів неформальними – один з найбільш поширених наслідків поставторитарних трансформацій.

Значну увагу автор приділяє вивченню ролі держави і громадянського суспільства в забезпеченні сталого розвитку. Державу, здатну забезпечити верховенство права, інтеграцію, консолідацію суспільства, визначити стратегію розвитку, запобігаючи гострим, руйнівним соціальним конфліктам, автор визначає як сильну державу. Така держава співпрацює з громадянським суспільством, створює умови для його розвитку.

Підвищення рівня залучення громадян до процесу прийняття рішень робить систему більш відкритою, здатною швидко реагувати на виклики. Консолідацію суспільства автор називає однією з умов сталого розвитку. Наслідком консолідації є формування народу, політичної нації, встановлення балансу інтересів різних соціальних груп, інституційне закріплення демократичних правил гри. В умовах незавершеного демократичного транзиту важко досягти консолідації суспільства. В Україні розкол в еліті породжує ціннісні конфлікти в суспільстві. Такі конфлікти свідчать, що транзит ще не завершився.

У праці аналізуються причини і наслідки розмежування українського суспільства та можливі шляхи його подолання. Одним із засобів подолання розмежування суспільства є створення широкої коаліції, укладання пакту. Однак в Україні ці форми виявились або неможливими, або неефективними. Пояснюється це несформованістю культури толерантності.

Окремі країни, в тому числі й Україна, є елементами світосистеми. Сталий розвиток світосистеми впливає на сталий розвиток країн. Автор розглядає різні точки зору щодо можливості глобального управління, створення світового уряду. Розглянуті теорії світосистеми засвідчують брак єдиних уявлень про її майбутній розвиток. Глобальні проблеми є викликом сучасності, вони впливають на долю всього людства, тому й вирішуватися мають спільними зусиллями, а це передбачає узгодження дій різних країн, їх рівноправне співробітництво.

Окремий розділ присвячений Євросоюзові як прообразу майбутнього світоустрою. Однак в ЄС існують як досягнення в побудові суспільства сталого розвитку, так і проблеми, які ще потребують вирішення. Багато уваги автор приділяє міжцивілізаційним суперечностям в ЄС, загрозам демократії. В монографії розглядаються особливості європейської системи безпеки, перешкоди на шляху євроінтеграції України та засоби їх подолання.

Дослідження О. Кіндратець особливо актуальне для вирішення проблеми сталого розвитку сучасного українського суспільства. Рекомендації і висновки, викладені в монографії, мають не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Книжкова полиця

Артемов В. Ю. Порівняння організаційно-правових норм захисту інформації з обмеженим доступом країн - членів НАТО: Навчально-методичний посібник для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України. - К.: КНТ, 2007. - 172 с.

Бази НАТО в Україні: реалії і домисли. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 24 с.

Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту. Автореф. дис. ... докт. політ. наук / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К., 2008. - 35 с.

Бояр А. О. Інтелектуальна власність: Монографія. - Луцьк: „Вежа”, 2007. - 164 с.

Взаємодія інститутів громадянського суспільства та органів охорони правопорядку в Україні і зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: Монографія / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін та ін. - Донецьк: „Вебер”, 2007. - 132 с.

Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми: Монографія. - К.: Логос, 2007. - 336 с.

Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації: політологічний аналіз. Автореф. дис. ... докт. політ. наук / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - К., 2007. - 32 с.

Государственный Совет Российской империи, Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации в истории российского парламентаризма: преемственность и традиции. - М.: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп”, 2007. - 184 с.

Для чого Україні вступ до НАТО. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 24 с.

Дотримання економічних, соціальних та культурних прав в Україні. - Х.: Права людини, 2007. - 352 с.

Законотворчість. Організація апарату парламентів: світовий досвід. - К., 2007. - 98 с.

Зелена книга української конституційної реформи: Матеріали для громадського обговорення. - К.: „Лікей”, 2007. - 32 с.

Зинченко С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования. - М.: Волтерс Клувер, 2007. - 152 с.

Імплементация (адаптация) норм международного права у вітчизняне

законодавство про захист прав та свобод людини і громадянина: Збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Чернігів, 3 квітня 2007 року) / За ред. Л. А. Остапенко. - Черніг.: КП „Вид-во „Чернігівські обереги”, 2007. - 68 с.

Інформаційна культура: За заг. ред. М. Я. Швеця. - Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2007. - 254 с.

Історія конституційного законодавства України: Збірник документів / Упоряд. В. Д. Гончаренко. - Х.: „Право”, 2007. - 256 с.

Кашуба Я. М. Корупція та відповідальність за корупційні діяння: Навчальний посібник. - Л.: ПАІС, 2007. - 110 с.

Кіндратець О. М. Політичні детермінанти сталого розвитку: Монографія. - Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2007. - 256 с.

Коваленко В. В. Міжнародний досвід у сфері запобігання та протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму: Монографія / В. В. Коваленко, С. О. Дмитров, А. В. Єжов. - Суми: УАБС НБУ, 2007. - 112 с.

Конончук С. Уряд і „тіньовий кабінет”: як можлива вестміністерська модель у політичному полі України?: Дослідження проблеми / С. Конончук, О. Ярош. - К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. - 44 с.

Лисенков С. Л. Основи конституційного процесуального права: Навчальний посібник. - К.: „Юрисконсульт”, 2007. - 270 с.

Малий прикордонний рух: відповідь на виклики Шенгену: Матеріали міжнародного „круглого столу” експертів (18 жовтня 2007 р., м. Ужгород) / За ред. С. Мітрьєвої. - Ужгород: Графіка, 2007. - 272 с.

Мельник А. Ф. Управління розвитком муніципальних перетворень: теорія, методологія, практика: Монографія / А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський. - Т.: „Економічна думка”, 2007. - 476 с.

Местное самоуправление в Беларуси. - Минск: „Тонпик”, 2007. - 416 с.

НАТО і Україна. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 24 с.

Новіков М. М. Інституціональні виміри бікамеральних систем (порівняльний аналіз): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук / Відп. за вип. О. А. Фісун; ХНУ ім. В. Каразіна. - Х., 2007. - 17 с.

Права людини в Україні - 2006: Доп. правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського; Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. - Х.: Права людини, 2007. - 528 с.

Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / Редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. - Х.: „Право”, 2007. - 216 с.

Правові інструменти Ради Європи з питань місцевого і регіонального

розвитку та проблеми їх імплементації в Україні: Науково-аналітичні документи та матеріали міжнародного семінару з питань регіонального розвитку, м. Київ, 5 - 6 березня 2007 року. - К., 2007. - 349 с.

Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність. - К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2007. - 410 с.

Референдуми в Європейському Союзі / За ред. Д. С. Коврижченка. - К.: ФАДА, ЛТД, 2007. - 186 с.

Роль та місце правової держави у формуванні та розвитку громадянського суспільства: Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 3 квітня 2007 року) / За ред. О. Г. Козинець. - Черніг.: КП „Вид-во „Чернігівські обереги”, 2007. - 76 с.

Северинюк В. Механізм правового регулювання в мусульманському праві: Навчальний посібник. - Запоріжжя: ГУ „ЗІДМУ”, 2007. - 96 с.

Синергетичні засади державного управління в умовах реформ: Монографія / Авт. кол.: С. М. Серьогін, І. В. Письменний, І. І. Хожило та ін. - Д.: ДРІДУ НАДУ, 2007. - 194 с.

Стрижак О. О. Інтелектуальна власність: Навчальний посібник. - Х.: ХНЕУ, 2007. - 216 с.

Україна - НАТО: „за” та „проти”. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 24 с.

Україна і ЄС: сучасний стан та перспективи взаємовідносин: Аналітична доповідь / Український центр економічних досліджень. - К., 2007. - 42 с.

Український ОПК в умовах НАТО. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 16 с.

Умови вступу України до НАТО. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 20 с.

Усаченко Л. М. Форми та методи управління - важлива складова розвитку взаємовідносин органів державної влади України з неурядовими організаціями: Монографія. - Хмельниц.: Вид-во ХУУП, 2007. - 176 с.

Фулей Т. І. Застосування СКПЛ у цивільному судочинстві: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини: застосування в цивільному судочинстві: опорний конспект. - К.: „ПУЛЬСАРИ”, 2007. - 52 с.

Цивілізаційна роль прав людини в упорядкуванні соціальних відносин: Збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Чернігів, 5 грудня 2006 року) / За ред. О. Г. Козинець. - Черніг.: КП „Вид-во „Чернігівські обереги”, 2007. - 56 с.

Що таке НАТО? Створення, розвиток та сучасний стан. - К.: Т-во „Знання” України, 2007. - 24 с.

Юридична відповідальність за порушення законодавства про вибори народних депутатів України / За ред. О. Л. Копиленка. - К.: Парламентське вид-во, 2007. - 96 с.

Ножиці і клей як інструментарій наукового дослідження

Анатолій Романенко,
заступник головного редактора журналу
„Політичний менеджмент”

Науковець, вчений, кандидат, доктор наук. Це еліта нації, вершки суспільства. Глибоко шанує суспільство таких людей.

Справжня вчена людина роками досліджує певну проблему. Сумнівається. Мучиться. Доходить певних висновків. І нарешті виносить на суд колег плоди своїх роздумів у вигляді наукової публікації. І чекає реакції: що сприймається, що викликає дискусію...

Це нормальний процес.

Та буває, на жаль, процес і не нормальний. Його зазвичай практикують не науковці, а „науковці”.

Ось винесла на суд читачів нашого журналу [№ 6 (27)] статтю „Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді” кандидат політичних наук Анна Карнаух. Що й казати, тема актуальна, на неї не могла не зреагувати наукова громадськість.

І наукова громадськість зреагувала: зауважила, що три чверті цієї „наукової розвідки” дослівно переписано з методичного посібника „Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні”, виданого науковцями Києво-Могилянської академії ще 2004 року.

Виходить – що? Навіщо мучитися, присвячувати роки марудному науковому пошуку, коли можна погортати публікації, вибрати, що тобі до шмиги, і, застосувавши в якості наукового інструментарію ножиці і клей, в'їхати на позиченому коні в такий жаданий науковий світ? А раптом не помітять, що кінь крадений?

Та не було випадку, щоб плагіатора не схопили за руку. Рано чи пізно, але схоплять.

Та попри все такий вид клептоманії все ще, як бачимо, практикується.

Невже плагіат – хвороба невиліковна? Невже навіть рак можна подолати, а плагіат – ні?

Панове любителі кандидатських та інших „корочок”! Дутий авторитет лопається, як мильна кулька. А тавро плагіатора лишається. Назавжди.

Політичний клас в сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку

Засідання „круглого столу” на означену тему в рамках Фестивалю науки, присвяченого 90-річчю Національної академії наук України, в середині травня 2008 року проведуть Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України і Український центр політичного менеджменту – співзасновники журналу „Політичний менеджмент”.

Зібрання відбудеться в залі засідань Вченої ради Інституту.

Доповіді і повідомлення учасників „круглого столу” будуть оприлюднені в спеціальному випуску журналу „Політичний менеджмент”. (Матеріали слід подавати в електронному вигляді. Обсяг – не більше 30 тисяч знаків).

До речі, номер журналу, який ви тримаєте в руках, містить статтю члена редколегії „Політичного менеджменту”, доктора філософських наук, професора Фелікса Рудича „Правляча еліта: її роль і місце в утвердженні української держави”.

Оргкомітет

Вийшов у світ № 2 (28) журналу „Соціальна психологія”

В теоретичному розділі часопису оприлюднюються розвідки доктора соціологічних наук. О. Донченко „Структура психіки як колективне несвідоме” і кандидата психологічних наук М. Яневського „Критичний розгляд деяких положень теорії З. Фрейда”.

Гостро актуальною видається публікація члена-кореспондента АПН України Г. Балла і кандидата психологічних наук В. Зливкова „Методологічні засади формування і реалізації мовної політики в Україні”. У цьому ж розділі („Проблеми методології”) надруковано статтю доктора педагогічних наук В. Кушніра „Кількісні дослідження в педагогіці”.

Окремі проблеми психології особистості розглядаються у розвідках кандидата психологічних наук Л. Помиткіної „Врегулювання емоційного стану засобами когнітивної психотерапії” і кандидата психологічних наук А. Вовк „Культурно-специфічні психопатологічні появи в деяких соціальних ситуаціях”.

Часопис продовжує низку публікацій, що стосуються гендерних досліджень. Цього разу рубрику представлено статтею доктора психологічних наук О. Іванової і кандидата психологічних наук Г. Гоєнаги „Гендерні особливості запам’ятовування і відтворення текстів”.

Увагу викладачів психологічних дисциплін має привернути стаття кандидата психологічних наук В. Климчука „Викладання курсу „Математичні методи у психології” в умовах кредитно-модульної системи”.

У цьому випуску журналу представлено також рубрики „Вікова психологія”, „Сімейна психологія”, „Педагогічна психологія”, „Професійна компетентність” та інші.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у травні 2008 року.